

Jane Hathaway

Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma

Çeviren: Deniz Berktay

alkım

Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma / Editör: Jane Hathaway

ALKIM / 266 • Tarih • 33

Çeviren: Deniz Berktay

Kapak: Alper Baş
İç Tasarım: Fatma Doğan

© Alkım Yayınevi, 2007
ISBN: 978-9944-148-61-0
Birinci Baskı: Nisan 2010

Baskı: Kahraman Ofset
Yüzyıl Mahallesi Matbaacılar Cad. No: 34 kat:3 Bağcılar - İstanbul
Tel: 0212 629 00 01

Alkım Yayınevi
Caferağa Mah. Damga Sk. No: 23-25 Kadıköy - İstanbul • Tel (0216) 450 20 08 (Pbx)
Faks (0216) 346 57 98 • e-mail: alkim@alkim.com.tr • http://www.alkim.com.tr

Editör: Jane Hathaway

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İSYAN VE AYAKLANMA

Çeviren: Deniz Berktay

alkım

İçindekiler

Giriş

Jane Hathaway

Elinizdeki bu derleme, askerî ayaklanmalar konusuna ve özel olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki askerî başkaldırılara eğilen ilk ortak çalışma olma özelliğini taşıyor. Altı yüz yılı aşkın tarihi boyunca Osmanlı İmparatorluğu, gerek başkentinde, gerekse uzak eyaletlerinde patlak veren ayaklanmalara ve ayaklanma tehditlerine maruz kalmıştı; askerî ayaklanmalar ve ayaklanma tehditleri, hiç de ender olmayan olaylardandı. Askerî ayaklanmaların içinde belki de en fazla bilinen 1730 yılında alt rütbeli bir bahriye subayı olan Patrona Halil'in ayaklanması, ünlü bir kitaba konu olmuştur.[1] Son derece olumsuz bir biçimde anılan 1703 tarihli Edirne Vakası ise, en az bir monografiye ve bir doktora tezine konu oldu.[2] Ne var ki, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyılın başlarında Anadolu'yu çalkalayan, mülksüzleşen reayanın ve işinden atılmış reaya kökenli askerlerin başlattıkları Celali İsyanları ancak ikincil eserlerde[3] yer bulabilirken daha küçük çaplı isyanlar, gereken yeri

Münir Aktepe, *Patrona İsyanı*, 1730, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 808, İstanbul, 1958.

2 Rifaat Abou -El- Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics* (İstanbul, 1984); Sabra F. Meservey, "Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam", Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1965.

3 Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları*, Ankara, 1963); William Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, 1591-1611, Berlin, 1983; idem, "Djalali", *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı; Halil İnalcık, "The Socio Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in The Middle East", V.J. Parry ve Malcolm Yapp (ed.), *War, Technology and Society in the Middle East*, Londra, 1975, s. 195-217; Karen Barkey, *Bandits and Bureucrats: The Otoman Route to State Centralization* (Ithaca ve Londra, 1994), bu makale, Celali İsyanı'nın özellikle nüfus artışı ve enflasyon gibi yönlerini irdeleyen çalışmaları hesaba katmamaktadır.

daha geniş konulardaki çalışmaların içine iliştirilmiş olarak ya da makalelerde bulabilmişlerdir.[4] Palmira Brummet, yakın zamanda yazdığı sıradışı bir makalede, imparatorlukta meydana gelen sayısız ayaklanmaya sistematik bir yaklaşımın standardını ortaya koydu.[5] İşte bu derleme, umut verici ve epeyce de gecikmiş olan bu araştırma doğrultusunu, yeni ve karşılaştırmalı bir yöntem dâhilinde sürdürmeyi hedefliyor.

Bu derlemenin oluşma sürecinin ilk kıvılcımını çakan gelişme, Profesör Brummet'in, Kuzey Amerika Ortadoğu Çalışmaları Derneği'nin 1996 yılı toplantısı için organize ettiği bir paneldi. Bu esere katkıda bulunanların dört tanesi, o panele de katılmıştı. Bu panelden sonra, meslektaşım Profesör John F. Guilmartin, bütün toplumlardaki ve tarihin her dönemindeki ayaklanmaları karşılaştıran daha geniş, hatta dünya çapında bir proje önerisinde bulundu. Sonuçta, Eski Roma'dan Çin Halk Cumhuriyeti'ne varıncaya kadar dünya toplumlarındaki akla gelebilecek her ayaklanma türüyle ilgili tebliğ çağrısında bulunuldu. Bu makalelerden, aralarında Profesör Brummet'in Osmanlı ayaklanma söylencelerindeki "nehir geçme" motifine ilişkin bir makalesinin de bulunduğu on dört tanesi, "Ayaklanma, Bastırma, Yeniden Üretim: Karşılaştırmalı Bir Bakış Açısından Askeri Ayaklanmalar" başlığı altında 2001 yılında, Greenwood Yayın Grubu'na bağlı Praeger tarafından yayımlandı. Profesör Brummet'in "Nehir Geçmeler" adlı makalesinin de dâhil olduğu dokuz çalışma, ayrı olarak yayımlanmayı hak eden, kendi aralarında bir bü-

4 Örn, Robert Dankoff (çev.), *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Paşa* (1588-1662), Arnavutluk, 1991, s. 125-35; Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damascus*, 1723-1873, Beyrut, 1966, s. 208-84; André Raymond, "Une 'Révolution' au cire sous le Mamelouks; La Crise de 1123/1711," *Annales Islamologiques-1* (1966): 95-120; Daniel N. Crecelius, *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhabab*, 1760-1775 (Minneapolis-Chicago, 1981), s. 46-103; John W. Livingston, "The Rise of Shaykh al-Balad Ali Bey al-Kabir: A Study in the Accuracy of the Cronicle of al-Jabarti," *Bulletin of The School of Oriental and African Studies* 33, 1970: 283-94.

5 Palmira Brummett, "Classifying Ottoman Mutiny: The Act and Vision of Rebellion," *Turkish Studies Association Bulletin* 22:1, 1998, s. 91-107.

tünlük oluşturma özelliğine sahip çalışmalardır. Bu makaleler, Osmanlı askerî ayaklanmalarını tanımlama ya da belli ayaklanmaları, bağrında patlak verdikleri toplumun "yoldan çıkartan" siyasi, toplumsal ve bölgesel gerilimlerin açıklanmasında anahtar olarak kullanılabilecekleri analitik bir çerçeve oluşturma kaygısında da değiller. Bununla birlikte yazarlar, imparatorluğun farklı yerlerinde ve farklı zamanlarda meydana gelen ayaklanmaları inceleyerek, Osmanlı'da görülen ayaklanmaların ve bu ayaklanmalara devletin verdiği karşılığı, girdikleri modeli ve gerek o dönemin, gerekse sonraki dönemleri, kaynaklarında bu ayaklanmaların nasıl nakledildiklerini gözler önüne seriyorlar.

Buradaki çalışmalar, üç farklı bölüme ayrılıyor: Gabriel Piterberg'in ve Baki Tezcan'ın makaleleri, Genç Osman'ın 1622'de katledilmesi çerçevesinde gelişen olaylarla ilgili birbiriyle çelişen tarihsel analizleri sunmaktadır. Söz konusu olay, tarihçileri o günden bugüne uğraştıran kritik bir dönüm noktasıydı. Makaleler, Palmira Brummet'in askerî ayaklanma öykülerine getirdiği son derece etkili yorumlarla beraber değerlendirildiğinde, 17. yüzyılın, sadece iktidar mücadeleleri yönünden değil, bu mücadelelerin resmî açıdan hikâye edilmesi konusunda kopan kavgalar yönünden de son derece çalkantılı bir dönem olduğunu anlamamızı sağlıyor. Judith Mendelsohn Rood'un ve Halid Fehmi'nin yazıları da, benzer biçimde, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya dair, yer yer birbiriyle çatışan değerlendirmeleri ortaya koymaktadır. Bu Arnavut ayanının Sultan İkinci Mahmut'a karşı düzenlediği isyan, belki de Modern Mısır'ın doğuşuna ortam sağlamıştı; bununla beraber, başka bir açıdan baktığımızda Kavalalı'yı, yerel ayanlar silsilesi içinde en başarılı örnek olarak da görebiliriz. Diğer dört çalışma, gerek Kavalalı ayaklanmasını, gerekse Genç Osman'ın intikamını alma iddiasıyla ortaya çıkan Abaza Mehmet Paşa'nın ayaklanmasını belli bir çerçeveye yerleştirmemizi kolaylaştıracak olan belli bazı taşra ayaklanmalarını ele alıyor. Virginia Aksan, bugünkü Ukrayna'da Oçakov adını taşıyan, 18. yüzyılda Osmanlı'nın Karadeniz'de kilit konumdaki Özü Kalesi'nde bulu-

nan garnizonunun başına bela olan askerî ayaklanmaları inceliyor. Özü'deki garnizon, insanı hayrete sürükleyecek kadar çok sayıda Arnavut, Boşnak ve Kürt unsurları içeriyordu ki bu durum, 18. yüzyıl boyunca üç farklı cephede devam eden savaş durumundan kaynaklanan bölgesel, etnik ve toplumsal göç hareketlerinin bir yansımasıydı. Arnavut reaya arasından askere alınanlar doğuda, memleketlerinden uzakta Özü kalesini Ruslara karşı var güçleriyle savunurken, bu askerlerin mensubu oldukları etnik grubun ayanı, geride kalan halktan yasadışı vergiler gaspetmekle meşguldü. Antonis Anastasopulos'un makalesi, bugün Yunanistan'ın doğu kısmında bulunan –ve geleceğin Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın memleketi olan– bölgedeki böyle bir ayan grubunun isyankâr tavrını irdeliyor. Robert Zens, Osmanlı'nın Avusturya sınırına –yani, başdüşmanlarından bir diğerine– yakın bir bölgedeki sıradışı bir ayan önderini incelemekte. Pazvantoğlu Osman Paşa, Sultan Üçüncü Selim'in askerî batılılaşma reformlarına muhalefet edenleri kendisine bağlayacak bir kuvvete öncülük etmiş, on beş yıl süren saldırıları, en sonunda, 1804 'teki Sırp isyanına neden olmuştu. Benim kendi çalışmam, Mısırlı Çerkez Mehmet Bey'in etkinlikleri üzerine odaklanmaktadır. Çerkez Mehmet Bey, bu kitapta yer alan ayaklanmaların en büyüğünü düzenlemişti; hükümdara isyan etmekle kalmamış, Avusturya'dan yardım aramak suretiyle de hükümdara "alçakça" ihanet etmişti. Onun akıbeti, Kavalalı da dâhil olmak üzere, Mısır'da sonradan ayaklanacak olan herkese, aşmamaları gereken çizgi konusunda bir uyarı niteliği taşıyordu.

Peki, bu isyanların hepsi askerî ayaklanma olarak değerlendirilebilir mi? Bu soruya, özellikle de Osmanlı kaynaklarında isyan olayları için kullanılan anlamı belirsiz kelimeleri düşündüğümüzde, yanıt vermenin imkânsız olduğunu görürüz. Bu kaynaklarda çok farklı türlerdeki askerî isyanlar, "fitne", "fesad" ya da "isyan" olarak anılmaktadır. Brummet'in belirttiği üzere "fitne" kelimesi, toplumsal ve siyasal düzenin altüst edilmesi gibi bir anlamda kullanılıyor ki bu anlam, kelimenin, İslami kaynaklarda ümmetin birliğine kasteden teşebbüsleri belirten ilk

anlamından kaynaklanmaktadır.[6] "Fesad" kelimesi, görebildiğimiz kadarıyla Osmanlı söyleminde genel olarak sadakatsizlik ya da itaatsizlik kavramlarını belirtmek için kullanılıyor. "İsyan" ise, genel olarak ayaklanmaların her türlüsünü belirten ve muhtemelen "fesad"dan daha geniş anlamı olan bir sözcük. Her ne kadar sözcüklerin kullanıldıkları yerlerde askerî ayaklanmalar kastediliyor olsa da, sözcükleri askerî alana indirgememek gerekiyor. Ama aynı zamanda, bu sözcüklerden herhangi biri, "askerî ayaklanma"nın sözlükteki tipik karşılığını vermektedir; yani askerlerin, kimi zaman şiddete başvurarak, üstlerine itaati reddetmeleri. Ama yine de, Aksan'ın belirttiği üzere Osmanlı kaynakları, bu üç kelimeyi nadiren birbirinin yerine kullanmaktaydılar; kelime seçimleri, bazen, belli bir söylemsel etkiye yönelikti. Piterberg'in, Tezcan'ın ve Anastasopulos'un da onayladıkları gibi "fitne ü fesad" terimi, siyasi otoriteyi ve yasal düzeni baltalayan bozguncu girişimleri ifade etme amacıyla kullanılmaktadır. Öte yandan, gayet ciddi boyutlardaki, hatta neredeyse ihtilal aşamasına gelmiş ayaklanmalar, (1703 ayaklanması gibi), gerçek önemini hiç yansıtmayacak şekilde, "vaka" olarak adlandırılmaktadır. Kaynakların terminolojisindeki bu belirsiz durum, Osmanlı toplumunda askerî isyan ile toplumsal protesto arasındaki sınırın da gayet muğlâk ve geçişken olduğunu gösteriyor. Askerî ayaklanmalar, özellikle de alt rütbeli subaylar arasında patlak verenleri, çoğu zaman halk protestolarının usul ve taktiklerini benimsiyor ve kimi zaman daha geniş toplumsal protestolarla bütünleşmiş halde, ulemanın üyelerini ve askerlerin, özellikle de yeniçerilerin bağlı oldukları esnaf loncalarının üyelerini bünyelerine çekiyorlardı.[7]

---

6 Bkz. bu kitapta Hathaway, "Otoman Responses to Çerkes Mehmet Bey's Rebellion in Egypt, 1730."

7 Halkın tepkileri hakkında, örneğin bkz., Gabriel Baer, "Popular Revolt in Otoman Cairo," *Der Islam*, 54, 1977, s. 213-42; Afaf Lutfi al Sayyid Marsot, "The Ulama of Cairo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries," Nikki R. Keddie (ed.), *Scholars, Saits, and Sufis: Muslim Religious Institutions since 1500*, Berkeley- Los Angeles, 1972; Jane Hathaway, "The Rol of the Ulemain Soual Protest in The Late Eighteenth Century Cairo," yayımlanmamış master tezi, Texas Üniversitesi, 1986.

Osmanlı'daki askerî ayaklanmaları doğuran sebepler, diğer toplumlarda askerî ayaklamalara yol açan sebeplerden farklı değildi. Askerî ayaklanmayı, hiç kuşkusuz, şu tipik unsurlar kışkırtır: Maaş ödemelerinin sürekli olarak gecikmesi, kötü yemekler, rüşvetçi ya da zalim kumandanlar, memleketten uzaklarda ve ömür törpüsü savaş ortamlarında aylarca askerlik yapmak. Üst subay tabakası ile alt düzeydeki askerler arasındaki gerilim, bütün imparatorluk çapında yaygın ve kronik bir vaka durumundaydı; Patrona İsyanında ve Mısır ile diğer eyaletlerdeki isyanlarda sürekli olarak alt rütbedeki yeniçeri ağalarının sahneye çıkmalarında olduğu gibi.[8]

Diğer toplumlarda da görüldüğü üzere bu olaylar, genel olarak toplumdaki yoğun şikâyetlerin bir yansımasıydı: Devletten sabit maaş alan yeniçeriler için apayrı bir sorun teşkil eden enflasyon ve devalüasyon;[9] yolsuzluğa bulaşmış devlet görevlilerinin istifçiliğinden kaynaklanan kıtlıklar; saraydaki muhtelif hiziplerin çıkarları nedeniyle gereksiz yere uzayıp giden savaşlar[10] ya da padişahın, tebaasını koruma ve adil davranma vaadinde bulunduğu bir "sened"i ihlal etmesi[11] gibi etkenlerin sonucunda, ayaklanmalar patlak veriyordu. Bu tarz sorunlar, toplumların çoğunda bir tepkiye neden olmaktadır ki bu durum bize, Osmanlı isyanlarını diğer devletlerde meydana gelen isyanlarla kıyaslamamızı sağlayacak bir temel sunmaktadır.

Bununla birlikte, Brummet'in de işaret ettiği üzere Osmanlı askerî ayaklanmaları kategorisi, tamamen Osman-

---

8 Örn. bkz. P.M.Holt, "The Career Of Kuchuk Muhammad (1676-94) *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* – sayı 26, 1963, sayfa 269-87; Raymond, "Une revolution."

9 Bu konuda, özellikle bkz. Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2000, s. 56-58, 141-42, 198, 227-28.

10 Bkz. Virginia Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmî Efendi* (1700-1783), Leiden, 1984, s. xii, xviii, 104-105, 120-122, 154, 162-63, 184.

11 Bkz. Virginia Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmî Efendi* (1700-1783), Leiden, 1984, s. xii, xviii, 104-105, 120-122, 154, 162-63, 184.

lı'ya özgü olmamakla birlikte aslında Osmanlı ayaklanmalarının karakteristik özelliğini yansıtan bir olguyu içerir: Bir vali ya da üst düzey bir devlet adamı, yerel güç merkezini oluşturup da padişaha karşı ayaklanırken pek çok durumda, Osmanlı'dan doğrudan doğruya bağımsız olmanın değil, sadece merkezi yönetimin müdahalesinin olmadığı, özerk bir bölgeye kavuşmanın mücadelesini veriyordu. (Şehit edilmiş bir padişahın intikamını alma ve onun reformlarını devam ettirme iddiasıyla ortaya çıkan Abaza Mehmet Paşa'nın isyanı, bunun bir istisnasıdır.) Bu durumun tipik örnekleri olarak ise, Çerkez Mehmet Bey'i, Karaferye Ayanı Mehmet Ali Paşa'yı ve hatta Pazvantoğlu'nu sayabiliriz ki Pazvantoğlu, Sultan Üçüncü Selim'e bütün meydan okumalarına rağmen, maddi kazanç ve kişisel ikbal peşinde bir sima olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu taşra ileri gelenlerini, rahatlıkla, Çin'de hükümdarsız dönemde ülkeyi yöneten mahalli feodal beylerle ya da 19. yüzyıl Latin Amerikası'ndaki "caudillo"larla karşılaştırabiliriz.[12] Osmanlı örneğinde görülenleri diğerlerinden ayıran nokta belki de, onların Osmanlı yönetim kademelerinde ve saray politikalarının imparatorluk çapında bulundukları konumdu. Bu kimseler devlet yöneticileriydi ve pek çoğu da valilerin saraylarında ya da belki de bizzat padişahın kendi sarayında yanaşmalıktan bu mevkilere gelmişlerdi. Taşrada bir güç merkezi yaratmak, bırakalım diğer eyaletlerdeki rakip ileri gelenlerin ve devlet adamlarının saraylarını, bizzat padişahın sarayı ile rekabet etmeye kalkışmak anlamına geliyordu.[13] Ayrıca, valilerin ve eyalet ileri gelenlerinin görevleri arasında, imparatorluk ordusuna asker toplamak ve çoğu zaman bu askerlere sa-

---

12 Latin Amerika'daki caudillolar hakkında bkz. Seth Meisel, "The Politics of Seduction: Mutiny and Dessertion in Early Nineteenth Century Cordoba, Argentina", Hathaway (ed.), Rebellion, *Repression and Reinvention: Mutiny In Comperative Perspective*, Westport, 2001.

13 Bu konuda bkz. Rifaat Abou El Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households, 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, sayı 94, 1974, s. 438-47; Metin Kunt, The Sultan's Servants: The Transformation of Otoman Povincial Government, 1550-1650, New York, 1983; Jane Hathaway, "The Military Household in Ottoman Egypt," *International Journal of Middle East Studies*, sayı 27, 1995, s. 39-52.

vaşta kumanda etmek de yer almaktaydı. Genellikle, bir valinin ya da ayanın ayaklanma şansı, devletin düzenlediği bir askerî seferde kendi ordusu hazırlanıp yola çıktığı sırada ortaya çıkmaktaydı. Bu tarz durumlarda ayaklanma, padişahın emrindeki birlikleri kendi safına çekmeyi, hatta bu unsurları padişaha karşı kullanabilmeyi gerektiriyordu. Geleneksel anlamda askerî ayaklanma da, bu şartlarda ortaya çıkıyordu.

Osmanlı merkezi yönetiminin askerî ayaklanmalara karşı gösterdiği tavır, kendi içinde tutarlılığa sahipti. Sözgelimi, başkentteki yeniçeriler ya da sipahiler, bazı devlet adamlarının kellelerini istediklerinde çoğunlukla bu isteklerine kavuşuyorlardı. Ayaklanmacıların başkentte oldukları ya da sarayın avlusundan içeri girdikleri ve padişahın elinin altında bunlara karşı koyacak kuvvet olmadığı zamanlarda, padişahın zaten bu istekleri yerine getirmekten başka yapabileceği pek de fazla bir seçeneği yoktu. Askerî ayaklanmaların uzak eyaletlerde ortaya çıkması durumunda ise başkentin verdiği karşılık, ilk başlarda –ya da bazen tamamen– sözlerden ibaret kalıyordu. Merkez, ayaklanmayı kuvvet kullanarak bastırmadaki beceriksizliğini ya da isteksizliğini örtbas edebilmek için ya isyanın bir an önce bitmesini ya da, Karaferye Arnavutları ve Çerkez Mehmet Bey olaylarında göreceğimiz üzere, ayaklanmacıların eyaletten sürülmesini ve sağ olarak dönmesine asla müsaade edilmemesini emreden bir dizi öfkeli ferman yolluyordu. Anastasopulos, devletin Karaferye Ayaklanması'nı bastırmada gösterdiği acizliğe hayıflanıp durmaktadır. Ama belki de bu somut icraat eksikliği, Piterberg'in kaydettiği üzere, Osmanlı'nın Abaza Mehmet Paşa üzerine gönderdiği askerlerin nedeni anlaşılmaz yenilgisine benzetilebilir. Şayet bir ayan, Kavalalı'nın yaptığı gibi, büyük bir ordu kurup kendi adına toprak fethetmeye başlamışsa bu, imparatorluğa yönelik bir tehdit anlamına geliyordu. Öte yandan, eğer bu kişi, sadece vergileri gaspetmek ve köylüyü ezmek suretiyle düzensizliğe neden olmuşsa, başına gelecekler bazı maddi kayıplarla sınırlı olabilirdi.

Bununla beraber, devletin, III. Selim'in Nizam-ı Cedid reformlarında olduğu gibi köklü kurumsal değişikliğe git-

tiği durumlarda, ayandan Pazvantoğlu gibi birinin buna karşı çıkması asla hoş görülemezdi. Fermanlarda Pazvantoğlu hakkında kullanılan –ve Çerkez Mehmet Bey hakkında kullanılanlardan bile daha sert olan– nitelemeler, muhalefetin ortadan kaldırılmasına yönelik yepyeni bir kararlılığı yansıtmaktaydı.

Nizam-ı Cedid'den önce de fermanlar, boş laflardan ibaret değildi elbette. "Sultana sadakat" ifadesinin, ayan için taşıdığı belli bir anlam vardı; kendilerine ulaşan her ferman, emirlerin tebliğ edildiği kişilerin isim ve unvanlarından yanlış hareket edenlere konan lakaplara kadar, ulaştığı yerdeki herkesin konumunu ve kimliğini teyit etmekteydi. Bu tarz fermanlar, yazılı olarak şikâyette bulunan yerel bir beye cevaben gönderilmekteydi. O zamanki geleneğe göre, padişahın buyruğunu teslim etmeye ve belki de şikâyetleri soruşturmaya gelen kapıcıbaşını kitlesel bir törenle karşılamak ve buyruğu alıp okumak gerekiyordu. Bunu takiben, emirler, yerel kadının siciline kaydediliyor ve muhtemelen, yerel vakayinamelerde özetle zikrediliyordu. Böylece bu fermanlar silsilesi, kimin asi, ya da daha kötüsü, hain olduğunu herkese ilan etmeye yarıyordu. Askerî ayaklanma, kimi zaman, –yeniçerilerin çorba kazanlarını ters çevirmeleri gibi– törensel bir kitle gösterisi halini alıyordu.[14] Hükümetin isyana verdiği karşılıklar da, aynı şekilde, geleneksel bir gösteri havasında olmaktaydı. Bu son durumda, belki de ya devletin elinden fazla bir şey gelmediğinden ya da onlarla arasında bir tür danışıklı dövüş olduğundan, ayaklanma ve ayaklanmacılar, törensel bir havada, ağdalı bir dille mahkûm edilmekteydiler.

Buradaki makalelerde de açıkça ortaya konduğu üzere, bu gibi fermanlar ve mahkeme kayıtları, Osmanlı'daki ayaklanmalar ile ilgili çalışmalara dair kaynakların çok önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Aslında, şer'i mahkeme zabıtları, Osmanlı Devleti ile ilgili çalışma yapanların, resmî soruşturmalarının safhalarını takip edebilecekleri, olaya en yakın kaynaklardır. Ek olarak, divan-ı

---

14 Bu konuda bkz. David. B. Trim, "Ideology, Greed and Social Discontent in Early Modern Europe: Mercenaries and Mutinies in the Rebellious Netherlands, 1568-1609", Hathaway (ed.) *Rebellion, Repression and Reinvention.*

harplerin kayıtları, Osmanlı'da 19. yüzyıla kadar görülmeyen türdeki ayaklanmaları anlamamız için, başlıca kaynakları teşkil etmektedirler. Mahkeme kayıtları, halkın ayaklanmaya gösterdiği tepkiyi anlamak için de ideal kaynaklardır. Zira bu mahkemeler, ayaklanmacılar tarafından yaralanan ya da malı gaspedilenlerin şikâyette bulundukları yerlerdi. Hatta bu kayıtlar, ayaklanmacının kendisini nasıl gördüğünü bile ortaya koyar. Öte yandan, bir başkaldırı ya da askerî bir ayaklanmanın incelenmesi söz konusu olduğunda, ayaklanmanın meydana geldiği Karaferye, Vidin, Kahire, ya da Mısır işgali altındaki Kudüs gibi yerlerin şer'i mahkemelerinin kayıtları, ayaklanmanın gelişimi ve vardığı sonuç hakkında bize muazzam bir bilgi kaynağı sunar. Fermanlar ya da fermanların kayıtlı oldukları mühimme defterleri, Pazvantoğlu ve Çerkez Mehmet Bey olaylarında da görüldüğü üzere, benzer bir işlevi görebilirler.

Öte yandan, Genç Osman Olayı ile ilgili değerlendirmeler, ağırlıklı olarak, yıllıklara dayanmaktadır. Piterberg'in ve Tezcan'ın makalelerinin de açıkça ortaya koyduğu üzere, bizim bu olayları algılama biçimimiz, hangi vakayinameye, hatta belli bir vakayinamenin hangi yazımına başvurduğumuza bağlıdır. Çerkez Mehmet Bey İsyanı'nda görüldüğü üzere, el-Demurdaşi gibi, olan biteni onlarca yıl sonra kaleme alan bir vakanüvis, Çerkez Mehmet Bey'in yağma hareketlerini ve düşman topraklarına kaçışını, başka isyanlara ilişkin hikâyelerden yaptığı alıntılarla süsleyerek, olayın kendisini bir hayli abartabilir. Bu durumda, arşiv belgeleri, "uydurmaların" denetlenip düzenlenmesine katkıda bulunabilir. Ama her şeye rağmen, bu vakayinamelerdeki fanteziler bize, o dönemdeki isyanların nasıl algılandıkları ya da onlara ne gözle bakıldığı konusunda fikir verebilir.

Merkezileşme – Ademi Merkezileşme: Doğu, Batı'ya Karşı

Bu kitaptaki yazılar, Osmanlı'daki isyanlara ışık tutmalarının dışında, açıkça ya da üstü örtülü olarak, Osmanlı çalışmalarını yeniden biçimlendirecek kilit konulara te-

mas etmektedir. Öncelikle, yazarların inceledikleri dönem, Osmanlı'nın Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığındaki "altın çağ"dan sonra ve 19. yüzyılın ortalarındaki –Tanzimat Devri olarak anılan– Batılılaşma reformlarının arasında kalan dönemdir. Bu dönemin "gerileme" olarak adlandırılması alışkanlığı, Sureyya Faruqi'nin, Linda Darling'in ve diğer pek çok revizyonist tarihçinin eserleri sayesinde, terk edilmiş bulunuyor.[15] Bunun yerine bu dönem, artık, Faruqi'nin deyimiyle, "kriz ve adaptasyon dönemi" olarak adlandırılmaktadır. Yine de bu dönem, Osmanlı eyaletlerinin merkezi yönetimden köklü özerklikler kazandıkları genel bir ademi merkezileşme dönemi olarak anılmaktadır. Aslına bakılırsa, bu isyanlar, kolayca, bu ademi merkezileşmenin belirtileri ya da sonuçları olarak değerlendirilebilir.

Bununla beraber, imparatorluğun sürekli toprak kaybetmesi ve neticede çökmesinin temel nedeni olarak kurumsal bozulmayı değil de merkezi otoritenin zayıflamasını göstermek ve "gerileme" kavramının yerine, "ademi merkezileşme" kavramını ortaya koymak, fazla kolaycı bir yaklaşım olacaktır. Bu bağlamda, ademi merkezileşme, Osmanlı tarihçilerinin de kabul etmeye başladıkları üzere, tarihsel bir çerçeve oluşturma konusunda "gerileme" kavramından daha tatmin edici değildir. Bunun yerine, diyebiliriz ki, Osmanlı İmparatorluğu, diğer pek çok imparatorluk ve siyasi oluşum gibi, birbiri peşi sıra gelen merkezileşme ve ademi merkezileşme döngülerinden geçmişti. Bu döngüler, sırasıyla, imparatorluğun farklı bölgelerindeki iktisadî, siyasî ve askerî şartlara, aynı zamanda

---

15 Örneğin, Sureyya Faruqi, Halil İnalcık, Donald Quataert, *An Economic and Social History of The Otoman Empire*, Cambridge, 1994, s. 413-414, 468-70, 572-3; Linda T. Darling, *Revenue Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in The Ottoman Empire*, 1560-1660, Leiden, 1996, giriş bölümü; Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignity in the Otoman Empire* (New York and Oxford, 1993), s. 153-85; Douglas A. Howard, Otoman Historiography and Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Journal Of Asian History*, s. 22, 1988, s. 52-77; Jane Hathaway, "Problems of Periodization in Otoman History: The Fifteenth Through the Eighteenth Centuries", *Turkish Studies Association Bulletin* 20:2, 1996, s. 25-31.

da, devlet yöneticilerinin iktisadi, siyasi ve askerî amaçlarına bağlıydı. Bu bağlamda, ademi merkezileşme sürecini her zaman, tamamen olumsuz ve durdurulamaz bir süreç olarak değil, Osmanlı başkentindeki ve eyaletlerdeki farklı etkenlerin mantıksal bir toplanması olarak yorumlamak doğru olur. Buna ek olarak, muhtelif merkezileşme ve ademi merkezileşme olayları, bağrında ortaya çıktıkları şartlara ve bu olaylara karışan kişilere göre değişmektedir. Değer yargılarından daha arınmış olan bu yaklaşıma göre, isyanlar, doğası itibariyle ademi merkezileştirici (ve doğası itibariyle olumsuz) olarak yorumlamak yerine, merkezileşme ve ademi merkezileşme eğilimleri arasındaki bir çatışma süreci olarak görmek, daha doğru olur.

Hiçbir isyan, merkezileşme ve ademi merkezileşme konusunun muğlaklığını, –Gabriel Piterberg ve Baki Tezcan'ın yazısının konusunu oluşturan– Genç Osman meselesi kadar iyi gözler önüne seremez. 1618-1622 yılları arasında hüküm süren Genç Osman, kapıkullarına mensup yeniçeriler tarafından katledilmişti. Başka bir deyişle katiller, Osmanlı'nın, devşirme sistemiyle Balkanlar ve Anadolu'daki topraklarında yaşayan Hıristiyan reayadan alınıp saray hizmetine sokulmuş olan kişilerdi. Kul ya da devşirme sistemi, saraydaki içoğlanlarından yeniçerilere, valilere ve vezirlere değin, bu sistemden yetişmiş olan herkes padişahın sadık hizmetkârları oldukları için merkezileşme politikasının çekirdeği olarak görülüyordu. Ne var ki bu kapıkulu nüfusun unsurları, başkentte, kemikleşmiş bir çıkar grubu oluşturmuşlardı. Bu durum, haklı olarak, devletin merkezinde bir merkezkaç kuvvetin oluşması ya da, daha doğru bir ifadeyle, merkezi otoritenin rekabet sonucunda bölüşülmesi olarak değerlendirilebilir. Genç Osman'ın niyeti, doğudaki eyaletlerden topladığı kuvvetleri kapıkullarının yerine geçirmek olmasa bile, en azından, kapıkullarına paralel bir yapılanma oluşturmaktı. Öyleyse Genç Osman, kapıkullarının devşirildiği halk kitlesini genişletmek suretiyle onların emsalsiz nüfusunu kırmaya ve böylelikle kendi merkezi otoritesini yeniden kurmaya mı çalışıyordu? Yoksa niyeti, uzak eyaletlerden topladığı unsurları kendi savaş makinesine katmak sure-

tiyle, imparatorluğu ademi merkezileştirmek miydi? Bu noktada, "merkezileşme" ve "ademi merkezileşme" kavramları, Genç Osman'ın siyasi programını açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Genç Osman'ın siyasi hedefleri, merkezileşmeyi ilerleme ile özdeşleştiren ve bu iki özelliği de Genç Osman'a atfeden –Tezcan'ın gayet sert biçimde eleştirdiği– son dönem Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi tarihçilerinin değerlendirmelerine ters düşmektedir.

Olanları merkezileşme ve ademi merkezileşme biçiminde bir sınıflandırmaya sokmak, Genç Osman dönemi sırasında ve sonrasında devleti çıkmaza sürükleyen, daha derinde yatan bir coğrafî ve etnik krizin gözden kaçmasına neden olmaktadır. İmparatorluk, belki de Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın 16. yüzyılın başlarında Arap topraklarını fethettikleri zamandan beridir, Doğu ile Batı arasında bölünmüş durumdaydı. Gerek Balkanlar, Batı Anadolu ve Macaristan'dan toplanan devşirmeler, gerekse reaya kökenli ücretli askerler, artık sınırları İran'a, Kafkaslar'a ve Basra Körfezi'ne uzanan bir imparatorluğu savunmak durumundaydılar. Bu sebeple Osmanlılar, yeni asker kaynakları için bozguna uğrattıkları Memluk Sultanlığı'nın ve savaş halinde oldukları Safevi ve Özbek Hanlıklarının asker kaynağı olan yerlere, özellikle Kafkasya'ya ve Doğu Anadolu'ya yöneldiler. Ancak, kapıkulları ile diğer "Batılı" unsurlar, bu "Doğulu" unsurları, "acemi", "ecnebi" gibi deyimlerle dışladılar.[16] Genç Osman'ın ölümünün ardından onun adına ayaklanan iki valinin –Erzurum Valisi Abaza Mehmet Paşa ile Diyarbakır Valisi Hafız Ahmet Paşa'nın– Doğu Anadolu'da görev yapan Abhaz kökenli valiler oluşları, rastlantı değildir.

Osmanlı merkezi yönetimi ile uzak eyaletlerde yaşayan ve etnik açıdan farklı olan halklar arasındaki ilişkilerdeki karmaşa, 18. yüzyılda imparatorluk üç cepheli savaşlara girip de savaşlar bu halkların dibine kadar gelince, iyice

---

16 Bkz. Gyula Kaldy-Nagy, "The 'Strangers' (Ecnebiler) in the Sixteenth Century Otoman Military Organisation", Gyula Kara (ed.), *Between the Danube and the Caucasus*, Budapeşte, 1987; Metin Kunt, "Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth Century Otoman Establishment", *International Journal Of Middle East Studies*, sayı: 5, 1974, s. 233-39.

belirginleşti. Aksan'ın açıkladığı üzere, bu sonu gelmez görünen savaş dönemi, geniş insan kitlelerinin, doğdukları yerlerden imparatorluğun uzak köşelerine göçmelerine tanıklık etmiştir; Arnavutlar Dinyeper boylarında, Kürtler ve Abhazlar ise Tuna boylarında savaşıyorlardı. Savaşlarda bu halklardan insanları askere almak, Osmanlı devlet yönetimine katılma fırsatlarıyla birleşince, bu halkların memleketlerinde büyük çalkantılara neden olmaktaydı. Bu çalkantıların sonucunda da bunlardan bazıları diğer eyaletlere göç etmek zorunda kalırken, bazılarıysa, durumdan istifade edip kazançlar sağlamaktaydılar. Antonis Anastasopulos'un incelediği Arnavutlar ile Robert Zens'in ele aldığı Pazvantoğlu Osman Paşa, bölgesel liderlik konumlarını, çevrelerindeki halklar üzerinden kâr sağlamak için kullandılar. Bu yolla sağlamlaştırdıkları konumları sayesinde, merkezi hükümete karşı, tartışmasız bir ağırlığa sahip olmuşlardı. Bu durum, belki de, İstanbul'dan birbiri ardına gönderilen emirlerin –en azından ilk başlarda– neden başarısızlığa uğradığını açıklar.

Kuşkusuz, bu sonu gelmez çatışma döngüsü ve devletin bu karmaşaya son vermede aciz kalışı, geleceğin Kavalalı Mehmet Ali Paşa'sının ilk hatıralarından biriydi. Belki de bu hatıralar, onu doğduğu toprakları bırakıp gitmeye teşvik etmiş, aynı zamanda da, taşradaki ayanın merkezi otoriteye karşı kullanabileceği güç konusunda gözünü açmıştı. Memleketinden uzakta bir isyancı oyarak Kavalalı, uzak bölgelerden toplanan askerî kuvvetlere bel bağlamanın risklerini fark etmiş ve cesur bir girişimde bulunarak, kendi bölgesindeki Mısırlı reayadan asker toplama yolunu seçmişti. Bu denemenin sonucunda, ordu mensubu olmanın sağladığı sosyal ve ekonomik yükselme imkânları, askerlerle Kavalalı arasındaki birlik ve bütünlüğü sağlayarak, bu askerlerin kendi halklarına duydukları bağlılık duygusuna galip gelmiş, böylelikle de Kavalalı, oynadığı kumarı kazanmıştı.[17]

17 Hindistan'daki İngiliz sömürge yönetiminin son yıllarıyla bir paralellik kurmak için, bkz. Raymond Caballan, "The Indian Army, Total War, and the Dog that Didn't Bark in the Night", Hathaway, (ed) *Rebellion, Repression, Reinvention.*

Aslında Kavalalı, "Doğu-Batı karşıtlığı" paradigmasından bakıldığında, geleneksel imajından çok farklı bir görüntüyle karşımıza çıkar. Mısırlı pek çok tarihçi, özellikle de milliyetçi gelenekten gelenler, 1768'de padişaha karşı ayaklanan özerklik yanlısı Mısırlı asilzade Bulut Kapan Ali Bey ile Kavalalı arasındaki paralellikleri anlatırlar. Ancak, bu konuda bildiklerim bana gösteriyor ki, Kavalalı, çoğunluğu Gürcü[18] kökenli olan "Kazdağlı" asilzadelerini tasfiye etmek ve kendi Arnavut askerî birliklerini yerleştirmek suretiyle, aslında, "Doğulu" bir ayan zümresinin yerine "Batılı" bir ayan zümresini geçirmiş oluyordu. Kendisi de bunun tamamen bilincinde olsa gerek. Kavalalı, Mısır'da egemenliğini sağlamlaştırırken, Arnavut geçmişini asla bir tarafa atmadı; aksine, Arnavut kökeni, kendi kimliğini oluşturmada temel unsur oldu.[19] Şayet, o dönemde biri çıkıp da onun Güneş Memluk Ali Bey'in halefi olduğunu iddia etseydi, hiç şüphe yok ki, o bunu kesin bir biçimde reddederdi.

Görülüyor ki, bölgecilik ve etnik farklılıklar, Osmanlı'nın o dönemlerinde görülen isyanlar bakımından, hiç de önemsiz bir ayrıntı değildi. Kitaptaki yazılarda da görülecektir ki bu unsurlar, isyanın asıl nedenleri arasında yer almaktadırlar. Çerkezler ve Abhazlar gibi, uç bölgelerde yaşayan halklar, daima, bu isyanların kışkırtıcıları ve elebaşları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Pek çok açıdan bakıldığında, bu isyanlar, söz konusu halkların, yönetimine ve savunmasına giderek daha fazla katkıda bulundukları bir imparatorlukta, kendilerine uygun bir konum isteme ya da bu konumu koruma girişimleriydi. Benzer şekilde, merkez ve taşra yönetimlerinin birbirinden farklı bu isyanlara karşı takındıkları tavırlar, (isyancılara karşı savaşmak, bir yere sürmek ya da tayin etmek ya da ferman

18 Jane Hathaway, *The Politics Of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs* (Cambridge, 1997), s. 101-06, 170; Daniel Crecelius, "Russia's Relations with the Mamluk Beys of Egypt in the Eighteenth Century", Farhad Kazemi ve R.D. McChesney (editörler), *A Way Prepared: Essays on Islamic Culture in Honor of Richard Bayly Winder*, New York, 1988.

19 Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army, and the Making of Modern Egypt*, Cambridge, 1997, s. 1 ve 6.

yağmuruna tutmak) ülke topraklarının başkalarının eline geçmekte olduğu ve nüfus hareketlerinin olduğu bu dönemde, Osmanlı'nın, kendi otoritesini göstermek için izlediği stratejiyi anlamamıza olanak sağlamaktadır. Aslına bakılırsa, Osmanlı Devleti, o dönemde, böyle tehditlerle karşılaşan tek devlet değildi; kendisinin baş düşmanları olan Rusya, Avusturya ve Safeviler de, kendi uyruklarıyla, benzer sorunlar yaşamaktaydılar. Bu ülkelerdeki isyanları ve devletlerin bu isyanlara son vermek için izlediği politikaları karşılaştırmalı olarak incelemek, hiç kuşku yok ki yüzeydeki farklılıkların altında yatan benzerlikleri günışığına çıkartacaktır.

Bütün bu imparatorluklarda ve aslında bütün diğer siyasi yapılarda, isyanlar, toplumsal krizleri ve devletin bunlarla başa çıkabilme gücünü, çok net biçimde gözler önüne serer. Umarız, Osmanlı toplumundaki askerî ayaklanmaları karşılaştırmalı olarak incelemek, Osmanlı ile diğer toplumlardaki ayaklanmaların incelenmesine ve böylece, bizim bunları fark etmemize engel olan tarihsel ve kültürel engellerin kalkmasına önayak olur.

Teşekkür

Ve artık sözü, kitabın yazarlarına bırakmak gerekiyor. Ama bunu yapmadan önce, gerek bu eserin, gerekse ayaklanma konusunu ele alan daha geniş çalışmaya katkıda bulunanlara bir teşekkür etmek gerekiyor. Mershon Siyasi Araştırmalar Merkezi, Uluslararası İlişkiler Bürosu ve Ohio Devlet Üniversitesi'nin Beşeri Bilimlerde Karşılaştırmalı Çalışmalar Bölümü, bu çalışmanın ilk aşamalarında ciddi parasal destekte bulundular. Meslektaşım John F. Guilmartin, projenin belirlenmesinde büyük rol oynamakla kalmadı, tavsiyeleri ve bizleri yüreklendirmesiyle de, çalışmamıza epey katkıda bulundu. Leah L. Wong'a, kitaptaki haritalar için teşekkür ediyorum. Virginia Aksan'a da, bu makaleleri İngilizce olarak yayımlamak konusundaki kararlı girişiminden ötürü teşekkür borçluyum. Meslektaşlarımın "Mimar Bob" adını taktıkları eşim Robert Simkins, kitabın dizilip basılması sırasında patlama noktasına gelmişti. Son olarak, kitaptaki ya-

zarlara, hem bu esere katıldıkları hem de benim düzeltme isteklerimi seve seve yerine getirdikleri için teşekkür ediyorum. Burada belirtmem gerekiyor ki kitaptaki makalelerde yer alan görüşler, o makalelerin yazarlarına aittir ve editörün ya da yayımcının görüşlerini yansıtmayabilir.

OSMANLI İMPARATORLUĞU, AYAKLANMA BÖLGELERİ

Abaza Mehmet Paşa'nın Ayaklanması: On Yedinci Yüzyılda Tarihçilik ve Osmanlı Devleti

Gabriel Piterberg

"Cümlemiz bir sefine içinde." (Hepimiz aynı gemideyiz.)
I. Abdülhamit (1774- 89) ve III. Selim'in Hattı Hümayunlarından

Bu yazının amacı, dönemin vakayinamelerinde bir bireyin kimliğinde bir kesitin o dönemin tarih metinlerinde nasıl ele alındığını yorumlamaktır. ("Kesit" kelimesini özellikle vurgulamamın nedeni, kişinin, ne modern toplumlarda ne de modern öncesi toplumlarda tek ve bütüncül bir kimliğinin olmasıdır.) İkinci nokta olarak, bu çalışma, 17. yüzyıl Osmanlı tarihi bağlamında, özel olarak Abaza Mehmet Paşa'nın kimliğini inceleyecek, ancak bunu yaparken, devletin toplumla sınırına ilişkin akademik kaygıyı göz önünde bulunduracaktır. Çalışmanın ilk kısmı, Abaza Mehmet Paşa konusuna geniş yer ayıran *Haile'yi Osmaniye*'den başlayarak, bu konunun resmî tarih açısından yorumlandığı *Tarih-i Naima*'ya kadar gelmektedir. İkinci bölüm ise, gerek Osmanlı devletinin, gerekse Osmanlı'nın 17. yüzyılın ilk yarısında –yaygınca söz edildiği biçimde– duraklamasının yorumlanmasında bir anahtar olarak, Abaza Mehmet Paşa'nın sosyo-politik kimliği konusunu çalışan tarihçilerin çatışan görüşlerini ele almaktadır. Son olarak, makale, Osmanlı Devleti'ne ilişkin bu döneme ait kayda değer bazı yorumları ele almakta ve dönemin tarihçilik söyleminin, 17. yüzyıl Osmanlısı'nın yeniden tanımlanması anlamında yararlı bir rehber olduğunu ortaya koyuyor.

Makale, benim tarih metinleri üzerindeki yoğun araştırmalarıma dayanmaktadır. Hayden White ve Dominick

LaCapra tarafından şekillendirilen bu çalışma, böylesi metinlerin yargılayan ve yorum içeren, hikâyeye dayalı bir söylem oluşturduklarını göstermeye çalışmaktaydı. Bu noktada, Valentine Cunningham'ın "Metinlerde dans etmeyi tarihte dansetmekten ayırt etmek imkânsızdır"[1] sözünü akılda tutuyor ve tarihçilik söylemini, kitapsal analizlerin ötesine götürmeyi hedefliyorum.

Olaylar

1622 yılının 18 ile 20 Mayıs tarihleri arasında üç çalkantılı gün, Osmanlı'nın zihninde, Kâtip Çelebi'nin eserinin adıyla, *Haile-i Osmaniye* (Osmanlı trajedisi) olarak yer etmiştir. Sultan II. (Genç) Osman, kulları tarafından tahtından indirilerek Yedikule'de boğulmuş ve yerine, amcası I. Mustafa, ikinci kez tahta çıkartılmıştı.

1617-23 döneminden (I. Mustafa ile II. Osman'ın tahta çıktıkları tarihler) bahsederken, ben de, Kâtip Çelebi'nin kullandığı deyimi kullanmayı tercih ediyorum.

1617'de, yani, Osmanlı hanedanında, tahta geçmek için kardeş katli usulünün, yerini "ailenin en büyük üyesi" kuralına bıraktığı dönemde Sultan I. Ahmet'in yerine, kardeşi I. (Deli) Mustafa geçti. Mustafa'nın apaçık görünen delilik hali, onun 1618'de tahttan indirilmesine neden olmuş ve yerine, genç ve gayet hırslı bir hükümdar olan ve tahta çıkar çıkmaz kapıkulları ile çatışmaya giren Genç Osman geçmişti. Genç Osman ve onun yakın çevresi (başta kızlarağası olmak üzere) 1621'deki başarısız Lehistan seferi sonrasında büyük bir girişim için bir araya geldiler. Buna göre, kapıkullarının mevcut yapısı yok edilecek ve onun yerine, Anadolu, Suriye ve Mısır'da buna benzer bir yapıyı kuracaklardı. Başkenti de Bursa, Şam ya da Kahire'ye taşımayı planlıyorlardı. Sultan'ın, hacca gitme bahanesiyle Anadolu'ya geçmesi tasarlanmıştı.

Osman'ın niyetleri, 1622 başlarında, Anadolu'da güvendiği yöneticilere gönderdiği mektupların karşı tarafın eline geçmesiyle ortaya çıktı. İstanbul'da erkân-ı devlet,

---

1 Valentine Cunningham, *British Writers of the Thirties*, Oxford, 1988, s. 2.

padişahı planından vazgeçirmek için büyük bir çabaya giriştiler. Bu çabalar sonuçsuz kaldığı anda, yeniçeriler ve sipahiler, harekete geçtiler. Üç gün boyunca, (18-20 Mayıs 1622) Süleymaniye'de At Meydanı'nda ve şehrin diğer semtlerinde gösteriler düzenlediler, pek çok devlet adamının evine saldırdılar ve saraya –karşılığını alamayacakları– dilekçeler yolladılar. Sonunda, Topkapı Sarayı'ndan ve sarayın hareminden içeri dalarak, I. Mustafa'yı kafesinden çıkartıp tahta geçirdiler. Sonra da Genç Osman'ı yakalayarak, yeni Sadrazam Kara Davut Paşa'nın ve Valide Kösem Sultan'ın emriyle Yedikule'de idam ettiler.

I. Mustafa'nın tahta tekrar çıkartılması, ortaya çıkan krizi sona erdirmedi. Mustafa'nın Mayıs 1622'den Eylül 1623'e kadar süren ikinci hükümdarlık dönemi –özellikle doğu illeri ve başkentte patlak veren– isyanlarla doludur. Doğu Anadolu'da patlak veren ayaklanmalar konusunda, kahramanımız, sahnenin ortasındadır. Bazı eserler, Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmet Paşa'nın, –kapıkullarının sorumlu olduğunu düşündüğü– Genç Osman'ın katlinin intikamını almak amacıyla harekete geçtiğini yazar. Mehmet Paşa, yerli "sekban" birliklerinden büyük bir ordu kurarak iktidarını çevre eyaletlere yaydı ve gerek başkentten gönderilen gerekse taşradaki (yerliye) kapıkulu birliklerini bozguna uğrattı. Kapıkullarının ağır baskısı üzerine padişah, Abaza Mehmet Paşa'ya bir ferman göndererek, Erzurum'u terk edip başka bir eyalete geçmesini emreder. Abaza Mehmet Paşa ise, bu emri dinlemez; üzerine gönderilen ordu da, onunla çarpışmaya girmeksizin, gerisin geriye Bursa'ya döner.

Abaza Mehmet Paşa Sorunu, ancak IV. Murat (1623-40) döneminde son bulacaktı. 1620'lerin ortalarında düzenlenen geniş çaplı askerî harekâtlardan sonra –ki bu harekâtların ikincisine Sadrazam Hüsrev Paşa komuta etmekteydi– Abaza Mehmet Paşa ele geçirilecekti. Sadrazamın Abaza Mehmet Paşa ve onun askerlerine şaşaalı resmî tören düzenlemesi oldukça anlamlıdır. Bosna'ya tayin olduktan sonra Abaza Mehmet Paşa, kapıkullarını ezmeye ve Rumeli'de çarpışmaya devam etti. Sonraları İstanbul'a döndü ve IV. Murat iktidarını sağlamlaştırıncaya ka-

dar da, onun yakın çevresinde bulundu. Padişahın gücünü sağlamlaştırdığı dönemde, 1632'de idam edildi. Ama yine de, naaşı, I. Ahmet'in hükümdarlığı zamanında Celalileri darmadağın etmiş olan Kuyucu Murat Paşa'nın yanına defnedildi.

Tarihçilik

Haile-i Osmaniye tarihi, beş bölümden oluşur. İlk bölümdeki tarihsel sunum, Tugi Çelebi adıyla ün salmış ve IV. Murat döneminde vefat etmiş olan Hüseyin bin Sefer tarafından yazılmıştır. Tugi'nin eseri, benim "kapıkulu merkezli" olarak adlandırdığım kategoriye girer. Kapıkulları, Tugi'nin hedef kitlesiydi ve hemen her şey, bu kesimin bakış açısından anlatılıyordu. Eserin içeriği mesaj, kapıkullarını (ve belki, Osmanlı siyasetindeki bazı başka çevreleri de) sadece Genç Osman'ın kapıkullarını tasfiye etmeyi tasarlamasından ötürü değil, aynı zamanda Genç Osman gibi, iktidarı hem Tanrı tarafından hem de kendi kulları tarafından reddedilmiş kötü bir padişah yüzünden Osmanlı Devleti'nin varlığının tehlikeye girmiş olmasından ötürü, kapıkullarını, yaptıkları şeyin iyi olduğuna ikna etmeye yönelikti. Padişahın planının ne gibi felaketlere yol açabileceğini, Abaza Mehmet Paşa Ayaklanması, göstermişti. Tugi'nin eseri, kapıkullarını bir araya gelmeye yönelik sözlü bir çağrı gibidir; bunun yazılı versiyonu, sonraları başka Osmanlı tarihçileri tarafından kullanılacaktı.

Tarih-i Al-i Osmani'nin ilk yazarı olan Hasan Beyzade (ölümü 1636), Tugi'nin eserindeki nesir bölümünü, kendi tarih kitabının ilk bölümüne almıştı. Eserin manzum bölümlerinde, Tugi'nin ismi geçtiği için Hasan Beyzade, Tugi'nin kitabındaki hemen hemen bütün manzum kısımları ve "hatime"nin önemli bölümünü çıkartıp atarak eserinin kaynağının ortaya çıkmasını önlemeye çalıştı. Beyzade'nin, Tugi'nin eserine tek önemli katkısı, Sasani Hanedanı'nın kurucusu Ardeşir hakkındaki bir destanı nakletmesidir ki bu hikâyenin de, Firdevsi'nin Şehnamesi'nden alındığını kendisi de kabul etmekteydi. Eserin ikinci ve üçüncü yazımlarında Tugi, ana, gizlenmiş kaynak olarak

kalmaya devam ettiyse de Hasan Beyzade, bu sefer, eserde daha köklü değişiklikler yaptı.

Tugi'nin eserinden haberdar olduğunu düşünebileceğimiz İbrahim Peçevi (ölümü 1650), Hasan Beyzade'nin tarihini biliyordu. Peçevi, Hasan Beyzade'nin çalışmasından yararlanmakla birlikte, onun eseri, *Haile-i Osmanî'*ye taban tabana zıttı. Tugi ve Hasan Beyzade'nin eserleri kapıkulu merkezli iken, *Peçevi Tarihi,* özellikle Abaza Mehmet Paşa ile ilgili değerlendirmesinde ortaya çıktığı üzere, olaylara Anadolu ümerası açısından yaklaşmaktadır. Bunun bir sonucu olarak, Kâtip Çelebi (ölümü 1657) *Fezleke-i Tarih'*i yazarken, bu iki yaklaşımdan da yararlanma imkânını buldu. (*Fezleke-i Tarih'*in, esas olarak, Katip Çelebi'nin Tugi'nin ve Hasan Beyzade'nin eserlerini yeniden okuması olduğunu söyleyebiliriz. *Tarih-i Peçevi* konusundaysa Katip Çelebi, Peçevi'nin yorumunu reddetmemekle beraber, ondan bahsetmeksizin, onun olaylara içeriden bakışından yararlanmıştır.) Son olarak, imparatorluğun ilk vakanüvisi olan Naima, *Fezleke'*deki yorumu, birkaç önemli değişiklik ve ekleme yaparak kabul etti. Böylelikle, *Haile-i Osmaniye'*deki resmî devlet yaklaşımı, Tugi'nin vakayinamesinin çeşitli tarihçiler tarafından yeniden değerlendirme süzgecinden geçirilmesi ve Peçevi'nin yaklaşımının, Kâtip Çelebi ve Naima tarafından üstü örtülü olarak yadsınmasından oluşmaktadır.

Abaza Mehmet Paşa'nın İsyancı Kimliği

Osmanlı ortak belleğinden bize yansıdığı şekliyle Abaza Mehmet Paşa'nın kimliği, bir ümera üyesi ve validen ziyade, bir asiyi ortaya koyar. Başka bir deyişle, Tugi'nin bakış açısı ve değerlendirmeleri, Kâtip Çelebi ve nihayet Naima tarafından, çeşitli değişikliklere maruz kalmakla beraber, benimsenmişti. Naima'nın sahip olduğu konum, onun yazdıklarını resmî bakış açısı haline getirmektedir. Peçevi için, aynı şeyi söyleyemeyiz. Bunun sonucu olarak, Tugi'nin eseri, Abaza Mehmet Paşa'nın faaliyetlerinin sadece ilk evresine odaklanıp bunu takip eden on yılı gözardı ettiği içindir ki, Abaza Mehmet Paşa'nın isyancı kimliği, geriye dönük bir bakışla onaylanmış olmaktadır. Aba-

za Mehmet Paşa'nın farklı sosyo-politik kimliklerinin bir araya getirilmesi, Tugi'nin (âsi kimliğine odaklanmış) ve Peçevi'nin (ümera kimliğine odaklanmış) metinlerinde bulunacaktır. Her ne kadar Tugi'nin eseri, yüzeysel görünse de, Abaza Mehmet Paşa'nın faaliyetlerinin incelendiği bakış açısı, burada iki halkadan oluşmaktadır: Geniş halka, başkentte meydana gelen olayların başkentin bakış açısından irdelendiği bir yaklaşımı ortaya koyar. Daha dar olan ve esas olarak olaylara odaklanmış olan ikinci halka ise, başkentteki yeniçerilerin, ayaklanmayı nasıl algıladıklarını, arkadaşlarından ve habercilerden gelen raporlara dayanarak bizlere yansıtır. Tugi'nin meselelere yaklaşımı, kapıkulu taraftarı ve Abaza Mehmet Paşa karşıtıdır. Genç Osman'ın girişimini de eleştirir. Buna tamamen zıt biçimde, Peçevi'nin yaklaşımı, taşra eyaletlerinin, özellikle de Anadolu'daki ümeranın bakış açısını yansıtmaktadır.

Tugi'nin bakış açısının en temel bileşenleri, kullandığı hareket fiillerinde görülür. Kullandığı bu hareket fiilleri, yazarın olaylara iki farklı noktanın (bir tarafta Erzurum ve genel olarak Anadolu vilayetleri, öte tarafta İstanbul) hangisinden baktığını ortaya koyar. En sık kullandığı fiiller, "gitmek", "gelmek" ve "varmak"tır. "Varmak" fiilini daha az kullanır ki bu fiil, Osmanlıca'da, günümüz Türkçesinden farklı olarak hareketin gözlendiği noktayı dikkate almaksızın, bir yere ulaşılması ya da bir yerden gelinmesini belirtmekteydi. Diğer iki fiil (gitmek ve gelmek) ise, hareketin yönünü net biçimde ortaya koyan fiillerdir ve sıkça kullanılırlar. Bu vesileyle, bizim de, Tugi'nin, "kamerasını" nereye yerleştirdiğini ve olayları hangi açıdan gördüğünü anlama imkânımız olur.

Tugi'nin değerlendirmesine göre, Erzurum'daki ayaklanma, Vali Abaza Mehmet Paşa'nın hem başkentten oraya gönderilmiş olan yeniçerilere hem de "yerliye" denen yerli kapıkulu askerlerine karşı yetkisini kötüye kullanmasından ötürü patlak vermişti. Abaza Mehmet Paşa, önce, ayanla yaptığı müzakereler sonucunda onlarla uzlaşmış gibi görünmüş ama ardından, ansızın Erzurum Kalesi'ni ele geçirip yeniçerileri sürmüş, "yerliye"yi ise hapset-

mişti. "Sekban"dan meydana getirdiği büyük bir orduya dayanarak, artık, komşu vilayetlerden birini de ele geçirecek güce ulaşmıştı. Bir süre sonra, İstanbul'dan gelen katî emirleri reddedecek ve padişahın elçilerini gerisin geriye yollayacak kadar cüretlendi.

Bu olaylar, Tugi'nin kitabında, sürülen yeniçerilerin İstanbul'a "gelmesi", elçilerin İstanbul'dan Erzurum'a "gitmesi" ve "geri gelmesi" fiilleriyle nakledilir. Açıkça görülmektedir ki, Tugi'nin "kamera"sı, İstanbul'a, özelde ise İstanbul'un "Ağa Kapısı"na (yeniçeri ağasının resmî konutu) ya da Yeniçeri Odaları'na konuşlandırılmıştır. Bahsettiğimiz bu yerler, taşradan gelen şikâyetlerin ve raporların değerlendirildiği ve toplantı ve gösteri gibi ya da yazılı ve sözlü talepler gibi somut eylemlere döküldüğü yerlerdi.

Bu dilekçeler ve talepler, Tugi'nin, Abaza Mehmet Paşa ayaklanmasına ilişkin değerlendirmelerinin temelini oluşturur. Sözgelimi, Tugi, yeniçerilerin günlerden bir gün İstanbul'a gelip yaptıkları şikâyetten bahseder: "Yeniçeriler... ol gün gelip, Asitane'de Abaza Paşa'dan şikâyet eylediler." Aynı şekilde, daha sonra Erzurum Valisi Abaza Paşa'dan şikâyetçi olanların geldiklerini ve Paşa'nın kesinkes bir asi olduğunu bildirdiklerini nakleder: "Erzurum beylerbeyisi olan Abaza Paşa'dan tekrar şikâyetçiler geldiler ve âsi olduğun muhakkak ilam eylediler." Ayrıca, Erzurum'a, Abaza Mehmet Paşa'ya karşı harekete geçen yeniçeri çorbacıbaşısının (günümüzdeki albayın karşılığı bir unvan) gelerek, İstanbul'u Abaza Mehmet Paşa'nın ayaklanmasından haberdar ettiği nakledilir: "Erzurum'da Abaza Paşa üzerine giden çorbacı gelip, Asitane'de Abaza'nın isyanını ilam eyledi."

Tugi'nin analiz çerçevesi, Abaza Mehmet Paşa'nın icraatlarını, meslektaşları onun tarafından sürülmüş olan ve elçiler tarafından hazırlanmış raporların gözlüğünden gören başkentteki yeniçerilerin bakış açısı üzerine temellenmiştir. Bunun bir sonucu olarak, Tugi'nin yorumu, olaylar arasındaki pek çok neden sonuç ilişkisi ileri sürer ki, bu iddialarından iki tanesi özellikle isabetlidir.

İlk olarak Tugi, eyaletlerdeki durumu "fitne ü fesad" olarak görür ve bunu, Genç Osman'ın teşebbüsünün ve

padişahın, beylerbeylerine ve sancak beylerine gönderdiği emirlerde ortaya çıkan ilişkinin bir sonucu olarak değerlendirir. Ona göre, özellikle, mevcut kapıkullarının lağvedileceğinden bahseden bir hükmün yıkıcı etkisi olmuştu.

Tugi'nin eserinin sözlü bir çağrı olduğuna ait yorumumu tekrarlayarak, bir noktayı daha vurgulamak istiyorum. Bu eser, kitleyi kendi nedensellik çizgisine çekme konusunda son derece başarılı. Abaza Mehmet Paşa'nın ayaklanmasına ilişkin değerlendirmeler, nedensellik bağını tarafsız bir hikâyecinin sesiyle, sadece gerçeğin açıklanması biçiminde naklederek başlıyor: "Sultan Osman Han'ın, her yere, yeniçeri birliklerinin darmadağın edileceğini söyleyen mesajlar gönderdiğinden, evvelce bahsedilmişti. Bu nedenle, bazı illerde fesatlıklar baş gösterdi." Ve bunun hemen ardından, üç tane "fitne ü fesad" örneği sıralanıyor: Ayntab'da (bugünkü Gaziantep) gaddar olduğu söylenilen bir kadı ile mazlum durumunda olan ve sadece adaletin tecellisi için faaliyet göstermiş olan yeniçeriler arasında çıkan bir çatışma; bir diğeri Bağdat'ta beylerbeyi ile kapıkulları arasındaki bir çatışma ve son olarak, Abaza Mehmet Paşa'nın Erzurum Kalesi'ni zaptederek isyanı başlatması. Abaza Mehmet Paşa'nın isyanı ile diğer yerlerde çıkmış olan ve muhtemelen özü itibariyle farklı isyanlar arasında bağlantı kurmak suretiyle Tugi'nin eseri, isyanı, daha genel bir "fitne ü fesad" halinin bir örneği olarak resmediyor.

Daha değişik bir açıdan bakacak olursak, Tugi'nin eserindeki değerlendirme, olaylar arasında bir bağlantı kurmaya gerek görmeksizin, Abaza Mehmet Paşa'nın eylemlerini, Genç Osman'ın girişiminin olası yıkıcı sonuçlarını gösteren daha geniş bir karmaşanın dip noktası olarak tasvir etmektedir. Bu nedensel yapı, benim görüşüme göre, esas olarak, metinle bağlantılıdır. Ancak metnin, ilk bakışta pek farkına varılmayan kapıkulu merkezli yapısına dikkat edilmediği zaman, böyle bir sonuca varılır.

Tugi'nin nedensellik ilişkisi, iki açıklamayla pekiştiriliyor. Bu açıklamalardan bir tanesi, bahsettiğimiz diğer üç olayın hemen ardından gelmekle birlikte, daha etkili

olan ikinci açıklama, anlatımın düzyazı bölümünün hemen sonuna yerleştirilmiş. Burada hikâyeci, Genç Osman'ın kapıkullarını tasfiye edip yerine sekbanları getirmeye niyet etmesinden sonra Abaza Mehmet Paşa'nın isyana kalkıştığını ve böylelikle eşkıyayı kendi tarafına çekerek bunları isyancı ordusuna dâhil ettiğini ileri sürüyor. Hikâye, Abaza Mehmet Paşa'nın nüfuzunun kapıkulları için bir tehdit oluşturduğu konusunda Tugi'nin ve okuyucu kitlesinin hemfikir olduğunu ima eden ifadelerle son buluyor.

Tugi'nin kapıkulu merkezli eserindeki bir başka bağlantı, Abaza Mehmet Paşa'nın "asi"; onun eylemlerinin de "isyan" olarak tanımlanmasında kendini gösteriyor. Burada ben, "isyan"ın, "fitne ü fesat" ya da "hilaf" (zıtlaşma) gibi daha muğlâk terimlerden ayrıldığını düşünüyorum. 17. yüzyılın siyasi söyleminde "isyan" kelimesi, yasal yöneticiye (o esnada hüküm süren padişaha ya da daha genel olarak saray çevresine) akışı bir resmî başkaldırıyı ifade ediyordu. "İsyan" kelimesi, aynı zamanda, merkezi otoriteyi yıkmaya yönelik açık girişimleri de ifade etmekteydi. Böylesi durumlarda, bizim "Tarih-i Al-i Osman"da gördüğümüz taşradaki olayların algılanması, merkezin bakış açısı tarafından dikte edilmekteydi. Tugi'nin eserinde geçen yeniçerilerin şikâyet bildirimlerinde ve onlar tarafından yapıldığı iddia edilen konuşmalarda, "isyan" terimi, özellikle Abaza Mehmet Paşa'nın faaliyetlerini belirtmek için kullanılmış. Doğu eyaletlerindeki diğer olaylardan ise, "fitne" ya da "fitne ü fesat belirtisi" olarak bahsedilmiş. Bu nedenle, o eseri okurken insanda, Tugi'nin Abaza Mehmet Paşa'nın eylemlerinden –nedenini açıklama gereği duymaksızın– "isyan", Abaza Mehmet Paşa'dan ise "asi" diye söz eden o dönemki İstanbul kapıkulları ile bunların Erzurum'dan sürülen yoldaşları ile ağız birliği ettiği izlenimi oluşuyor.

Anlatıcı tarafından yapılan pek çok açıklama, önce kapıkullarının ağzından seslendiriliyor, sonra da, anlatıcının nesnelliği görünümü altında, anlatıcı tarafından tekrar vurgulanıyor. Sözgelimi, anlatıcının, Abaza Mehmet Paşa'nın hayat hikâyesini naklettiği bir ara bölümün, son

kısmına bakalım. Burada kullanılan üslup, dilin ve yazının, bir bakış açısını nasıl nesnel bir gerçeklik gibi gösterebildiğini gözler önüne seriyor: "Yeniçeri birliklerine yönelik düşmanca icraatlarının sonucunda, ulu padişaha karşı isyancı durumuna düştü." ("ve yeniçeri taifesine husumet etmekle, saadetlu padişaha asi oldu".)

Peçevi'nin Abaza Mehmet Paşa meselesine yaklaşımı da, Tugi'ninki gibi, belli bir bakış açısı üzerine şekilleniyor. Tugi'nin hükümlerinin, onu İstanbul merkezli bakış açısı ve kapıkulu merkezli yaklaşımı tarafından biçimlenmesine karşılık, Peçevi'nin eserinde, gelişmeler, bir Anadolu eyaletindeki ümeranın bakış açısından nakledilmiş. Peçevi'nin, mesleki yaşamının büyük bölümünü taşra yönetiminde geçirdiği, Abaza Mehmet Paşa meselesini sunma biçiminde kendisini gösteriyor. Olaylardan bahsederken "isyan" kelimesini kullanmayan Peçevi, Abaza Mehmet Paşa ilk harekete geçtiği sırada, kendisinin Diyarbakır Valisi Hafız Paşa'nın yanında defterdarlık yaptığını söylüyor. Birinci tekil şahıs kullanarak, taşra eyaletlerindeki ümeranın İstanbul'daki şartlardan, özellikle de ümeranın gücünün giderek artmasından duyduğu hoşnutsuzluğu ortaya koyuyor. Ayaklanmanın başladığı bölgeye yakın bir yer sayılabilecek olan Diyarbakır'da Peçevi, Hafız Paşa'yla Abaza Mehmet Paşa arasındaki temasların daha yoğun olduğunu söylüyor: "İkisinin arasında bir anlayış birliği olduğunun farkına vardım." Böylelikle Abaza Mehmet Paşa'nın sahneye çıkışına tanık oluyoruz. Peçevi, ayrıca, Abaza Mehmet Paşa'nın, yakaladığı yeniçerileri öldürmeden önce, onlara, "Sizler, devrin halifesinin ve cihan padişahının kullarısınız" dediğini nakletmekte. Son olarak, Peçevi'nin tahlillerine göre Hafız Paşa, Üsküdar'a varışını güvenceye almak ve padişahın kullarını yanına çekebilmek amacıyla, beylerbeyi ile diğer üst düzey çevrelerin bir araya getirme konusunu görüşmüştü.

Peçevi'nin, Tugi'ninkinden tamamen zıt olan anlatımına göre, Genç Osman'ın politikası, ümerayı kapıkullarına karşı kışkırtmış değildi; ümera, zaten, çok daha önceden kapıkullarına karşı tavır almıştı. Genç Osman'ın alaşağı edilip öldürülmesinden sonra ümera, kapıkullarının artan

nüfuzundan daha fazla kaygı duyar hale geldi. Peçevi'ye göre, Abaza Mehmet Paşa'nın girişimi, Genç Osman'ın hırslı teşebbüsünün bir sonucu değildi. Bu girişim, daha ziyade, ümeranın, merkezdeki kapıkullarının güçlü konumlarına karşı bir denge oluşturmak amacıyla ortaya koydukları bir eylemdi. Padişahın katledilmesi, başlayan bu yangına körükle gidilmesinden başka bir sonuç doğurmamış, bu olayın intikamını almak isteyen ümeranın ayaklanmasına neden olmuştu.

Devlet

Tarihçilerin birbirlerine zıt değerlendirmeleri hakkında, diyebiliriz ki, Tugi'nin eserindeki yorum, o dönemin galip gelen yorumuydu. Tugi'ye göre, Abaza Mehmet Paşa, devletin müdahale etmesini gerektiren, isyancı bir sosyo-politik kimliğe sahipti. Başka yorumların değil de Tugi'nin yorumunun devletin resmî yorumu olmasının nedenini anlayabilmek için, Kâtip Çelebi'ye (ki Kâtip Çelebi, Naima'nın, kendisinin eserini böylesine takdir edeceğinden haberdar değildi) ve Naima'ya bir bakmak gerekiyor. Çalışmanın başka bir yerinde ben, bu iki tarihçinin değerlendirmelerinin, Peçevi ya da Tugi'nin oluşturdukları çerçeveye değil, kendi çerçevelerine dayandığını ortaya koymaya çalıştım. Bu noktada, Naima'nın, devletin resmî tarihçisi olmanın yanı sıra, Köprülüler'in de gayrı resmî tarihçisi olduğunu ve kapıkullarının devşirilmesi işinin Rumeli'den Anadolu, Suriye ve Mısır'a kaydırılması fikrini –bırakın bunu resmi ideoloji olarak benimsemeyi– tamamen akıldışı bir uygulama olarak gördüğünü belirtmekte fayda var. Açıkça görüldüğü üzere, geçmişin yazımı, çoğu zaman, kimlik kategorilerinin nasıl biçimlendirildiğini ve güç unsurunun mahkemeler, bürokrasi, vakanüvislik ve bu söyleme dayanan diğer kurumlar tarafından nasıl dayatıldığını ortaya koymaktadır. Dayatılan ve bilinçli biçimde şekillendirilen kimlikler bir arapsaçına dönmekle beraber, herhangi bir kimsenin kendi kimliği hakkında bilinçli olarak ne düşündüğü ya da hissettiği net değildir. Örneğin bizler, sicil kayıtlarını inceleyerek, mahkemelerin koydukları kimlikler (örneğin, bir kadın ya da belli bir

mahallenin sakini) hakkında somut bir fikir sahibi olmaktayız. Mahkemelerde yargılanan bu kişilerin, kendilerine dayatılan bu kimlikleri hangi dereceye kadar kabul ettiklerini ve ne gibi itirazlarda bulunduklarını anlamak için, mahkeme kayıtlarını titiz biçimde inceleyip bunların üzerinden akıl yürütmemiz gerekir.

Osmanlı Devleti üzerine çalışmalarda, son yıllarda büyük bir sıçrama yaşanıyor. On yıllar boyunca bu konu, ya İslami devlet ve klasik devlet (Hegelci özcülük) ya da Asya tipi üretim tarzını yansıtan Doğulu despotik devlet (Marksist özcülük) kavramları gibi, tarih dışı ve dar entelektüel kavramların arasına sıkışıp kalmıştı. Ama artık, Osmanlı devleti, birbiriyle ilişkili üç tarihsel yaklaşımla ele alınıyor. İlk olarak, Osmanlı Devleti, sadece İslami devletin evrimi olarak ele alınmak yerine, aynı zamanda, dönemin diğer hanedanları ile karşılaştırılarak ele alınmaktadır. Aynı zamanda, bu yaklaşımlarda, Osmanlı Devleti'nde neyin olmadığı şeklindeki eski sorunun yerine, neyin, hangi sebepten ötürü meydana geldiğini soran yeni bir sorgulama içimi bulunmaktadır. Son olarak, "gerileme" paradigmasının yıkılmasından bu yana, değişimler, klasik modelden sapma biçiminde değil, devletin ömrünün doğal sonucu olan özellikler olarak değerlendiriliyor.

Journal of Historical Sociology dergisinde yer alan ve Osmanlı Devleti konusunu da içeren devlet kavramı üzerine yapılan tartışmalar, devlete yönelik daha esnek ve daha az Avrupa merkezci bir yaklaşımı ortaya koymak amacıyla, dogmatik Marksist ekoldeki pek çok sağlıksız yaklaşımı gidermeye çalışıyor. Bu tarz makalelerden biri olan ve Tosun Arıcanlı ile Mara Thomas'ın yazdıkları "Sidestepping Capitalism: On The Otoman Road To Elsewhere" adlı çalışma, Marksist düşünce ve terminoloji sınırları içinde bir kavramlaştırma sunmakla beraber, sundukları bu yaklaşım, basmakalıp Marksist ve Weberci yaklaşımlara bir alternatif haline gelebilir. Söz konusu makalede Arıcanlı ve Thomas, şöyle bir açıklamada bulunuyorlar:

"Kapitalizmin tarihinden kaynaklanıp bütün dünyaya yayılan devrimci mantık, alternatif düzenleri ve onların iç mantıklarını görmemizi engellemektedir. Kapitalist dev-

let üzerine teoriler, kapitalist olmayan devletlerin ne doğasını ne de toplumsal ve ekonomik ilişkilerini kavramaya imkân verir. Bizim, Osmanlı Devleti'ne ilişkin alternatif formülasyonumuz; sınıf, mülk ve bölüşümü üretimin alanından çıkartarak devletle ilişkilendirmektedir. Bu suretle Osmanlı tarihi, üzerindeki katılaşmış örtüden kurtuluyor ve Osmanlı Devleti, canlı bir konu haline geliyor. Devinim, değişim ve sınıf kavramları da, tekrar, Osmanlı'ya ait kavramlar haline geliyorlar."[2]

Arıcanlı ve Thomas, Osmanlı konusunda, çalışma ve değişimi bulabileceğimiz alanın, devletin içinde olduğunu savunmaktadırlar. Bazı Avrupa toplumlarından farklı olarak Osmanlı toplumunda, üretim alanında tarihsel dönüşümün dinamiklerini bulamıyoruz. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu, sonunda kapitalist düzene entegre olmuş olsa da bu, kapitalist düzenin kaçınılmaz olduğunu göstermiyor. Sonuçta, "On The Ottoman Road To Elsewhere" adlı makale, Osmanlı Devleti'nin, erken modern döneminde "sıcak" tarihin alanına girdiğini, henüz iddia düzeyinde de olsa, ikna edici biçimde ortaya koymaktadır.

Bununla beraber, makale, devlet olgusunu bir ideoloji veya söylem bağlamında ele almamakta ve ilgili kaynakları ve bunlara nasıl yaklaşılması gerektiğini ciddi şekilde tartışmaya açmamakta, böylelikle de bizi, ebedi bir kavram karmaşası içinde bırakmaktadır. Marksist ekolün eski nesil mensuplarının kaba materyalist yaklaşımlarına eleştiri ve dikkat ile yaklaşmalarına rağmen bu ekolün yeni üyeleri, üstyapıyı irdelemekte hâlâ zorlanıyorlar. Bu kişilerin yaklaşımlarında, açıkça söylemeseler de, bazı algıların temel düzeyde sağlam ve geçerli olarak ortaya konması halinde, kültür, ideoloji ve siyaset gibi üstyapı unsurlarının kendiliklerinden yola gireceği iddiası, kendisini hissettiriyor. Bunun doğru olduğu kabul edilse bile, bu üstyapı unsurlarının nasıl yola gireceğinin, yüzeysel öngörüler yerine, ayrıntılı olarak ortaya konması gerekiyor. Bu suretle, benim bu makalede ortaya koymaya çalışaca-

2 Tosun Arıcanlı ve Mara Thomas, "Sidestepping Capitalism: On the Ottoman Road to Elsewhere," *Journal of Historical Sociology*, 7:1, 1994, s. 25-48, alıntı, s. 25'ten.

ğım yaklaşım, bir taraftan Arıcanlı ve Thomas'ın revize edilmiş Marksist görüşleri tarafından açılan yoldan ilerleyecek ama öbür taraftan da, hem soruna hem de sorunun kaynaklarına değinecektir.

Benim devlet olgusuna yaklaşımımı oluşturan ikinci unsur, Timothy Mitchell'in modern devleti evrensel bir olgu olarak ele alan ve Ortadoğu'ya özel atıf yapan yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Mitchell, söylem teorisini ortaya koyarak, devletle toplum arasına hareketsiz bir ayrım hattı çeken ve devleti, net biçimde tanımlanabilir amaçları olan özerk bir kurum olarak gören yaklaşımları tamamıyla reddediyor.[3] Mitchell, modern devleti karmaşık bir süreç ve bir teknolojik unsurlar serisi doğrultusunda, bir dizi toplumsal uygulamalar bütünü olarak görüyor. Ona göre, devlet ile toplumu birbirinden ayıran çizgi, tutarsız biçimde üretimli ve sürekli olarak delinebilir durumda olan bir olgu. Bu nedenle, bunu tanımlamaya çalışmak, boş bir çabadan ibaret. Bu ayrım çizgisinin ne zaman, nasıl ve kim tarafından yapıldığını anlamak amacıyla, aşağıda, Abaza Mehmet Paşa üzerinde yapılan zıtlaşmanın, devlet ile toplum arasına çekilen çizgiye dair tartışmalarla ilişkili olduğunu ortaya koymaya çalışacağım.

Her ne kadar Mitchell'in yaklaşımını genel olarak kabul etsem de, bir noktaya çekince koyuyorum. Mitchell, dışsal ve tutarlı olarak kabul edilebilecek bazı toplumsal uygulamaların, tamamıyla modern ve Avrupa'ya özgü bir olgu olduğunu varsayıyor ve sonra da, eğer bir yapı bu şekilde tanımlanırsa, o zaman, böylesi bir yapının, modern bir Avrupalı devlet olarak kabul edileceğini söylüyor. Oysa bu tarz bir tanımlama, geleneksel ile modern arasındaki bilindik dikotomiye girmektedir. Her halükârda, Osmanlı İmparatorluğu, erken bir dönemden itibaren, gücün giderek arttığı, gayet bürokratik bir devletti. Geleneksel yapıdan modern yapıya geçişinde bu bağlamda, somut konulara dayanarak, tarihsel açıdan ele alınması gerekmektedir. Gelenek ve modernlik gibi kavramların da, ideolojik açıdan, hiç de masum kavramlar oldukları söylenemez.

3 Timothy Mitchell, *Colonising Egypt*, Cambridge, 1988.

Abaza Mehmet Paşa, Tarihçilik ve Devlet

Karen Barkey'in 17. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı Devleti'ne ilişkin kapsamlı çalışması, Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Kuzey Suriye'deki "haydutlarla" (Celaliler) mücadele gibi, iç ve dış baskılar nedeniyle çöktüğü iddialarını çürütüyor.[4] Dönemin Osmanlı vakanüvisleri, o dönemde İstanbul'da bulunan yabancılar (tarihçi ve diplomatlar) ve modern sosyologlar tarafından ortaya atılan bu görüşe karşılık Barkey, devlet ile haydutlar (ya da Celaliler) arasındaki entrikalı ilişkilerin, devletin güç ve esnekliğini ölçen bir unsur olduğunu ileri sürmektedir. Aslına bakılırsa devlet, bu durumlarda, asilerle pazarlıktan, onları yok etmeye kadar bir dizi önleme başvurarak daha ileri düzeyde merkezileşmeye doğru yol almaktaydı. Bununla beraber, başkentin Kösem Sultan, Kuyucu Murat Paşa, I. Ahmet, II. Osman ve IV. Murat gibi böylesi güçlü, zeki ve azimli kişilerle dolu olduğu bu dönem, aslında, devletin zayıflamaya başladığı dönem olarak değerlendirilmektedir.

Barkey, Abaza Mehmet Paşa sorununu, Celali İsyanları'nın ikinci bölümüne (1623- 48) yerleştirir. Genç Osman'ın giriştiği macerayı ise, I. Ahmet'in merkezileşme politikasını sürdürme girişimi olarak değerlendirir. Barkey, genç padişahın idamının devletin zayıflaması olarak görülmemesi gerektiğini söyleyecek kadar ileri gidiyor. Ona göre, merkezi ordu ile yerel sekban-sarıca birliklerinin irtibatını koparma fırsatını bulan Abaza Mehmet Paşa'nın isyanı, haydutların "modus operandi" örneğini ortaya koymuştu. İsyancıların ikinci neslinin belirgin özelliği, pazarlık yapmaları ve yeniçeri karşıtı ve sekban taraftarı söylemler kullanmalarıydı. Bu evre, 1623'te, IV. Murat'ın aldığı önlemlerle son bulacaktı. Bu önlemler, devleti güçlendirme yönünde Kanuni Sultan Süleyman'dan bu yana yapılan en güçlü girişimlerdi.

Makalemin bu son bölümünde, Barkey'in devlet-asiler zıtlaşması biçimindeki yaklaşımına karşı çıkmaya ve dev-

---

4 Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, 1994.

let kavramına, modern tarihçilik bağlamında bir yorum getirmeye çalışacağım. Barkey'in devlet kavramına yaklaşımı, Halil İnalcık'ın Osmanlı Devleti'ni değerlendirme biçiminden ve Theda Skockpol'ün devlet sosyolojisinden kaynaklandığı izlenimini veriyor. Adını andığımız bu iki kişi de, devletin, özerk ve kendi içinde uyumlu bir kurum olduğunu iddia eden Hegelci-idealist anlayışı paylaşmaktadırlar. Bunun bir sonucu olarak, Abaza Mehmet Paşa'nın bile Kuyucu Murat Paşa'nın gazabından kurtulmuş olmasına bakmaksızın, ikinci kuşak isyancıları, tamamen devletten ayrı unsurlar olarak görüyorlar. Oysa, Celalilerin bozgunundan sonra, ayaklanmacıların çoğu askere alınmış ve üst düzey Osmanlı yöneticilerinin "kapı"ları aracılığı ile devlete yeniden entegre edilmişlerdi. İşverenlerinin "intisap" ağının da yardımıyla bu kişiler makam sahibi olmuşlar ve bazıları, kendi "kapı"larının başına geçmişlerdi. Barkey'in kendisi de, Osmanlı yönetimindeki mevkiler uğruna yapılan rekabet göz önünde bulundurulduğunda, isyancıların, saray tarafından gönderilen valilerden pek farklı olmadıklarını ve bunların, devlet ordularına kendi "modus operandi"leri dahilinde benzemeye çalıştıklarını ortaya koymaktadır.

Abaza Mehmet Paşa, meşhur Canbuladoğlu Ali Paşa'nın ordusunda çarpışmıştı. 1500'lerin sonunda, hükümetçe ele geçirildiğinde idam edilebilirdi. Ama bunun yerine onu, Celalilere karşı düzenlenen seferleri yöneten Osmanlı komutanlarından Halil Paşa'nın "kapı"sına aldılar. Halil Paşa'nın başarılı kariyeri, (kendisi bir süre sonra sadrazam olacaktı) Abaza Mehmet Paşa'nın kariyerine de çok olumlu etkide bulundu. Sonraları Abaza Mehmet Paşa, Genç Osman'ın ölümünden sonra sadrazamlığa gelecek olan Gürcü Mehmet Paşa'nın "kapı"sına dâhil olacaktı. Kısacası, Abaza Mehmet Paşa ve onun pek çok yoldaşı, Osmanlı'ya isyan ettiklerinde "haydut" değil, devletin taşra uzantısı durumundaydılar. Ne var ki, Barkey'in devleti tek parça ve özerk bir bütünlük olarak gören idealist yaklaşımı, bu kişilerin, devletin dışındaymış gibi değerlendirilmelerine neden oluyor. 17. yüzyılın ilk on yıllarında Osmanlı Devleti, tutarsız bir rekabet alanı durumun-

daydı. Barkey'in "politize edilmiş söylem" dediği şey de aslında, Osmanlı Devleti bünyesinde sosyo-kültürel bir konuma sahip bir grubun, kendi konumunu devlete onaylatma çabasından başka bir şey değildir.

Daha önce de belirtildiği üzere, Barkey, tarihi metinlere karşı pozitivist bir tutum takınmaktadır ki bu tutum, onun anlatımının ve yorumunun temelini oluşturmaktadır. Barkey, kimi zaman bu metinlere doğrudan değinmekle birlikte, bu metinlerin pek de başarılı sayılamayacak bir derlemesini yapmış olan Josef Von Hammer-Pürgstall'ın çalışmasına pek fazla değinmemiş.[5] Burada, –bu çalışmada gösterebilmiş olmayı umduğum– çok ciddi bir sorun var. Bu metinler, her biri bir diğerine derinden bir bağla bağlı olan bir tarihsel yapı durumunda. Bu tarih eserinden yüzeysel olarak yararlanmayı düşünenlerin bile, buradaki karşılıklı bağımlı unsurları dikkate almaları gerekiyor. İkinci ve belki de daha önemli olan bir nokta ise, bu eserlerin, gerçeğin ancak belli bir kısmını ortaya koyan bir söylem oluşturdukları. Bu metinleri, ideolojik konumlarını dikkate almadan ve bilginin hangi konumdan verildiğini görmezden gelerek ele almak, bu eserlerdeki zenginliğin farkına varamamakla sonuçlanacaktır.

O dönemin Osmanlı tarihçiliği, devletin sınırları belirleme mücadelesiyle içiçedir. Tugi'nin kapıkulu merkezli eseri, kapıkullarının eşkıya kökenli ümerayı ve sekban birliklerini devletten dışlama çabalarının bir parçasıdır. Abaza Mehmet Paşa'yı bir ümera üyesi değil de asi olarak göstermek için harcanan bütün çaba, aslında onun hiçbir şekilde devlete ait olmadığını göstermeye yönelik bir bakış açısının ürünüdür. Barkey'in, tamamen olaylara dayanan bir kaynak olarak gördüğü bir başka eser olan Peçevi'nin eseri ise, –Barkey'in politize söylem, benimse Celali kökenli ümeranın Osmanlılıklarını ortaya koyma çabası olarak gördüğüm– ümeranın Osmanlı Devleti'ne tamamen entegre edilmiş unsurlar olduğunu ortaya koyuyor.

---

5 Josef Von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmaniches Reiches*, 10 cilt, Pest – Almanya, 1827-35.

17. yüzyıl tarihçi söyleminin aynı anda hem kafa karıştıran hem de büyüleyen yüzü, Tugi'nin metnine hâkim olan ideolojik çizginin üstünlüğünü koruması, Peçevi'nin Anadolu merkezli bakış açısının ise, yenik kalmaya devam etmesidir. Bunun sonucu ise, devlet içinde ortaya çıkan ikiliklerin ve devletin sosyo-politik sınırlarını belirlemeye yönelik mücadelelerin gerileme ya da çöküş, altın çağdan ya da klasik modelden sapma olarak; en iyi durumda ise devlet ile toplum arasında karşılıklı zıtlaşma olarak değerlendirilmesidir. Burada son olarak, devletin, Abaza Mehmet Paşa sorununu, ayaklanmanın ilk aşamasında nasıl ele aldığını belirtmek gerekiyor. Benim burada yapmayı deneyeceğim şey, giriş niteliğinde bir zihin jimnastiği yapmaktan öteye geçmeyecek. Tugi, bu bağlamda, olaylara içeriden bakma imkânını bizlere veriyor. Zira onun eseri, kapıkullarının sesi durumunda. Tugi, Abaza Mehmet Paşa'nın kısa bir hayat hikâyesini sunarken, bunu, Abaza Mehmet Paşa'nın hem dönemin (1622) sadrazamı Gürcü Mehmet Paşa'nın ve sonra da dönemin Kaptan-ı Deryası Halil Paşa'nın yanına katıldığını vurgulamak için yapıyor. Böyle bir tutum, kapıkullarının, Gürcü Mehmet Paşa'nın azledilmesini talep etmelerine ve devletin Abaza Mehmet Paşa isyanını bastırmaya özel çaba sarf etmediğini düşünmelerine hak verme amacını taşımaktadır. Kapıkulları, gerçeği görme becerisine sahip olan insanlardı. Günümüz akademisyenlerinin devletin zayıflığı ve yetersizliği olarak yorumladıkları olaylar, aslında, eski Osmanlı siyasetindeki denge ve karşı denge oyunlarıydı. Osmanlı sarayı, tabii ki, Abaza Mehmet Paşa'nın eylemlerini açıktan destekleyemezdi; bunun yerine saray, Abaza Mehmet Paşa'ya, onun geri çevireceği ve dinlemeyeceği haberciler ve emirler yollamayı ve Abaza Mehmet Paşa'nın üzerine, neden onunla karşılaşmak istemediği anlaşılamayan (!) bir ordu göndermeyi tercih etmekteydi.

California Üniversitesi – Los Angeles

"Genç" Osman Neden Tahttan İndirildi? Osmanlı Tarih Yazımında Bir Yolculuk*

Baki Tezcan

Bugün kendisini Genç Osman adıyla andığımız II. Osman'ın bir kapıkulu isyanıyla tahttan indirildiğini, sonra da Yedikule zindanlarında katledildiğini Türkiye'de biraz tarih okumuş hemen herkes bilir. 18 Mayıs 1622 Çarşamba günü, tam da Sultan Osman'ın otağının Üsküdar yakasına geçirilip yakında başlanacak hac seferi için kurulacağı gün, kapıkulları, yani yeniçeriler ve altı bölük halkı olarak da tanınan sipahiler –ki onları tımarlı sipahilerle karıştırmamak gerekir– İstanbul'da günümüzde Sultanahmet Meydanı olarak bilinen At Meydanı'nda toplandıktan sonra, Sultan'ın hacca gitmekten vazgeçmesi yolundaki taleplerini kendisine bildirmeleri için, önce Osman'ın hocası Ömer Efendi'ye, sonra da Veziria-

---

* Bu çalışmanın aslı, 1998 yazında doktora tezim üzerinde yaptığım ön araştırmalara dayanarak hazırladığım ve aynı yılın Ekim ayında Ohio Devlet Üniversitesi'nde düzenlenen bir konferansta sunduğum tebliğe dayanıyor. Konu hakkındaki çalışmalarım bazı aralıklarla sürse de, makalenin 2002'de İngilizce olarak yayınlanmış aslının çatısı, bu çeviride değişmedi; bkz. "The 1622 Military Rebellion in Istanbul: A historiographical journey," *International Journal of Turkish Studies* 8 (2002): 25-43 [Derginin bu sayısında Jane Hathaway tarafından derlenen makaleler, Wisconsin Üniversitesi Türkoloji Merkezi (University of Wisconsin Center for Turkish Studies) tarafından *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire* adlı kitapta tekrar yayınlanmıştı ki, okuduğunuz kitap onun çevirisidir]. Ancak Deniz Berktay'ın çevirisinin üzerinden geçerken, makalenin İngilizce aslı basılırken yayınevi editörünce kesilen bazı cümleleri metne eklemek; makale yazıldıktan sonra dikkatimi çekmiş, yeni basılmış ya da yakında basılacak olan ve konuyla yakından ilgili bazı eserlere dipnotlarda yer vermek; makalenin aslında, sadece dipnotlarda referans olarak verilmiş bazı kaynakları, ana metinde aynen alıntılamak gibi bazı küçük değişiklikler yaptım.

zam Dilaver Paşa'ya giderler. İkisini de bulamayan kalabalık, Ömer Efendi ve Dilaver Paşa'nın konaklarını harap eder. Ertesi gün daha büyük bir kalabalık yine At Meydanı'nda toplanır ve padişahtan kendisinin yakın çevresinde yer alan bazı ekabirin kellelerini ister. Padişahın yanıtından tatmin olmayan kapıkulları, saraya girerek Osman'ın amcası Mustafa'yı bulup ulemayı kendisine biat etmeye zorlar. Cuma günü Osman kapıkullarının eline geçer, akşama Yedikule'de katledilir. "Allah'ın Gölgesi" olarak bilinen Osmanlı padişahı, kulları tarafından alaşağı edilmiş, Osmanlı tarihindeki ilk hükümdar katli gerçekleşmiştir.

Bu olayın, on yedinci yüzyıl Osmanlı tarihçiliğinde egemen olan anlatımına göre, kapıkullarının meşru talepleri vardı; ne var ki II. Osman, hem tecrübesiz hem de kendisini yanlış yönlendiren kişilerin etkisi altındaydı. Modern Türk tarihçiliğinde ise bu olay –eski anlatımın tam tersine– gerici güçlerin ilericilere karşı zaferi olarak gösterilirken, isminin başına "genç" sıfatı getirilen Osman da, Türk yenilikçilerinin atası, Mustafa Kemal'in bir öncülü olarak takdim edilir. Bu bakış açısına göre, şayet Genç Osman kapıkullarının isyanı sonucunda tahttan indirilip öldürülmeseydi, Osmanlı-Türk ıslahat hareketi, üç yüzyıl erken başlamış olacaktı.

Okuduğunuz makalede, öncelikle, birbirinden oldukça farklı bu iki yorumu, ait oldukları tarihsel çerçevelere yerleştirmeye çalışacağım. Kapıkullarının yaptıklarını meşru gören yorumun, on yedinci yüzyıl yazarlarının, dönemin düzeni içinde sahip oldukları konumdan kaynaklandığını gösterip, II. Osman'ı bir tür devrim şehidine dönüştüren yaklaşımın ise, yirminci yüzyılın başında bazı Osmanlı seçkinlerinin gereksinimleri sonucunda üretildiğini belirteceğim. Son olarak, isyana geri dönerek olayın on yedinci yüzyılda taşıdığı anlam açısından son derece önemli bir siyasi tartışmaya dikkat çekeceğim. Ama önce, zamanın önemli siyasi aktörlerini ve II. Osman'ın katliyle son bulan gelişmeleri kısaca hatırlayalım.

I. Ahmet'in oğlu olan Osman, 1618'de tahta çıktığında

daha sadece 13 yaşını doldurmuştu.[1] Amcası I. Mustafa'nın tahttan indirilmesi sonucu padişah olmuştu ki, bir padişahın tahttan indirilmesi, Osmanlı tarihinde o zamana kadar az rastlanır bir olaydı. Ama Osmanlı tarihinde daha da nadir olan şey, Mustafa'nın, selefinin oğlu değil, kardeşi olması idi. Mustafa'nın, ağabeyi I. Ahmet'in saltanatı sırasında öldürülmeyip sağ bırakılması, sonra ağabeyinin ölümü akabinde merhum sultanın birden fazla oğlu hayatta iken kendisinin tahta çıkarılması ve tahta çıktıktan sadece birkaç ay sonra bir saray darbesiyle tahttan indirilmesi son derece dikkate değer meseleler olmakla beraber, burada benim ele aldığım konuların dışında kalıyor.[2]

Osman'a daha yakından bakacak olursak, hocası Ömer Efendi'nin onun siyasi kararları üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu anlaşılıyor. Ömer Efendi, Osmanlı başkentindeki çıkar ilişkileri ağında, çok güçlü bir konuma sahip değildi.[3] Ayrıca Osman'ın annesi, oğlunun tahta çıkmasından çok önce vefat etmiş, böylelikle geçmişte, merkezdeki seçkinlerin siyasi kararları etkiledikleri kanallardan

1 Osman, 10 Cemaziyülahir 1013'te (miladî takvime göre 3 Kasım 1604) dünyaya geldi; 1 Rebiülevvel 1027'de (26 Şubat 1618) tahta çıktı; bkz. Mehmed bin Mehmed, Tarih, Süleymaniye Kütüphanesi, elyazması no. Lala İsmail 300, varak 9 [bu eserin tenkitli metni Abdurrahman Sağırlı tarafından hazırlanmıştır, bkz. Mehmed b. Mehmed er-Rûmî(Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (metinleri, tahlilleri), doktora tezi (İstanbul Üniversitesi, 2000)]. Tahta çıkış tarihi, ayrıca Fransız elçisi Baron de Sancy'nin kral XIII. Louis'ye yazdığı 26 Şubat 1618 tarihli rapor tarafından da doğrulanmaktadır; bkz. Fransa Milli Kütüphanesi [FMK], elyazması no. fr. 16148, varak 281a.

2 Bu meselelerin etraflıca bir tahlili için, bkz. Baki Tezcan, "Searching for Osman: A reassessment of the deposition of the Ottoman Sultan Osman II (1618-1622)," doktora tezi (Princeton Üniversitesi, 2001), ss. 84-134, 166-74; bu tezin bir kopyası Üsküdar'daki İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'nde bulunabilir.

3 Ömer Efendi'nin kısa bir biyografisi için bkz. Nevizâde Atâ'î (ö. 1635), *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fî tekmileti'ş-şakâ'ik*, Abdülkadir Özcan'ın bir indeks ekleyerek yaptığı tıpkıbasım: *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri*, 5 cilt (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), içinde c. 2 [bundan sonra Ata'i/Özcan], s. 728-29. Bu verilerin dönemin toplumsal – siyasi çerçevesi içinde bir yorumu ve Ömer Efendi'nin II. Osman üzerindeki etkisi için, bkz. Tezcan, "Searching for Osman," s. 186-94.

biri de kapanmıştı.[4] Kısacası, Osman'ın çevresi, yeni gelişen çıkar grupları ya da taşra kaynaklı oluşumlar gibi alternatif odaklara görece açık hale gelmişti.

Uluslararası alanda dönem, Batı'da toprak kazanma politikasına dönmek için gayet uygundu. II. Osman'ın tahta çıktığı yıl, Orta Avrupa'da başlayıp ilerleyen dönemde bütün kıtaya yayılacak ve "Otuz Yıl Savaşları" adını alacak olan çatışmaların patlak verdiği yıldı. Osman ve vezirleri, Osmanlı'ya tabi durumdaki Erdel Beyi Gábor Bethlen aracılığıyla, bu gelişmelere dolaylı yoldan müdahale ediyorlardı. Bethlen, Macaristan Kralı seçilmiş ve Protestan Birliği'nden kalabalık bir heyet, Osmanlı'nın kendileriyle ittifak kurup Katolik Birliği'ne karşı savaşa girmesini görüşmek üzere, 1620'de İstanbul'a gelmişti.[5] Lehistan'a sefer düzenlenmesi kararı işte böyle bir bağlamda alındı.

II. Osman'ın, 1621'de Lehistan seferine çıkmasıyla, bir Osmanlı padişahı, yaklaşık yirmi yıldan bu yana ilk kez ordusunun başına geçip bir sefere çıkmış oluyordu. Ne var ki –bugün Ukrayna'da kalan– Hotin kalesinin kuşatılması sonuçsuz kalacak, Ukrayna Kazakları ve Lehler'den oluşan birlikler uzun bir direnişten sonra bir barış antlaşması karşılığında kaleyi boşaltmayı kabul edeceklerdi. Padişahın bizzat katıldığı seferin tek kazancı, zaten birkaç sene öncesine kadar Osmanlılar'a bağlı olan bir kalenin tekrar Osmanlı hakimiyetine geçmesinden ibaretti.[6] Ordunun per-

4 M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980), s. 48'de her ne kadar Osman'ın annesinin 1620'de öldüğünü belirtirse de, kendisinin, oğlunun tahta çıkışından önce öldüğü kesindir. Zira Osman, 1618'de tahta çıkışının ertesinde, annesinin Eyüp'teki mezarına bir türbe inşa ettirmişti; bkz. Hafız Hüseyin Ayvansarayi, *Mecmua-i Tevarih*, yayına haz. Fahri Ç. Derin ve Vahid Çabuk (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985), s. 304-305. Osman'ın annesinin, o daha çok küçükken öldüğü, zamanın diplomatik kaynaklarından anlaşılmaktadır; bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Tezcan, "Searching for Osman," s. 93-98.

5 Bkz. H. Forst, "Der Türkische Gesandte in Prag, 1620, un der Briefwechsel des Winterkönigs mit Sultan Osman II," *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 16 (1895): 566-81; Reinhard Rudolf Heinisch, "Habsburg, die Pforte und der Böhmishe Aufstand (1618-1620)," Südost Forschungen 33 (1974): 125-65, 34 (1975): 79-124.

6 Bu seferi büyük bir zafer olarak sunan bir Osmanlı yorumu için bkz. Yaşar Yücel (haz.), *Osmanlı Devlet Düzeni'ne Ait Metinler VI: II. Osman Adına Yazılmış Zafer-nâme* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

formansındaki bu düşüklük, Osmanlı yöneticileri arasında fetih ve genişleme taraftarı olanların hiç hoşuna gitmedi. Önce kışı Edirne'de geçirmeyi düşündüler. Böylelikle ertesi yıl kolayca yeni bir sefer düzenlenebilirdi. Ancak bu fikrin şiddetli bir muhalefetle karşılaştığı anlaşılıyor.[7] Sonuçta padişah ve ordusu, Edirne'de kışlamak yerine, 1622'nin ilk günlerinde İstanbul'a döndüler. Böylelikle, padişah katline kadar giden olaylar zinciri başlamış oldu.

Öyle gözüküyor ki 1622'nin ilk aylarında, kapıkulları barışa fazla düşkün göründükleri için, savaş taraftarları taşrada yeni kul yazarak yeni bir ordu kurmak konusunda perde arkasından girişimlere başladı. Osman da bu plana uymuş olsa gerek ki Mekke'ye bir hac ziyareti kisvesi altında, doğu eyaletlerine doğru yola çıkma hazırlıklarına başladı. Kapıkullarının çoğunluğu İstanbul'da kalırken, hazinenin yeni kurulacak askerî birlikleri finanse etmek amacıyla padişahın beraberinde götürüleceği yolunda haberler dolaşmaya başladı şehirde. Gerek kapıkulları, gerekse çıkarları statükonun devamından yana olan diğer pek çok kişi için bu, bir ölüm kalım meselesiydi. II. Osman'ın otağının Üsküdar'a geçirileceği gün olan 18 Mayıs 1622'de kapıkulları bir araya gelerek haccın iptalini istediler. Ertesi gün ise Osman'a yakın bazı kişilerin idamını talep ettiler. Ulemadan itibarlı kişiler, kapıkullarının bu taleplerine onay verdiler. Osman, hac seferinden vazgeçmeyi kabul etmekle birlikte, kapıkullarının istediği kelle-

---

Yayınları, 1983). Yücel'in yayına hazırladığı tıpkıbasım ve bu tıpkıbasıma yazdığı önsözün bir tenkidi için, bkz. Baki Tezcan, "Zafernâme müellifi Hâlisî'nin bilinmeyen bir eseri münâsebetiyle," *Osmanlı Araştırmaları* 19 (1999): 83-98. Bu eserin çeviriyazısı (transkripsiyon) Zeynep Türk tarafından tez olarak hazırlanmıştır; bkz. "II. Osman Dönemine Ait Bir Kaynak: Zafernâme," yüksek lisans tezi (Ankara Üniversitesi, 1998); bana bu bilgiyi veren meslekdaşım Tülün Değirmenci'ye teşekkür ederim.

7 Mehmed Hâlisî, *Beşâretnâme-i Sultan Mustafa Hân*, Avusturya Milli Kütüphanesi [AMK], elyazması no. mixt. 21, varak 171, bu düşüncenin Sadrazam Dilâver Paşa'ya ait olduğunu belirtir (Bu makalenin aslı baskıya verildikten sonra, bu eserin çeviriyazısının, İstanbul Üniversitesi'nde Şelâle Bilgin ve Halid Gülşen tarafından bitirme tezi olarak hazırlandığını öğrendim ve Bilgin'in 1981'de bitirilmiş tezini, "Kilârî Mehmed Halîfe: Bişâret-nâme-i Sultan Mustafa Han – I (Viyana, National Bibliothek, mxt. 21, 153b–175a)" olarak tespit ettim).

leri vermeyi reddetti. Bunun üzerine askerler, saraya girerek Osman'ın amcası Mustafa'yı fiilen tahta geçirdiler. 20 Mayıs Cuma gecesi de, ya Mustafa'nın, ya annesinin, ya yeni veziriazam Davud Paşa'nın ya da her üçünün ortak emriyle Osman katledildi.[8]

On Yedinci Yüzyıl Tarih Yazımının II. Osman'ın Tahttan İndirilmesine Bakışı

On yedinci yüzyılda, II. Osman'ın tahttan indirilmesi ve ardından Mustafa'nın tahta çıkartılmasını anlatan bir dizi kısa vakayiname kaleme alınmıştı. Bunlardan, sonradan on yedinci yüzyıl Osmanlı tarihçiliğinin bu olaya ilişkin en etkili kaynağı haline gelecek olan bir tanesi,[9] Hüseyin adında, padişahı korumakla görevli solaklardan iken emekli olmuş eski bir yeniçeri tarafından yazılmıştı ki, Hüseyin'in manzumelerinde kullandığı lakabı Tûgî olduğu için, eseri de daha çok Tûgî Tarihi ismiyle tanınmıştır.[10] Hüseyin'in

---

8 Bu olayların daha ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Tezcan, "Searching for Osman," s. 220-40.

9 Gabriel Piterberg, "A Study of Ottoman Historiography in the Seventeenth Century," doktora tezi (Oxford Üniversitesi, 1992), bu özel vakayinameyi ve bu vakayinamenin 17. yy. Osmanlı tarihçiliğini nasıl etkilediğini ele almaktadır; ayrıca bkz. Piterberg, "Speech Acts and Written texts: A Reading of a Seventeenth Century Ottoman Historiographic Episode," *Poetics Today* 14:2 (1993): 387-418; aynı yazar, *An Ottoman Tragedy: History and historiography at play* (Berkeley: University of California Press, 2003) [Türkçe'ye çeviren Uygar Abacı, *Osmanlı Trajedisi: Tarih-yazımının tarihle oyunu* (İstanbul: Literatür, 2005), Bu çeviriye Amerika'da ulaşamadığım için dipnotlarda İngilizce aslına referans vereceğim; ayrıca Piterberg'in çalışmalarına basıldığı yılları belirterek atıfta bulunacağım, Piterberg (1992), (1993), (2003) gibi]. Piterberg, çalışmalarında bu vakayinamenin tek bir elyazması nüshasına dayanmasına rağmen oldukça isabetli tahminlerde bulunur. Vakayinamenin diğer nüshaları için bkz. Baki Tezcan, "Tarih ile tarihyazımı ilişkisi ekseninden 'Tûgî Tarihi' metinleri üzerinde bir deneme," *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, 7-9 Nisan 1999 – Bildiriler*, der. Alâaddin Aköz ve diğerleri (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2000), s. 663-75.

10 Hüseyin'in hayatıyla ilgili bilgiler, eserinin son bölümünde yer alan ve içinde kendi hayat hikâyesini anlattığı manzumeden alınmıştır; Hüseyin Tûgî, *[Ta'rîh-i Tûgî]*, AMK, elyazması no. H.O. 74, varak 60a-61b. Bu elyazmasının bir tıpkıbasımı, Piterberg'in tezinin "Ekler" bölümündeki C ekinde bulunmaktadır. Bu bilgilerin yeni bir yorumu için bkz. Baki Tezcan, "The History of a 'Primary Source:' The making of Tûghî's chronicle on the deposition of

babası Sefer muhtemelen devşirme kökenliydi.[11] Hüseyin, Belgrad'da doğmuş ve babasının yolundan giderek yeniçeri olmuştu. Anadolu'da Celaliler'e ve İran'da Safeviler'e karşı düzenlenen seferlere katıldıktan sonra, padişahı saray dışında ve seferlerde korumakla görevli ve seçkin yeniçerilerden oluşan solaklar bölüğüne terfi etmişti. Sekiz yıl sonra bu birlikten emekliye ayrılmaya karar verdiğinde, yeniçeri ocağında hizmet ettiği toplam süre, muhtemelen yirmi yılı bulmamıştı bile.[12] II. Osman, hükümdarlığının son aylarında yeniçerilerin son derece çekici emeklilik maaşlarında kesinti yapmaya karar vermişti. Bu nedenle hem eski bir yeniçeri, hem de emeklilik maaşı tehlikeye giren biri olarak, Hüseyin Tûgî'nin, Osman'ı tahttan indiren askerlere sempati duymak için, gayet geçerli nedenleri vardı.[13]

Hüseyin, vakayinamesinde, kapıkullarının eylemlerini haklı göstermeye çalışır. Sultan'ın yakın çevresinde yer alan bazı kişileri, kapıkullarının çıkarlarını zedeleyecek politikalar ürettikleri için suçlar.[14] Dahası, Hüseyin, Osman'ın, isyan hareketinin tırmanmasını engellemesi için kendisine verilen fırsatları, ayaklanmanın hem birinci hem de ikinci gününde kapıkullarının taleplerine uymayı reddederek geri teptiğini vurgular.[15] Ayrıca kapıkullarının, taleplerinin meşruluğunu göstermek için saygın din

---

Osman II," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 72 (2009): 1-22. Ayrıca bkz. Nezihi Aykut, "Hüseyin Tûgî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* [İA2], c. 19, s. 15-6.

11 Hüseyin'in dedesinin isminin Abdullah olduğu anlaşılıyor; bkz. Tûgî'nin eserinin Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki elyazması nüshası (Dd. 11.18), varak 1[153]a. Devşirmelerin baba adları genel olarak "Abdullah," yani "Allah'ın kulu" olarak kayıt edildiğinden, Hüseyin'in babasının bir devşirme olduğunu düşünebiliriz. Bizzat Hüseyin'in şu ifadesi, bu görüşe destek verir: "Kulu oğlu kuluyum pâdişâhın," yani "iki nesildir padişahın kuluyum," AMK, H.O. 74, varak 60a.

12 Hüseyin, ocakta tam olarak ne kadar süre görev yaptığını belirtmemiş. Ancak deneyimlerini sayarken sözünü ettiği ilk sadrazam Murat Paşa'dır ki, Murat Paşa, bu makama 1606 sonlarında getirilmişti.

13 Bu nedenlere, 1622 yılının ilerleyen aylarında Abaza Mehmet Paşa'nın kapıkullarına karşı Anadolu'nun birçok yöresine yayılan bir isyan hareketi başlatması üzerine yenileri eklenecekti; bkz. Tezcan, "The History of a 'Primary Source'."

14 Örn. bkz. AMK H.O. 74, varak 3a-4a.

15 Adı geçen eser, varak 7b, 9b-10a.

ve hukuk adamlarıyla işbirliği yaptıklarının altını çizer.[16] Eserde, Osman ve taraftarları, "kanun-ı Osmanî" denen hukuk geleneğinden sapmakla suçlanmakta, kapıkulları ise, bu geleneğin koruyucusu olarak tasvir edilmektedir.[17] Sultanın katli konusunda ise Hüseyin, bütün suçu Davud Paşa'nın üzerine yıkarak[18] son derece meşru gördüğü padişahın tahttan indirilmesi olayı ile padişahın katli meselesini birbirlerinden ayırır.[19]

Osman'ın tahttan indirilip Mustafa'nın tahta çıkarılmasını işleyen Osmanlı tarihleri arasında, Bostanzade Yahya'nın vakayinamesi de önemlidir.[20] Hüseyin'den farklı olarak Yahya, ulemanın "mevali" denen seçkin zümresinden geliyordu ki, bu zümrenin Yahya'nın da dahil olduğu çoğunluğu, Osmanlı müderris ve kadı pozisyonlarının en prestijli olanlarını ellerinde tutan bir aileler grubundan ibaretti. İşte bu nedenle Yahya'yı, sosyolojik tanımlaması bugüne kadar tam olarak yapılmamış bir Osmanlı aristokrasisinin mensubu olarak görmek yerinde olacaktır.[21]

---

16 Örn. Age., varak 8.

17 Örn. Age., varak 19b-20a.

18 Age., varak 24b.

19 Bu tarz ayrımlar, Tugi'nin vakayinamesinin ilk metinlerinde bu kadar net biçimde yer almaz. Mesela Osman'ın ilk gün bazı talepleri kabul edişi ki, ertesi gün isyanın devam etmesinin meşrûluğunu sorgulatacak bir ayrıntıdır, sonraki elyazmalarında "makaslanmıştır." Mesela Cambridge'deki Dd. 11.18 yazması, varak 9(161)a, 25(177)b-26(178)a ve 32(184)b'yi AMK H.O. 74 varak 7b, 19b-20a ve 24b ile karşılaştırın. Ayrıca Osman'ın katlinin sorumluluğunun Davut Paşa'ya yüklenmesi Tûgî'nin daha sonraki metinlerinde gerçekleşir; bkz. Tezcan, "Tarih ile tarihyazımı," ve "The History of a 'Primary Source'."

20 Bostanzade Yahya'nın (ö. 1639), *Vak'a-ı Sultan Osman Han* olarak bilinen eserinin çeşitli kütüphanelerde birkaç nüshası vardır: Topkapı Sarayı Kütüphanesi [TSK], Revan 1305; Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi 611; ve FMK, supp. turc 1142 gibi. Eserin metninin çeviriyazısı, İstanbul'daki elyazmalarına dayanılarak Betül Yazıcı tarafından İstanbul Üniversitesi'nde 1959 yılında bitirme tezi olarak hazırlanmıştır: "Bostanzade Yahya Efendi ve Vaka-i Sultan Osman Adlı Eseri." Bu vakayinamenin, bir de modern Türkçe çevirisi bulunmaktadır; bkz. Orhan Şaik Gökyay, "II. Sultan Osman'ın Şehadeti," *Atsız Armağanı* içinde, haz. Erol Güngör ve diğerleri (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1976), s. 187-256.

21 Mevalinin aristokratik niteliği hakkında bkz. Tezcan, "Searching for Osman," ss. 100-116; bu grubun on sekizinci yüzyıldaki yapısı hakkında bkz. Madeline C. Zilfi, "Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of

Yahya'nın dedesi, babası, amcası, ağabeyi ve kendisi, Osmanlı medreseleri ve kadılıkları hiyerarşisinde üst düzey makamlarda bulunmuşlardı.[22] Kadılıklar hiyerarşisinin üst kademelerinde bulunan kişilere, emekliliklerinde ya da iki mevki arasında geçen bekleme dönemlerinde, kü-

---

the Eighteenth Century," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 26 (1983): 318-64; Tanzimat'ın bu gruba etkisi hakkında bkz. Norman Itzkowitz ve Joel Shinder, "The office of şeyh ül-Islâm and the Tanzimat: A prosopographic enquiry," *Middle Eastern Studies* 8/1 (1972): 93-101.

22 Yahya'nın biyografisi için bkz. Şeyhî Mehmed Efendi (ö. 1145/1732-33) *Vakâyi'ü'l-Fudalâ*, 2 cilt, Beyazıt Kütüphanesi, elyazması no. Veliyüddin Efendi 2361-62; indeksli tıpkıbasımı haz. Abdülkadir Özcan, *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri* (cilt 3-4) [bundan sonra Şeyhi/Özcan], III: 45-46. Dedesi Bostan Mustafa (ö. 1570), Tireli bir tüccarın oğluydu ve Kanuni döneminde Anadolu kazaskeri olmuştu; Ata'i/Özcan, s. 129-32. Babası Bostanzade Mehmet Efendi (ö. 1598), III. Murat ve III. Mehmet dönemlerinde iki kez şeyhülislamlık yapmıştı; Ata'i/Özcan, s. 410-13. Amcası Mustafa (ö. 1014/1605-06), III. Mehmet döneminde bir kez Anadolu kazaskerliği, iki kez de Rumeli kazaskerliği yapmıştı; Ata'i/Özcan, s. 506-07. Ağabeyi Bostanzade Mehmet Efendi (ö. 1035/1625-26), I. Ahmet, I. Mustafa'nın ikinci saltanatı ve IV. Murat dönemlerinde iki kez Anadolu, iki kez de Rumeli kazaskerliği yaptı; Ata'i/Özcan, s. 697-98. Diğer bir kardeşi için bkz. Ata'i/Özcan, s. 449; ailenin diğer üyeleri için bkz. Şeyhi/Özcan, III: 275-76, 321-22, 388-89, 431-32. Yahya'nın kendisi (ö.1639) ise, I. Mustafa'nın ikinci saltanatı ve IV. Murat dönemlerinde Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde bulundu. Bostanzade Yahya'ya atfedilen ikinci bir tarih eseri var ise de, bu eser aslında ona değil, ağabeyine aittir. Necdet Sakaoğlu, *Tarih-i Saf* adıyla ve Taşköprülüzade Kemaleddin Mehmed Efendi'ye atfedilerek İstanbul'da hicri 1287'de basılmış olan *Tuhfetü'l-ahbâb* adlı kitabı *Duru Tarih* ismiyle modern Türkçe'ye aktarmış (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1978) ve eserin yazarını Bostanzade Yahya olarak tespit etmiştir. Sakaoğlu'nun tespitine dayanak olarak kullandığı kanıtlar, çalışmanın Bostanzade kardeşlerden birine ait olduğunu ortaya koysa da, bu kişi, Bostanzade Yahya değil, onun kardeşi Mehmet olsa gerektir. Eserin yazarı, kendisinin Celali Yusuf Paşa'nın İstanbul'a vardığı dönemde divan hizmetinde olduğunu söylüyor – ki bunu kazasker olarak anlamalıyız; bkz. *Duru Tarih*, s. 14 (n. 15), 118. Yusuf Paşa, İstanbul'a 1018/1609-10'da varmıştı; bkz. İbrahim Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, 2 cilt (İstanbul, 1281-83), II, s. 337-38. Bostanzade Yahya, Receb 1017/Ekim-Kasım 1608'de Bursa kadısı olmuş ve Cemaziyülahir 1018/Eylül 1609'da oradan Edirne'ye transfer edilmiş ve Rebiülahir 1020/Haziran-Temmuz 1611'e kadar orada kalmıştı; bkz. Şeyhi/Özcan, III, s. 45-46. Öte yandan Bostanzade Mehmet, 1018 yılının onuncu ayı olan Şevval'e kadar Anadolu kazaskeriydi; bkz. Ata'i/Özcan, s. 698. Dolayısıyla Celali Yusuf Paşa İstanbul'a geldiğinde divan hizmetinde olabilecek tek Bostanzade, Yahya değil, Mehmet Efendi oluyor. Mustafa Çancı, "Bostanzade Yahya Efendi," İA2, c. 6, s. 311-13, Sakaoğlu'nun tespitini tekrar ederek bu yanlışı sürdürüyor.

çük şehir ve kasaba kadılıkları verilmekteydi ki bunlara "arpalık" denirdi. Ancak bu yüksek rütbeli kadılar, arpalıklarına bizzat gitmez, vekilen bir kadı göndererek vekillerinin tahsil ettiği kadılık harçlarından aldıkları payla geçinirlerdi. İmparatorluğun üst düzey kadıları için mazuliyetlerinde düzenli bir gelir kaynağı sağlayan bu arpalık kurumu, 1621'de, II. Osman'ın Lehistan seferinin arifesinde kaldırılmıştı. Kısacası, Tûgî gibi, Bostanzade Yahya'nın çıkarları da, Osman'ın uygulamaları yüzünden tehlikede idi.[23]

Yahya, kısa vakayinamesinde, askerlerin taleplerine olan sempatisini ortaya koyar.[24] Eserinin temel iddiası, Tûgî'ninkine benzer bir şekilde, suçun, padişahın beceriksiz danışmanlarında olduğudur.[25] Bunların başında, Yahya'nın, Osman'ı en çok etkileyen adam olarak gördüğü, Osman'ın hocası Ömer Efendi gelmektedir.[26] Yahya, Osman'ı, kolayca çevresindekilerin düşüncelerinin etkisi altına giren deneyimsiz bir hükümdar olarak betimler ve Osman'ın, askerlerin taleplerini, özellikle de yakın çevresindekilerin idamına ilişkin talebi reddetmesini eleştirir.[27] Padişahın katli konusundaysa, Tûgî'ninkine benzer bir ayırım yaparak Davut Paşa'yı bu olaydan sorumlu tutar.[28] Sonuç olarak, farklı toplumsal kesimlerden gelmelerine

---

23 "Arpalık" hakkında daha geniş bilgi için, bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "Arpalık," *İslâm Ansiklopedisi* [İA], c. 1, s. 592-5. Yahya, eserinde Osman'ın bu kararından şikâyet eder; bkz. *Vak'a-ı Sultan Osman Han*, TSK, Revan 1305, varak 16a (Yazıcı [çeviriyazı], s. 19; Gökyay [çeviri], s. 204). Arpalıkların kaldırılmasının etkisi dışında, Bostanzade kardeşlerin, II. Osman döneminde gözden düştükleri de söylenebilir. I. Ahmet döneminde (1603-17), Yahya, İstanbul kadılığı, ağabeyi Mehmet ise Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmişti. Tekrar bir göreve atanabilmeleri için Osman'ın tahttan indirilmesini beklemeleri gerekecekti; bkz. Ata'i/Özcan, s. 698; Şeyhi/Özcan, III: 46.

24 Bkz. Yahya (TSK Revan 1305), varak 13a-14a (Yazıcı [çeviriyazı], s. 15-17; Gökyay [çeviri], s. 201-203).

25 Bkz. Yahya (TSK Revan 1305), varak 6a-9a (Yazıcı [çeviriyazı], s. 5-9; Gökyay [çeviri], s. 193-97).

26 Bkz. Yahya (TSK Revan 1305), varak 10a, 14b-16b (Yazıcı [çeviriyazı], s. 11, 17-20; Gökyay [çeviri], s. 198, 203-05).

27 Bkz. Yahya (TSK Revan 1305), varak 23a-27a (Yazıcı [çeviriyazı], s. 27-33; Gökyay [çeviri], s. 211-15).

28 Bkz. Yahya (TSK Revan 1305), varak 39a-41a (Yazıcı [çeviriyazı], s. 46-49; Gökyay [çeviri], s. 227-29).

rağmen, Bostanzade Yahya ve Hüseyin Tûgî'nin isyana yaklaşımları birbirine oldukça yakındır.

Bu döneme eğilen diğer kısa vakayinameler arasında,[29] sadece, İbranice yazılmış olan ve yazarı bilinmeyen bir tanesi, tamamen farklı bir bakış açısı sergileyerek II. Osman'ı savunur.[30] Aryeh Shmuelevitz'e göre bu vakayina-

29 Bu vakayinamelerden çok az bilinen bir tanesi Bosnalı Aga Dede'ye aittir ve müellifin *Ta'rîh-nâme* adlı manzum eserinin bir parçasını oluşturur. Aga Dede hiç kuşkuya yer vermeyecek bir şekilde kapıkullarından yanadır; bkz. Osman A. Sokoloviç, "Pjesnik Aga-dede iz Dobor-grada o svome zaviäaju i pogibiji Osmana II: O jednom autografu Gazijine biblioteke," *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke* 1 (1972): 5-34. Bu makalenin 23-34. sayfalarında yer alan metin, *Ta'rîh-nâme*'nin ilgili kısmının Sırp/Hırvat/Boşnakça tercümesidir ki, bu tercümeyi benim için İngilizce'ye çeviren meslekdaşım Nenad Filipoviç'e şükranlarımı sunarım. *Ta'rîh-nâme*'nin müellif hattı olduğu zannedilen ve şimdiye kadar tespit edilebilmiş tek nüshası ki, ne yazık ki bazı varakları eksiktir, Saraybosna'daki Gazi Husrev Bey Kütüphanesi'nde R-9724 numarayla kayıtlı elyazmasındadır (varak 10a-27b); bu elyazmasını tespit etmemi sağlayan ve bana yazmanın bir kopyasını ileten Kütüphane Müdürü Dr. Mustafa Jahiç'e teşekkür borçluyum. II. Osman'ın tahttan indirilmesi hakkında yazılmış diğer bir eser de Mehmed Hâlisî'nin *Beşâretnâme* adlı çalışmasıdır ki, bu olayı ve I. Mustafa'nın ikinci kez tahta çıkartılmasını ilâhî takdirin bir tecellisi olarak sunduğu gibi Osman'ı eleştirmekten de çekinmez; bkz. Tezcan, "Zafernâme müellifi Hâlisî'nin bilinmeyen bir eseri" ve "The Multiple Faces of the One: The invocation section of Ottoman literary introductions as a locus for the central argument of the text," *Middle Eastern Literatures* 12 (2009). Bunun dışında bugüne kadar hiç bilinmeyen bir metin de Kahire'deki Mısır Milli Kütüphanesi (MMK) Türkçe Yazmaları arasındadır. Edirnevi, Rumi ya da Müderris lakaplarıyla anılan Mehmed bin Mehmed'e (ö. 1640) ait olan *Nuhbetü't-tevârîh ve'l-ahbâr* adlı eserin elyazması nüshalarından birinde, eserin sonuna ilave edilmiş bu kısa vakayiname de Osman'ın tahttan indirilmesini çeşitli yönlerden meşrû göstermeye çalışır; bkz. MMK, elyazması no. 212 m. ta'r¥kh turk¥, cilt 2. II. Osman'ın katlini konu alan metinleri, şimdilik II. *Osman'ın Gençleştirilmesi: Uygulamalı bir tarihyazımı çalışması* adını verdiğim bir çalışmada daha detaylı olarak ele almayı planlıyorum.

30 Burada itiraf etmeliyim ki varlığını bildiğim, ancak Ermenice bilmediğim için okuyamadığım ve henüz okutacak birini de bulamadığım bir anlatı daha var ki, muhtemelen bu eser de, İbranice vakayiname gibi, kapıkullarını eleştiriyor olabilir. Kemahlı Vardapet (rahip) Grigor'a ait olan bu eserin Kudüs baskısı, "Sultan Osman'ın katli hadisesini" anlatan bir muhtırayı içeriyor; bkz. Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine aid Ermeni Kaynakları," *İÜEF Tarih Dergisi* 1 (1949-50): 95-118, 401-38, s. 428. Gene Andreasyan'ın bir çalışmasından anlaşıldığı kadarıyla, Grigor, Osman'ın katli esnasında İstanbul'da olduğu gibi, Osman'ın katlinin öcünü almak üzere isyan eden Abaza Mehmed Paşa'ya da sempati ile bakan biri; bkz. Hrand D. Andreasyan, "Abaza Mehmet Paşa," *İÜEF Tarih Dergisi* 17/22 (Mart 1967): 131-42.

menin yazarı, Osmanlı başkentinin önde gelen isimlerinin kimler olduğunu gayet iyi bilen biridir, zira II. Osman'ın ölümünü zikrettikten sonra verdiği, Osman'ın saltanatı sırasında önemli mevkilerde bulunmuş zevat listesi, Osmanlı tarihlerinde bulunan listelerden daha detaylıdır.[31] Shmuelevitz, yazarın, parlak ve kabiliyetli bir genç hükümdar olarak betimlediği II. Osman'ın ve onun önde gelen yardımcılarının ateşli bir yandaşı olduğunu ve Osman'ın, türlü yolsuzluklara bulaşmış yeniçeri ve sipahileri kaldırma planının, başkentte düzen ve güvenliğin sağlanması bakımından çok önemli olduğuna inandığını bildiriyor.[32] İsmi bilinmeyen bu yazar, II. Osman'ın katlinin ardından, Erzurum Valisi Abaza Mehmet Paşa'nın isyanını anlatırken, Osman taraftarı olduğunu hissettirecek bir tavır takınarak Abaza'nın, Osman'ın tahttan indirilip katledilmesinin intikamını almak üzere, birçok kapıkulu ve ailelerini yok etmesine belirli bir sempati ile yaklaşıyor.[33] Hüseyin Tûgî ve Bostanzade Yahya'nın bakış açısından çok farklı olan bu yorum, Osman'ın katlini takip eden yüzyıllarda fazla taraftar bulamayacaktı.

Osman'ın tahttan indirilip öldürülmesi, on yedinci yüzyılda yazılmış daha kapsamlı tarih eserlerinde de ele alındı. Hasanbeyzade Ahmed'in eseri bunlardan biridir.[34] Ahmed'in babası Küçük Hasan Bey, saraydaki enderun mektebinde yetişmiş, muhtemelen devşirme kökenli biri olup, ölümünden kısa bir süre önce, kâtiplik kariyerinin en üst kademesi olan reisülküttaplık makamına erişmişti.[35] Ah-

31 Bkz. Aryeh Shmuelevitz, "MS Pococke No. 31 as a Source for the Events in Istanbul in the Years 1622-24," *International Journal of Turkish Studies* 3/2 (1985-86): 107-21, s. 107-8. Rahmetli Shmuelevitz'in hazırladığı bu vakayinamenin tenkitli metninin, Kudüs'deki Ben-Zvi Enstitüsü'nün çıkardığı *Sefunot* derginin 2008 yılında basılacak olan yeni sayısında çıkacağı söyleniyor.

32 Age., s. 108.

33 Age., s. 112.

34 Nezihi Aykut (haz.), "Hasan Beyzâde Tarihi," 3 cilt, doktora tezi (İstanbul Üniversitesi, 1980). Bu eser Türk Tarih Kurumu tarafından 2004 yılında üç cilt olarak yayınlanmıştır. Aşağıda teze, Aykut (tez), kitaba ise Aykut (kitap) şeklinde referans verilecektir.

35 M. Cavid Baysun, "Reis'ül-Küttab Küçük Hasan Bey," *İÜEF Tarih Dergisi* 2/3-4 (1950-51): 97-102.

med ise, müderris ya da kadı olarak ilmiye yolunda kariyer yapmasını sağlayabilecek bir medrese öğrenimine başlamış ancak babasının vefatından sonra, kâtipliğe geçmişti. Birkaç seferde yer almış ve gerek başkentteki kâtipler hiyerarşisinde, gerekse taşra yönetiminde, yüksek mevkilere gelerek paşa unvanını almıştır.[36]

Gabriel Piterberg, Hasanbeyzade'nin eserinin ilk taslağında son bölümü oluşturan kısmın, II. Osman'ın tahttan indirilmesi ve I. Mustafa'nın ikinci saltanatından bahsettiğini ve bu bölümün Tûgî'nin eserinin neredeyse harfiyen bir tekrarı olduğunu iddia ediyor.[37] Hasanbeyzade Tarihi'nin var olan elyazmalarının çok sınırlı bir biçimde incelenmesine dayanan bu iddia, daha detaylı bir araştırmanın sonuçları ile karşılaştırıldığında inandırıcı olamıyor.[38]

---

36 Baysun, "Hasan-beyzade Ahmet Paşa," *Türkiyat Mecmuası* 10 (1951-53): 321-40.

37 Piterberg, "A Study of Ottoman Historiography," s. 189; *An Ottoman Tragedy*, s. 91.

38 Piterberg, üç elyazmasına dayanırken [Piterberg (1992), s. 314-18; (2003) s. 92-3], Aykut, Piterberg'in haberdar olmadığı tenkitli metnini hazırlamak için 21 elyazmasından yararlanıyor (Aykut [tez], I: 521-47, [kitap], I: diii-dxxxiii). Piterberg'in Hasanbeyzade'ye atfettiği üçüncü elyazması (AMK, elyazması no. H.O. 75), Aykut'un kullandığı Hasanbeyzade Tarihi'nin elyazmaları arasında yer almıyor, zira Aykut'un bu makalenin yazarına şahsen bildirdiği üzere, aslında bu yazma, Solakzade'nin (ö. 1068/1657-8) eserinden yapılmış büyük bir alıntıdan ibaret: krş. AMK, elyazması no. H.O. 75 ve Solakzade Mehmed Hemdemî Çelebi, *Ta'rîh-i Solakzâde* (İstanbul, 1298), s. 622-763 [Nezihi Aykut'a bu konuda beni aydınlattığı için teşekkür etmeyi bir borç bilirim]. Ayrıca Piterberg, Hasanbeyzade'nin, eserinin ilk taslağında Tûgî'nin metnini neredeyse harfiyen kullandığını söylerken de [Piterberg (1993), s. 410; (2003), s. 91] bir hataya düşüyor. Hasanbeyzade elyazmaları arasında son bölümleri Tûgî'nin metinleri arasında en uzun olanıyla hemen hemen bire bir örtüşen beş yazma var: AMK, elyazması no. H.O. 19 ve H.O. 65; Ragıp Paşa Kütüphanesi 987, Nuruosmaniye Kütüphanesi 3134 ve MMK elyazması no. 168 ta'rîkh turkî Tal'at. Fakat Aykut, haklı olarak, bu tür yazmaların sonuç bölümlerini, Hasanbeyzade'nin eserinin bir parçası olarak değil, metne sonradan yapılmış ilaveler olarak değerlendiriyor (Aykut [tez], I: 531-35, [kitap], I: dxiv-dxx). Her ne kadar Aykut, bu iddiasını uzun uzadıya kanıtlama gereği duymasa da, bu elyazmalarında Hasanbeyzade'ye ait olan kısımdan Tûgî'ye ait metnin tekrarlandığı bölüme geçişteki tuhaflık en son bölümün Hasanbeyzade'ye ait olmadığını açıkça gösterir. Bu yazmalarda Hasanbeyzade'nin metni, I. Mustafa'nın 1617-18'deki ilk saltanatını aktardıktan sonra son bulur. Ancak akabinde, I. Ahmet'in 1617'deki ölümünden sonra meydana gelen olayların kısa bir özeti verilir. Sonra da II. Osman'ın dört yıllık

Osman'ın tahttan indirilmesi esnasında belki de İstanbul dışında olan Hasanbeyzade Ahmed'in, Tûgî'nin eserinden büyük ihtimalle haberi bile yoktu.[39] Bununla beraber, Hasanbeyzade'nin, Osman'ın tahtan indirilmesine yaklaşımı, Tûgî'ninkinden çok da farklı değildir. Hasanbeyzade, Osman'ın yakın çevresindekiler hakkında hakaret dolu sözler sarfetmekten kaçınmaz.[40] Ayrıca ulemanın, kapıkullarının taleplerine belirli bir anlayış ile yaklaştıkları

---

saltanatı, bir tek cümleyle geçiştirilip, Tûgî'nin metnine geçilir (AMK, elyazması no. H.O. 19, varak 303b; Nuruosmaniye 3134, varak 175; Ragıp Paşa 987, varak 361a). Gerek 1617-18 döneminin olaylarının tekrarı, gerekse II. Osman'ın dört yıllık saltanatının atlanarak bir anda tahttan indirilme vakasına gelinmesi, Hasanbeyzade'nin eserinin akış mantığına ters düşmektedir. Zaten İsmet Parmaksızoğlu, 1976 yılında verdiği bir tebliğde, Hasanbeyzade metni ile bu sonuç bölümü arasındaki nesir tarzı farklılıklarına dikkat çekerek iki metnin aynı yazara ait olamayacağını belirtmiştir; bkz. "On yedinci yüzyıl Rumeli olayları ile ilgili özel tarihler ve Osekli İbrahim Efendinin tarihçesi," *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 11-15 Ekim 1976): Kongreye sunulan bildiriler,* 3 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1979-83), II: 1075-94, s. 1076. Dolayısıyla, bazı Hasanbeyzade elyazmalarında rastlanan ve Tûgî'nin metniyle çok yakından örtüşen bu sonuç kısmının, esere sonradan yapılmış bir eklemeden ibaret olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu dört elyazmalarının kopyalama tarihleri, görece geç olduğu için, bu eklemelerin ne zaman yapıldığını kestiremiyoruz (Ragıp Paşa 987 ve MMK 168 ta'r¥kh turk¥ Tal'at'ın istinsah tarihleri 1144/1732, AMK H.O. 65'inki ise 1242/1827'dir; Nuruosmaniye 3134 ve H.O. 19'un istinsah tarihleri ise belirtilmemiştir). Eklemenin ilk olarak kimin tarafından yapıldığını söylemek de çok güçtür; ancak Tûgî'nin vakayinamesini bilen bir müstensihin elinden çıkmış olabileceğini düşünebiliriz. Sonuç olarak, Piterberg'in incelediği Hasanbeyzade metnini havi üç elyazmasından ikisinin sorunlu olduğu açıktır. Bir tanesi, Hasanbeyzade'ye değil de Solakzade'ye ait bir metin içerir, diğerinin ise, Piterberg'in iddiası için büyük önemi haiz sonuç bölümü, Hasanbeyzade'nin kaleminden çıkmamıştır.

39 Hasanbeyzade vakayı çok detaylı olarak nakletmez ve yazdıklarının bir kısmı, Tûgî'nin yazdıkları ile çelişir. Örneğin, Hasanbeyzade, Osman'ın, kapıkullarının Mustafa'yı tuttukları caminin içine sokulmadığını yazar. Eğer Osman'ın Mustafa ile aynı camide geçirdiği süreyi detaylı olarak anlatan Tûgî'yi okumuş olsaydı herhalde böyle bir şey yazmazdı: krş. Aykut (tez), II: 344; (kitap), III: 947 ve AMK elyazması no. H.O. 74, varak 22b-24a.

40 Hasanbeyzade, Dilaver Paşa için *nâdân* sıfatını kullanırken, Osman'ın hocası Ömer Efendi'den de *Türk-i sütürg-i cehâlet-'unvân* diye söz eder; bazı yazmalarda bunun yanına *bî-'akl ü fehm ü bî-iz'ân* sıfatları da eklenmiştir; Aykut (tez), II: 342, III: 49; (kitap), III: 938 ve aynı yerde n. 15.

hissini verir.[41] Osman'ın ise inatçılığını ön planda tutar.[42] Diğer yazarlar gibi o da, Davud Paşa'yı padişahın katlinin baş sorumlusu olarak gösterir.[43]

Hasanbeyzade'nin kapıkullarının taleplerine belirli bir sempati gösterip Osman'ın inadını vurgulamasının altında, Osman'ın saltanatında kendi başına gelenler yatıyor olabilir. Hasanbeyzade'nin, sultana oldukça yakın ve isyanın ilk gününde kellesi istenen kişilerden biri olan Baki Paşa'nın defterdarlığı döneminde ciddi mesleki sorunlar yaşadığına ilişkin güçlü kanıtlar var.[44] Ayrıca Hasanbeyzade, imparatorluğun yönetici zümresi içindeki yerini, Osman'ın bazı temel taşlarını oynatmaya başladığı mevcut düzene borçluydu.

Osman'ın gerçekleştireceği olası bir düzen değişikliğinden muhtemelen yararlanabilecek biri, acaba Osman'ın tahttan indirilmesine farklı bakabilir miydi? İbrahim Peçevi örneği böyle bir ihtimalin varlığına dikkat çekiyor. Peçevi, baba tarafından, en az iki nesil boyunca Bosna'da yerel idareci-komutanlar yetiştirmiş ve zeamet olarak geniş topraklar tasarruf eden bir aileye mensuptu. Kendisi de imparatorluk teşkilatının taşra şubelerinde kâtip ve idareci olarak çalıştığı gibi, bazı seferlere katılıp bir iki taşra defterdarlığında da bulundu. 1641 civarlarında, yaşı yetmişe yaklaşmışken, uzun bir meslek yaşamının ardından emekliye ayrılarak, hayatının geri kalan yıllarını bugün Peçevi Tarihi diye andığımız eserini yazmaya ayırdı.[45]

Peçevi, Hasanbeyzade'nin çalışmasını okumuş olmakla birlikte,[46] onun Osman'ın tahttan indirilmesini aktarışı,

41 İsyan esnasında, üst düzey kadılar ve din adamlarından bazıları, Osman'ın huzuruna çıkarak ona, kapıkullarının istedikleri kelleleri teslim etmesini önerirler. Bu noktada Hasanbeyzade, kelleleri istenen bu kişilerden *üç nefer le'îm* diye bahseder; bkz. Aykut (tez), II: 343; (kitap), III: 941.

42 Kapıkullarının ulema aracılığıyla Osman'a ilettikleri taleplere Osman'ın verdiği karşılık için bkz. Aykut (tez), II: 343; (kitap), III: 942.

43 Aykut (tez), II: 345; (kitap), III: 947, 949-50.

44 Baysun, "Hasan-beyzade Ahmet Paşa," s. 335-37.

45 Şerafeddin Turan, "Peçevi," *İA*, c. 9, s. 543-5.

46 Peçevi, kendi eserinin önsözünde, Hasanbeyzade'nin eserini, yararlandığı kaynaklardan biri olarak belirtir: *Tarih-i Peçevi*, I: 3. Bununla beraber, Piterberg'in, Peçevi'nin Tûgî'den, Hasanbeyzade'nin eseri vasıtasıyla haberdar

çok daha farklı bir bakış açısı sergiler.[47] Peçevi, kapıkullarını asi olarak adlandırmasa da, "fitne" ve "fesad" kelimelerini kullanır.[48] Oysa ne Tûgî ne de Hasanbeyzade, kapıkulları hakkında böyle kelimeler sarfederler.[49] Dahası, Peçevi'nin olayları aktarışı, Osman'ın çevresindekilere yönelik suçlayıcı ifadeler içermez. Osman ve yakınlarının politikalarını savunduğunu gösteren ifadeler kullanmamakla birlikte, Ömer Efendi hakkında olumlu bir tespit yapar ki, böylesi bir tutuma, bu dönemde yazılmış tarih eserlerinde rastlamıyoruz.[50]

Peçevi'yi Osman'ın çevresindekilere bağlayan iki ipucu daha var. Birincisi, Hasanbeyzade'nin tam tersine, Osman'ın defterdarı Baki Paşa ile olan yakınlığı. Peçevi, bazı yerlerde Baki Paşa'yı bir sözlü kaynak olarak kullanıyor,[51] bazen de, aktardığı bir olay esnasında kendisinin bizzat Baki Paşa'nın yanında olduğunu okuyoruz.[52] Peçevi'nin yakın olduğu başka biri de Hafız Ahmed Paşa. Osman'ın tahttan indirilmesinden sonra, Peçevi, Diyar-bekir eyaleti defterdarlığına atanmıştı ki Hafız Ahmed Paşa bu eyaletin valisi idi. Mayıs 1622'de, Hafız Ahmed Paşa, Osman'ın hac seferine katılmak amacıyla, kendi eyalet kuvvetlerinin başına geçerek, bugün İstanbul'un Anadolu yakasında bir semt olan Maltepe'ye kadar gelmişti.[53] Osman tahttan indi-

---

olduğuna dair iddiası kuşkuludur; zira Hasanbeyzade, yukarıda açıklandığı üzere, Tûgî'yi muhtemelen hiç okumamıştı; bkz. Piterberg (1992), s. 205-06; (1993), s. 410; krş. (2003), s. 106-7.

47 Bkz. Piterberg (1992), s. 206-25; (1993), s. 403-04, 408-09; (2003), s. 106-12. Bununla beraber, Piterberg'in Peçevi ile Hasanbeyzade arasında yaptığı karşılaştırmanın gözden geçirilmesi gerekiyor, zira Piterberg'in Hasanbeyzade tahlili yukarıda gösterildiği üzere sağlam metinler üzerine kurulmuş değil.

48 Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, II: 381 [Osmanlıca okuyamayanlar, Bekir Sıtkı Baykal'ın modern Türkçe uyarlamasına bakabilirler: *Peçevî Tarihi*, 2 cilt (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981-82), II: 381].

49 Hasanbeyzade, "fitne" kelimesini kullanmakla beraber, bunu, kapıkulları hakkında değil de, Dilaver Paşa'nın kapıkullarının taleplerine verdiği cevaptan bahsederken kullanır (*bu makûl-i fitne-isti'mâl*); bkz. Aykut (tez), II: 342; (kitap), III: 939-40.

50 "Hvâce Efendi rüşvet almamakla;" Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, II: 372 [Baykal (uyarlama), II: 373].

51 Peçevi, II: 367 [Baykal (uyarlama), II: 368].

52 Peçevi, II: 381 [Baykal (uyarlama), II: 382].

53 Bostanzade Yahya (TSK Revan 1305), varak 34a (Yazıcı [çeviriyazı], s. 41; Gökyay [çeviri], s. 222).

rildikten sonra Diyar-bekir'e dönmüş ve İstanbul'u kontrol altına alan kapıkullarına karşı harekete geçmeyi planlayan Abaza Mehmet Paşa ile irtibatını korumuştu.[54] Peçevi'nin bu iki paşanın faaliyetlerine karşı belirli bir sempati duyduğu da söylenebilir.[55] Kısacası, gerek taşradaki kökleri, gerekse Osman'ın çevresindeki isimlere yakınlığı ile Hasanbeyzade'ninkinden çok farklı bir konumda olan Peçevi, Osman'ın tahttan indirilmesi vakasına getirdiği yaklaşımla, çağdaşı olan birçok yazarın ezberini bozuyor.

Dönemin bir başka Osmanlı tarihçisi, ailesi Bostanzade Yahya'nınki gibi müderris ve kadılarla dolu olan Karaçelebizade Abdülaziz'dir (1592-1657).[56] Abdülaziz, aile büyüklerinin yolunu takip ederek ulema seçkinleri arasına girmek üzereydi.[57] Bu nedenle, Osman'ın taraftarlarının galip gelmesi durumunda çıkarları tehlikeye girecek bir zümreye dâhil olduğunu düşünebiliriz.

Karaçelebizade de tıpkı Yahya gibi, arpalıkların kaldırılmasını ve II. Osman'ın hocası Ömer Efendi'nin haddinden fazla siyasi etki sahibi olmasını sertçe eleştirmektedir.[58] 1622 olaylarından "fitne" ve "fesad" diye bahsetmekle birlikte, bu kelimeleri kullandığı çerçeve Peçevi'ninkinden çok daha farklıdır. Karaçelebizade'ye göre,

---

54 Peçevi, II: 391 [Baykal (uyarlama), II: 392].

55 Bkz. Piterberg (1992), s. 224-25; (1993), s. 408-9; (2003), s. 169-70; Piterberg'in bu kitaptaki makalesine de bakınız.

56 Abdülaziz'in dedesinin babası Hüsameddin, II. Mehmet'in son sadrazamı Karamanlı Mehmed Paşa'nın (ö. 1453) adamlarından biriydi. Dedesi Muhiddin Mehmed (ö. 965/1557-58), Kanuni Sultan Süleyman döneminde İstanbul kadılığı yapmıştı; bkz. Mecdi Mehmed Efendi, *Hadâ'iku'ş-şakâ'ik*, indeksli tıpkıbasım: *Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri* içinde c. 1, haz. Özcan, s. 495-96. Babası Hüsameddin Hüseyin (ö. 1598), III. Murat döneminde önce Anadolu, sonra da Rumeli kazaskerliği yapmıştı. Ağabeyi Mehmed (ö. 1633), I. Ahmed döneminde Anadolu kazaskerliği görevinde bulundu. II. Osman döneminde bir kez ve IV. Murat döneminde ise iki kez Rumeli kazaskerliği yaptı; bkz. Ata'i/Özcan, s. 416-7, 450-52.

57 Abdülaziz, Osman'ın tahttan indirildiği dönemde, Edirne'de müderris idi; bkz. Şeyhi/Özcan, III, s. 252. Sonraları, ulema arasında etkin bir konuma gelecek ve Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesinde rol oynayacaktı. IV. Mehmet döneminde, şeyhülislamlığa getirildi. On sekizinci yüzyılın meşhur şairi Nedim'in de dahil olduğu, Karaçelebizade ailesi için bkz. Nejat Göyünç, "Kara-çelebi-zâde," *Encyclopedia of Islam, New Edition* [EI2], c. 4, s. 73-4.

58 Karaçelebizâde 'Abdül'aziz, *Ravzatü'l-ebrâr* (Bulak, 1248), s. 536, 541.

Osman'ın yakın çevresindekiler Osmanlı geleneklerinden ayrılarak "fitne" ve "fesad" yaratmışlardı. Osman'a gelince, o da örtülü olarak gene inatçılıkla suçlanır Karaçelebizade tarafından.[59] Her ne kadar, olayları "fitne" ve "fesad" olarak adlandırsa da, Karaçelebizade, bu meselede esas suçu, Osman'ın çevresindekilere yüklemektedir. Bu bakış açısı, Osman'ın uygulamaya sokmayı planladığı politikaları Osmanlı geleneğinden sapma olarak gören yeniçeri kökenli Tûgî'nin bakış açısını andırmaktadır.

Dönemin tarihçileri arasında, burada son olarak, Kâtip Çelebi'yi ele alacağım. Piterberg, Kâtip Çelebi'nin, Tûgî'nin kapıkulu yanlısı tavrını, Peçevi'nin isyana eleştirel bakan tavrına tercih ettiğini açıkça ortaya koyuyor. Burada bu tercihin Kâtip Çelebi'nin eserindeki yansımalarını detaylı olarak ele almaktansa, Katip Çelebi'nin, Osman'ın yakın çevresindekiler hakkında *nâdân, bî-'akl ve bî-temyîz câhiller* gibi oldukça olumsuz sıfatlar kullandığını, isyanın, bu kişilerin fikirlerinin uygulamaya girişilmesi sonucunda patladığına inandığını ve Osman'ı da, böylesi danışmanların sözlerine uyduğu için, örtülü olarak olaylardan sorumlu tuttuğunu söylemekle yetineceğim.[60] Kâtip Çelebi'nin neden böyle bir tercih yaptığı, bu makale çerçevesinde önemli bir sorudur, zira eğer yirminci yüzyıl tarihçilerinin Osman'ı bir ıslahatçı olarak görmelerinde bir gerçek payı var ise, Osmanlı ıslahat hareketinin on yedinci yüzyıldaki en önemli düşünürü olarak sunulan Kâtip Çelebi'nin Osman'a daha olumlu bakması beklenirdi.[61]

---

59 Age., s. 546.

60 Piterberg (1992), s. 231-69; (1993), s. 410-11; (2003), ss. 114-9. Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2 cilt (İstanbul, 1286-87), II: 10 [Osmanlıca okuyamayanlar, Kâtib Çelebi'nin yazdıklarını büyük ölçüde tekrarlayan Na'îmâ'nın modern Türkçe uyarlamasını kullanabilirler; bkz. Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, uyarlayan Zuhuri Danışman, 6 cilt (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967-69), II: 761]; Baki Tezcan, "II. Osman örneğinde 'ilerlemeci' tarih ve Osmanlı tarih yazıcılığı," *Osmanlı*, haz. Güler Eren, 12 cilt (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), VII: 658-68, s. 659-60'da.

61 M. Tayyib Gökbilgin, Kâtip Çelebi için on yedinci "asrın en büyük ıslahatçı mütefekkiri" tabirini kullanmıştır; bkz. Gökbilgin, "XVII. Asırda, Osmanlı Devletinde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Kâtip Çelebi," *Kâtip Çelebi: Hayatı ve eserleri hakkında incelemeler* içinde (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1957), s. 197-218, s. 212'de.

Peçevi gibi, ailesi saraydan ve kapıkullarından uzakta, taşrada görece bağımsız bir konumda olan birinden farklı olarak Kâtip Çelebi, bir kapıkulunun oğluydu. Devşirme kökenli olması çok muhtemel olan babası Abdullah, 1622 ya da 1623 yılında on dört yaşındaki oğlu Mustafa'yı –ki sonradan Kâtip Çelebi olarak tanınacaktır– kendisinin de bir üyesi olduğu silahdarlar bölüğüne aldırmış ve ona maliye dairelerinden birinde bir katip çıraklığı ayarlamıştı.[62] Dolayısıyla Kâtip Çelebi'nin, Osman'ın tahttan indirilmesi ile son bulan olaylar sürecine, delikanlılık çağındayken tanıklık ettiğini düşünmek yerinde olacaktır. Şayet var olan kapıkullarının yerine eyaletlerden yeni kul yazarak yeni bir ordu kurulsaydı, Kâtip Çelebi'nin babası Abdullah hem işini hem de bir kapıkulu olmanın kendisine getirdiği, oğlunu da bir kapıkulu yapmak gibi imtiyazları kaybedebilirdi. Böylesi bir durumda, Kâtip Çelebi'nin kendi kariyeri de tehlikeye gireceği için, onun yazdıklarını, Osman'a isyan edenlerle çıkarları örtüşen birinin yazdıkları olarak okumak gerekiyor.

Yukarıda çeşitli örneklerle sergilemeye çalıştığım üzere, dönemin yazarlarının Osman'ın tahttan indirilmesine bakışları, kendilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyopolitik yapısı içinde işgal ettikleri mevki ile yakından ilişkiliydi. Emekli yeniçeri Hüseyin Tûgî, ulema seçkinlerinden Bostanzade Yahya, saray kökenli idareci Hasanbeyzade Ahmed, ulema seçkinliğine aday genç müderris Karaçelebizade Abdülaziz ve kapıkullarına katılmak için gün sayan kâtip namzeti delikanlı Mustafa, 1622 yılının Mayıs ayında muhtemelen birçok konuda farklı görüşlere sahiptiler. Bununla beraber, hepsi de bir noktada anlaşmaya varmış gibiler: Kapıkullarının isyanı meşru sayılır, zira II. Osman ve çevresinin uygulamaya koymak üzere oldukları fikirler Osmanlı geleneğinden bir sapma teşkil etmektedir. Osmanlı siyasi geleneği, kapıkulları ve ulema gibi bazı grupların, gerek iktisadi, gerek siyasi bazı ayrıcalıklara sahip olduklarının tanınması üzerine kurulmuştu. Bu

62 Orhan Şaik Gökyay, "Katip Çelebi: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri," *Katip Çelebi: Hayatı ve eserleri hakkında incelemeler* içinde, s. 3-90, s. 3-4'de.

grupların emeklilik maaşı ya da arpalık gibi ayrıcalıklarının ellerinden alınması, ya da daha da ciddisi, bu gruplardan bazılarının tüm ayrıcalıklarını yitirme ihtimali –ki kapıkulları bundan çekindikleri için isyan etmişlerdi– bir hak ihlali, dolayısıyla bir hukuk meselesiydi. Kısacası, bu makalenin başlığındaki soruyu, adını andığım yazarlara sorabilseydik, bize muhtemelen Osman'ın haddini bilmeyerek hukuk dışına çıktığı için tahttan indirildiğini söyleyeceklerdi.

Tüm bu yazarları aynı fikirde birleşmeye iten saik, kapıkullarına karşı girişilmekte olan hareketin, var olan Osmanlı ordusunun yerine, taşradan yeni kul yazarak oluşturulacak yeni bir ordu getirmekten çok daha derin anlamlar taşımasıydı. Kapıkulları ve onların ayrıcalıkları, bu yazarlar gibilerinin, toplumdaki ayrıcalıklı konumlarını korumalarını garantiye alan sosyo-ekonomik yapının ayrılmaz bir parçasıydı. Fetih siyasetinde kullanılmak üzere eyaletlerdeki unsurlardan kurulacak yeni bir ordu, böylesi bir girişimi destekleyecek olan yeni bir kâtipler, idareciler, müderrisler ve kadılar sınıfını da beraberinde getirecekti. Yeni bir ordu, yeni bir seçkinler zümresinin elinde yeni bir sömürü mekanizması anlamına geliyordu ki, Peçevi ve adını bilmediğimiz Musevi yazar, Osman ve çevresindekilerin uygulamak üzere oldukları yeni politikalara verdikleri örtük onayla, böyle farklı bir seçkinler zümresinin varlığına işaret ediyor.

Yirminci Yüzyıl Tarih Yazımının II. Osman'ın Tahttan İndirilmesine Bakışı

II. Osman'ın tahttan indirilmesi vakası hakkında on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda yeni bir değerlendirme yapılmadığını söylemek riskli olabilir, zira bu dönemde yazılmış ve Osmanlı tarihini konu alan her esere bakmış değilim. Bununla beraber, Osmanlı tarihçilerinin, Osman'a ve onun tahttan indirilmesine yol açan isyana bakış açılarında köklü değişikliklerin, ancak on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında meydana geldiğini söyleyebilirim. Özellikle yirminci yüzyıl başlarında, gi-

derek yaygınlaşan ortaöğretim sistemi, ders kitapları gerektiriyordu. Daha da önemlisi, eğitimdeki bu yaygınlaşmayı sırtında taşıyan yeni ideolojilerin, siyaset arenasına çıkarken kendilerini meşru gösterecek yeni tarihlere ihtiyacı vardı.

Bu ders kitaplarından biri, Abdurrahman Şeref (ö. 1925) tarafından yazılmıştır. Mekteb-i Mülkiye'de müdürlük yapan Abdurrahman Şeref, II. Meşrutiyet döneminde, Meclis-i Ayan üyeliğine gelmiş, iki defa Maarif Nazırlığı yapmıştı. 1909'da, vakanüvisliğe, yani imparatorluğun resmî tarihçiliğine atandı ve bu görevini, 1922'de saltanatın kaldırılmasına kadar sürdürdü. Abdurrahman Şeref, aynı zamanda bugünkü Türk Tarih Kurumu'nun atası olan Tarih-i Osmanî Encümeni'nin de başkanlığını yapmış ve cumhuriyetin ilk yıllarında da aktif siyaseti ve tarihçiliği sürdürmüştü.[63]

Şimdi Abdurrahman Şeref'in, devlette yüksek mevkilere gelmeden uzun yıllar önce, 1895 civarlarında yazdığı Osmanlı tarihine ilişkin ders kitabına gelelim.[64] Bu eserde II. Osman'ın tahttan indirilme vakasının yorumlanışı, on yedinci yüzyılda yaşamış tarihçilerin yorumlarından belirgin bir biçimde ayrılır.[65] "Yeniçeri ve sipâh zorbaları" olarak adlandırılan kapıkullarının, "sahâ'if-i ta'rîhimizi karalayan birinci leke" olarak betimlenen Osman'ın katlindeki sorumlulukları, bundan önce ele aldığım tarih eserlerindekine kıyasla daha büyük gözükmektedir.[66] Ayrıca Abdurrahman Şeref, Osman'ın çevresindekileri suçlamaz; Osman'ı bir ıslahatçı olarak betimleyebilecek şöyle bir ifade seçer: "Ulüvv-i himmetinden devlet büyük hid-

---

63 Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke* (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1927), s. 104-06 [çev. Coşkun Üçok, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982), s. 439-41].

64 Abdurrahman Şeref, *Ta'rîh-i Devlet-i 'Osmâniye,* 2 cilt (İstanbul, ?-1312).

65 Okuduğunuz makalenin İngilizce aslı basıldıktan sonra, Abdurrahman Şeref'ten birkaç yıl önce, Ahmed Cevdet'in *Ta'rîh*'inin ikinci baskısında II. Osman'ı yorumlarken de benzer şekilde on yedinci yüzyıl yorumundan ayrıldığını fark ettim, bkz. *Ta'rîh-i Cevdet,* 12 cilt, 2. edisyon, 2. basılış (İstanbul: Matba'a-ı 'Osmâniye, 1309), I: 48.

66 Abdurrahman Şeref, II: 30.

metler ümîd ederdi."[67] On yedinci yüzyıl tarihçileri arasında, Abdurrahman Şeref'in eserinde atıfta bulunduğu tek kişi, Osman'ın çevresine yakınlığına ve isyanı aktarışındaki farka yukarıda dikkat çekilmiş olan Peçevi'dir.[68] Kısacası, Peçevi'nin Osman'ın tahttan indirilmesi vakasına bakışı, ölümünden 250 yıl kadar sonra tekrar geçerlilik kazanıyor gibidir. Peki bu gelişme nasıl gerçekleşti?

Yirminci yüzyıla girerken, kendini yenilikçi olarak tanımlayan yeni bir siyasi seçkin zümresi ortaya çıktı. Peçevi'nin ait olduğu on yedinci yüzyıldaki zümreden farklı olarak, bu yeni seçkinler grubu, Jön Türk Devrimi ile iktidarı ele geçirdi. Abdurrahman Şeref de bu grubun bir üyesi olarak 1909'da resmî tarihçi ilan edildi. Böylece, yirminci yüzyılın başlarından itibaren, Peçevi'nin ve ismi bilinmeyen Musevi yazarın Osman'ın tahttan indirilmesine yaklaşımlarının, yeni bir anlam kazanarak, egemen anlayış durumuna geldiğini söyleyebiliriz.

Burada ele alacağımız ikinci tarih kitabı, Mehmed Murad Bey'in ya da, daha yaygın olarak tanındığı ismiyle, Mizancı Murad'ın (ö. 1917) *Ta'rîh-i Ebû'l-Fârûk* adlı eseridir.[69] Dağıstan'da doğan Mizancı Murad, ilk olarak Arapça ve Kuran eğitimi görmüş, sonra da Rus eğitim sisteminde öğrenimine devam etmişti. 1873'te, on dokuz yaşındayken İstanbul'a göç etti. O zamanlar Türkçe bilmemesine rağmen, kimi bağlantıları ve Rusça ile Fransızca bilgisi sayesinde, Hariciye Nezareti'nde bir iş buldu. 1895'e kadar, çoğunlukla eğitimle ilgili idari pozisyonlardaydı ve *Mizan* adlı, yayını çokça durdurulan bir gazete çıkartıyordu. 1895-97 dönemini, İskenderiye ve Paris'te geçirdi. Bu dönemde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. 1896'da, bu örgütün başkanlığına seçildiyse de, 1897'de, büyük ölçüde bir Osmanlı pozitivisti olan Ahmed Rıza ile düştüğü anlaşmazlıklar nedeniyle, istifa ederek İstanbul'a döndü

---

67 Aynı yer [krş. "Pek genc olduğu hâlde devletin ıslâh-ı ahvâline fevka'l-'âde gayret eyledi," Ahmed Cevdet, *Ta'rîh-i Cevdet*, I: 48].

68 Abdurrahman Şeref, II: 30.

69 Mehmed Murâd, *Ta'rîh-i Ebû'l-Fârûk: Ta'rîh-i 'osmânîde siyâset ve medeniyet i'tibâriyle hikmet-i asliye taharrîsine teşebbüs*, 7 cilt (İstanbul: Tefeyyuz Kitabhanesi, 1325-32) [bundan sonra kısaca Mehmed Murad].

ve II. Meşrutiyet'in ilanına kadar, Şurâ-yı Devlet üyeliğinde bulundu. İttihat ve Terakki'nin en güçlü siyasi oluşumlardan biri olduğu II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mizancı Murad, bir zamanlar başkanlığını yaptığı bu örgütün, artık muhalifiydi. Jön Türk Devrimi'ne tepki olarak patlak veren 31 Mart Olayı'ndan (13 Nisan 1909) sonra, olayın tahrikçilerinden olduğu iddiasıyla sürgüne gönderildi. *Ta'rîh-i Ebû'l-Fârûk* adlı eserinin büyük bir kısmını Rodos ve Midilli adalarında geçirdiği sürgün yıllarında yazdı.[70]

Mizancı Murad, II. Osman'a ve onun tahttan indirilmesine getirdiği yeni yorumlarla, Abdurrahman Şeref'in başlattığı Osmanlı Tarihi'nin yeniden yazımı mesaisini sürdürür ve Osman'ı –belki de bir zamanlar lideri olduğu Jön/Genç Türk hareketini de çağrıştıracak bir şekilde– "Genç" sıfatıyla taçlandırır:[71]

> Genc Osman ise Osmanlı inkılâbının şeyh-i ekberidir. Üçüncü Mustafa, Üçüncü Selim, İkinci Mahmud Hanlar'dan teşekkül edecek "zümre-i müceddidîn"in başıdır. Kadrini seleflerimiz takdir edemediler. Bâri haleflerimizi o şâ'ibeden kurtaralım. Kendi mevcudiyetimizin hüviyet ve mahiyetinden artık gafil olmayalım.[72]

Murad, inkılap kahramanını yarattıktan sonra, Osman'ın planlarının kendince muhtemel sonuçlarını gözler önüne serer:

> Bir de yeniçeri ocağı erkân-ı devletin ve ulemânın ellerinde saraya karşı bir âlet-i icrâ idi. Pâdişâh yeniçeri ocagını söndirmek kasdına düşmüş; muvaffak olursa, erbâb-ı hırs silâhsız kalacak. Çünki yerlerine gelecek olan 'unsur-ı memleket, yeniçeriler gibi kör

70 Michael Ursinus, "Mizandjı Mehmed Murâd," EI2, c. 7, s. 205-06; Abdullah Uçman, "Mizancı Murad," *İA2*, c. 30, s. 214-6.

71 Benim bildiğim kadarıyla, II. Osman'a ilk kez "Genç Osman" diyen Mizancı Murad olmuştur ki, padişaha bu sıfatı vermesinde Ahmed Cevdet'in bir etkisi olmuş olabilir; bkz. yukarıda 65 ve 67. dipnotlar; krş. Mehmed Murad, V: 9 (*Sultân 'Osmân-ı sânî, ya'nî "Genc 'Osmân"*).

72 Mehmed Murad, V: 63.

> âlet olamayacaklar. Hareketlerinde devlet, millet, memleket hissiyâtına, ya'nî efkâr-ı milliye-i mahalliyeye maglûb olacaklar.[73]

Burada Murad'ın Osmanlı tarih yazımına yepyeni bir unsur getirdiğini görüyoruz. On beşinci yüzyıldan on yedinci yüzyıla kadar, Osmanlı kapıkullarının önemli bir kısmı, Hristiyan tebaadan devşirilip Müslüman yapılan ve eğitilen erkek çocuklardan oluşuyordu. On yedinci yüzyıl tarihçilerinin gözünde bu bir sorun teşkil etmiyordu zira ya kendileri ya da yakından tanıdıkları birileri devşirme kökenliydi –o dönemde, üst düzey idareci– komutanların yarısından fazlası devşirme kökenliydi diyebiliriz. Başka bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Türk ve/ya Müslüman kökenli olmayan unsurlar, her şeyin merkezindeydi. Zaten bundan başka bir şey de beklenemezdi, zira bu çok dinli ve çok uluslu bir imparatorluktu. Mizancı Murad'ın, devşirmelerin milli bir devlet içindeki yabancı unsurlar olduğunu söylemesi ki, onlar hakkında "ecnebi" sıfatını kullanır, tamamıyla yirminci yüzyıl başlarına ait bir değerlendirmedir ve on yedinci yüzyıl gerçekleriyle taban tabana zıttır. Unutmamak gerekir ki, o dönemde "ecnebi," yönetici sınıftan olmayıp da halk arasından sıyrılarak yönetici sınıfa girmeye çalışanları betimleyen bir sıfattı ve bu bağlamda sıklıkla Türk ve/ya Müslüman kökenliler için kullanılırdı.[74]

Mizancı Murad'ın Osman hakkında yazdıkları, cumhuriyet döneminde Osman'ın ve tahttan indirilmesinin nasıl yorumlanacağını bir anlamda öngörmüş oluyordu. Dağıstan kökenli olduğuna ve Türkçe'yi ancak on dokuz

---

73 Mehmed Murad, V: 70.

74 Mehmed Murad, yeniçerileri "dârü'l-küfrden dâ'ire-i İslâma idhâl edilmiş ecnebî metâ'ı" olarak tasvir eder: bkz. V: 25. Ne var ki, on yedinci yüzyılda Osmanlı askeri teşkilatında ecnebi unsurlar dendiğinde akla gelenler kapıkulları ya da tımarlı sipahiler arasına karışan köy ya da şehir kökenli Müslümanlardı; örn. bkz. anonim "Kitab-ı müstetab," *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb - Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn - Hırzü'l-Mülûk* içinde, haz. Yaşar Yücel (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), s. 2-4. Bu noktaya dikkatimi çeken meslekdaşlarım Derin Terzioğlu ve Nicole van Os'a şükranlarımı sunarım.

yaşında İstanbul'a geldikten sonra öğrendiğine yukarıda değinilmişti. Dolayısıyla Murat'ın millet anlayışı etnik Türklüğe değil, dini ve yerel bağlara dayanmaktaydı ki, zaten alıntılanan bölümde de Türk kelimesini kullanmıyor. Sonraları, özellikle de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından, bu dini ve yerel ölçütlere dayanan ulus tanımı, yerini başka türlü tanımlamalara bırakacak ama yeniçerilerin yabancılığı üzerindeki vurgu baki kalacaktı. Mizancı Murat'ın, Osman'ın tahttan indirilişinin yorumlanışı bakımından cumhuriyet dönemine bıraktığı başka bir miras da yeniliklere engel olan kuvvetleri tanımlamasıydı. Yeniliklerin önündeki esas engel, saray erkânı, ulema ve vezirler gibi imparatorluğun ileri gelenlerinden oluşan guruptu.

O halde, yirminci yüzyıla girerken, II. Osman'ın tahttan indirilmesi vakasının, en azından bazı çevrelerce, Osmanlı İmparatorluğu'nun "çağ atlama"sına engel olan olaylardan biri olarak görülmeye başlandığını söyleyebiliriz. Yenilikleri engelleyen yeniçeriler ve üst düzey devlet adamları böylelikle, Osmanlı'nın gerilemesinin sorumlusu oluverdiler. Tarihin bu şekilde kurgulanışı, kendisini yenilikçi, reformcu olarak niteleyen yeni seçkinler grubu için biçilmiş kaftandı, zira bu kurgu iki farklı gereksinimlerini birden karşılıyordu. Birincisi, iktidarı daha yeni ele geçirmiş olan bu grubun, kendilerine bir soyağacı sunabilecek bir tarihe ihtiyaçları vardı. Fikirlerinin Osmanlı geleneğine tümden yabancı olmadığını göstermeleri gerekiyordu. Ayrıca parçalanmakta olan imparatorluğun bu hale gelişinin sorumluluğunu seleflerinin üstüne atmaları lazımdı. Mizancı Murad, bu iki ihtiyacı karşılayacak bir ilk-örnek yarattı cumhuriyet aydınları için. Yenilikçilerin atası, bir Osmanlı padişahı –ismi artık "genç" sıfatı olmadan anılmayan Osman– olacaktı: Genç Türkler'e ancak bir Genç Osman yakışırdı. Yeniçeriler, saray erkânı, ulema ve vezirler ise, hataları yüzünden yeni seçkinler tarafından alaşağı edilmeyi hak etmiş selefleri oluyordu.

1920'lerin ortalarında, yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'nin Maarif Vekaleti, Türkiye Büyük Millet Meclisi

üyesi Rıza Nur tarafından yazılmış bir tarih kitabı yayımladı.[75] Rıza Nur, 1920'de Anadolu'daki bağımsızlık hareketine katılarak Büyük Millet Meclisi hükümetlerinde bakanlık yapmış, Lozan Barış Konferansı'na katılmıştı. Mustafa Kemal ile arası açıldıktan sonra ülkeyi terk etmeye zorlanmış ve Türkiye'ye ancak Atatürk'ün ölümünden sonra dönebilmişti.[76] Genç Cumhuriyet'in muhtemelen ilk resmi tarih kitabı olan eserinde Rıza Nur'un Osman'ın tahttan indirilmesi vakasını aktarışı bazı yönlerden Mizancı Murad'ınkine benzerse de, vurgusu biraz farklı bir yerde, daha çok ulemanın üzerindedir.

> Genc Osman deliler arasında bir kıvılcım, bir nur gibi parlamışdır, istisnâdır. Yapmak istediği şeyler en iyi şeylerdir. Derdin, yeniçeriler ve din uleması olduğunu o vakit görmüş, aleyhlerine yürümüşdür...
> Bu ıslâhat vak'ası mutlak muvaffak olurdu. Muvaffak olmamasına sebeb... ricâl, bi'l-hâssa din ulemâsıdır... yeniçerilerin kazanını kaynatan bu ulemâ denilen ateş idi. Yeniçeri isyânları dâ'imen onların ön ayak olması, onların fetvâları ile yapılıyordu...
> Eğer [Osman] muvaffak olsa idi devlet son felâketlerine düşmez idi. Günahı din ulemâsınındır.[77]

Ne Rıza Nur ne de ulemayı onun kadar olmasa da gene de eleştiren Mizancı Murad'ın, radikal laik bir düşünce yapısına sahip oldukları söylenemez. Tam tersine, dini konularda her ikisi de, kendi dönemlerinin siyasi arenasında muhafazakâr kesimde yer alıyorlardı. İkisi de toplumda dinin ve dini kurumların önemine inanıyor ve bunu vurguluyorlardı. Bu nedenle, ulemaya yönelik eleştirilerini, bu kişilerin siyasi mücadeleleri bağlamında anlamak gerekiyor. Nispeten yeni, alternatif bir aydın zümresinin temsilcileri olarak, devirip yerlerine geçmekte oldukları ulemanın siyasi etkilerine ve otoritesine karşı mücadele etmek ve bunlarla kendileri arasında bir ayrım yaratmak zorundaydılar. Bu yeni aydın zümresi, liberali olsun, muhafazakârı olsun, kendilerini yenilikçi olarak ta-

---

75 Rızâ Nûr, *Türk Tarihi*, 12 cilt, (İstanbul: Maarif Vekaleti, 1924-26).

76 Feroz Ahmad, "Rıdâ Nûr," *EI2*, c. 8, s. 511.

77 Rızâ Nûr, *Türk Tarihi*, III: 238, 242.

nımlıyor ve eski aydınları, yani Osmanlı ulemasını, yirminci yüzyıl başlarının hikmeti kendinden menkul yükselen değeri olan "ilerleme"yi baltalamakla suçluyorlardı.

Osman'ın tahttan indirilme vakasının on dokuzuncu yüzyılın son on yılında doğan yeni yorumu, 1940'ların sonları ve 1950'lerin başlarında, birçok Osmanlı tarihi araştırmacısı tarafından yirminci yüzyılın ikinci yarısında bir referans kitabı olarak kullanılacak olan İsmail Hami Danişmend'in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* adlı eserine girdi:

> Türk inkılâp tarihiyle teceddüd fikriyâtının 1031=1622'den bu 1367=1948 senesine kadar tam 326 yıllık uzun ve kanlı bir mâzisi vardır: bu büyük tarih, ilk Osmanlı müesseselerinin üç yüz sene işledikten sonra eskiyip paslanarak artık iyi işliyemiyecek bir hâle gelmesinden doğan yenileşme ihtiyâciyle başlamıştır. Bu büyük ihtiyâcı ilk hisseden teceddüdcü pâdişâh Genc-Osman'dır...
> Başı yaşından çok olgun olan bu dâhi çocuğun yapmak istediği değişiklikler, bundan 326 sene evvelki Osmanlı cem'iyyetinin muhâfazakâr telâkkıyâtına nisbetle baş döndürücü şeylerdir; bunların en mühimleri şöyle sıralanabilir:
> 1 - Tereddi ve tefessüh etmiş kozmopolit bir cem'iyyet hâline gelen Yeniçeri ve Sipâhî ocaklarını tamamiyle ilga ve imhâ ederek onların yerine Anadolu, Suriye ve Mısır Türkleriyle Türkmenlerinden millî bir ordu kurmak;
> 2 - Pâyıtahtı Istanbul'dan Anadolu'ya nakledip kozmopolit bir muhitten millî bir muhite geçmek;
> 3 - İlmiyye sınıfının siyasî ve malî kudret ve nüfûzunu kırarak artık bozulmıya başlıyan bu zümreyi devlet işlerinden el çekmiş bir din ocağı hâline getirmek;
> 4 - Kozmopolit saray an'anelerini değiştirerek "Harem-i Hümâyûn"u tasfiye etmek ve hânedânın Türk âilelerinden nikâhla kız almasına yol açmak;
> 5 - Kıyâfette değişiklik yapmak;
> 6 - Fâtih'le Kanunî'nin artık eskiyen mevzûâtı yerine yeni hayat şartlarıyla mütenâsip kanunlar tedvin etmek.[78]

---

78 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4 cilt (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1947-55), III: 290-292.

Bu alıntıda görüldüğü üzere, Osman, modern Türkiye'nin yeni aydın zümresinin laik ve milliyetçi ideolojik çizgisi doğrultusunda, yepyeni bir değerlendirmeye tabi tutulmuş, kendisine on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılda gerçekleştirilen birçok "ıslahat"ın fikir babalığı atfedilmişti. Bu arada, Mizancı Murad'ın Müslümanlığa ve mahalli bağlara dayanan millet fikrinin, burada etnik bir milliyetçiliğe dönüştüğü de not edilmeli.

Osman'ın "gençleştirilmesi" ki, ben bununla sadece ona takılan "genç" sıfatını değil, kendisine, aslında daha çok bazı Genç Türkler'e ait olan fikirlerin yakıştırılmasını kastediyorum, bir anlamda Osmanlı-Türk modernleşmesinin şecere sorununu çözüyordu. Bu modernleşmenin tarihi, ister II. Mahmut'tan, ister III. Selim'den başlatılsın, sanki Osmanlı ıslahat hareketi tamamen Batı etkisiyle başlamış gibi gözüküyordu. Oysa Mizancı Murad'ın da işaret ettiği gibi,[79] Osman bu tatsız izlenimi düzeltiyordu ki, bu da Danişmend'in gözünden kaçmadı:

> [Teceddüd tarihimizin birinci devresinin (1622-1839)] en mühim fârıkası, millî ve mahallî ihtiyaçlardan doğan Türk teceddüdcülüğünün Garb'a karşı "Aşağılık duygusu"ndan mütevellit kötü ve lüzumsuz bir hayranlıkla ve bilhassa Avrupa müesseselerini körükörüne taklit özentisiyle alâkadâr olmamasında gösterilebilir.[80]

Kısacası, II. Osman'ın şahsında milliyetçi bir on yedinci yüzyıl Osmanlı inkılâpçısı yaratılarak, Osmanlı tarihine 19. yüzyılda girmiş olan modernleşme hareketine yapay bir şecere yaratılmış, sonra da bu şecere kanıt olarak gösterilip Türk tarihindeki yenileşme hareketlerinin, Batı etkisinden bağımsız olarak ortaya çıktığı iddia edilmiştir. Bu arada ne ilginçtir ki, yirminci yüzyılda yazılan bu yeni yorumda, kapıkulları ve ulema, Osmanlı'nın gerilemesinin baş sorumluları olarak gösterilirken, yorumcuların kaynak olarak kullandığı on yedinci yüzyıl tarih eserleri-

79 Yukarıda, 72. dipnotla referanslandırılmış alıntıya bakınız.
80 Danişmend, III: 291.

nin çoğunda, aynı kişiler, yoldan çıkan bir sultanı meşru taleplerle yola getirmeye çalışan düzen bekçileridir.

II. Osman'ın, gerici güçlere karşı savaşılırken verilmiş bir devrim şehidini andıran portresi, yirminci yüzyıl Türkiye'sinde popülerleşmiş, tarihi romanlara konu olmuştur.[81] Burada bunların üzerinde durmaktansa, Türkiye'de resmi tarih denince akla gelen Türk Tarih Kurumu'nun 1980 darbesinden sonra başkanlığını yapan (1983-92) Yaşar Yücel'in II. Osman ile ilgili tespitlerine yer vereceğim. Yücel, "[on yedinci] yüzyılın en büyük ıslâhatçısı ve düşünürü" olarak tanımladığı Kâtip Çelebi'nin, neden Osman'ın tahttan indirilmesini meşru gördüğü üzerinde durmaktansa, Osman'ı "Osmanlı devletinin çöküş döneminin başında bir reformcu hükümdar" olarak görmeyi yeğler.[82] Kendisi II. Osman'ı bir reformcu olarak görmeye o kadar hazır ama dönemin kaynakları böyle bir portreyi destekleyecek eserlerden o kadar yoksundur ki, Osman'a övgüler düzen bir eseri daha yeni bitirmişken onun tahttan indirildiğini görünce onu kötülemekten hiç çekinmeyip bu sefer Mustafa'yı yerlere göklere sığdıramayan bir kitap yazan Mehmed Hâlisî'yi, Osman'ı öven ilk eserinden dolayı on yedinci yüzyıl ıslahatçılarından biri olarak sunar.[83] Kısacası, Osman'ı Osmanlı modernleşmesinin atası olarak sunma saplantısı, yirminci yüzyıl Türkiye'sinde sadece popüler tarih alanında görülmemiş, profesyonel tarihçilere de sirayet etmiştir.

Osman'ı "Genç" Osman olarak taçlandıran ve onun tahttan indirilmesini, neredeyse gericilerin ilericilere yönelik gerçekleştirdikleri bir karşı-devrim gibi gören yaklaşımların ortak noktası devletçilik ve seçkinciliktir, diyebiliriz. Bu yorumculara göre, iyi eğitim almış olan Osman, bütün sorunları görmekte ve bunların nasıl çözüleceğini de bilmektedir. Devlet, reformun başlayacağı ve sonra da

---

81 Ali Kadri Anıt, *Genç Osman: İkinci Sultan Osmanın Saltanat Devri ve Hal'i ile akibet mukadderatı – Yedikule-Bastil Faciası* (Istanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1947); Ragıp Şevki Yeşim, *Genç Osman* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1964).

82 Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, s. xviii; aynı yazar, "Yeni bulunan II. Osman adına yazılmış bir 'Zafer-nâme'," Belleten 43/170 (1979): 313-64, s. 313.

83 Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, s. 54.

topluma yukarıdan dayatılacağı yerdir. Bu anlayışın, aydın bir önderin öncülüğünde, tepeden inme yapılan reformlar ve toplumsal muhalefet hareketlerine karşı askerî müdahalelerle dolu olan modern Türkiye siyaset sahnesinin bir yansıması olduğu açık olsa gerektir.

Yirminci yüzyıl Osmanlı tarih yazımında devletçi-seçkinci çizgiye bağlı olanlar, sadece Türkiyeli yazarlar değildir. Osmanlı tarihi alanında Amerika Birleşik Devletleri'nde yıllarca ders ve referans kitabı olarak kullanılmış bir eserin yazarı olan rahmetli Stanford Shaw, on sekizinci yüzyılda yazılmış bir Fransız romanına dayanarak,[84] II. Osman'ın Osmanlıca, Arapça ve Farsça yanında, Rum asıllı annesinden Latince, Yunanca ve İtalyanca öğrendiğini belirtir. Oysa Osman'ın annesinin ne kimliği bellidir ne de Osman daha küçükken öldüğünden, ona bu dilleri öğretmiş olabilir.[85] Shaw, her ne kadar Osman'ın bilinçli bir reformcu mu olduğu, yoksa sadece şartların onu reform olarak adlandırılabilecek uygulamalara gitmeye mi zorladığının belli olmadığı uyarısını yapsa da,[86] Osman'ı Atatürk ile karşılaştırmaktan kendini alamaz:

> [Ç]öküşü durdurmak amacıyla Osmanlı düzenini değiştirmeye yönelik ilk yoğun çaba onun zamanın-

84 Madeleine-Angélique de Gomez, *Histoire d'Osman, premier du nom, XIXe empereur des Turcs, et de l'impératrice Aphendina Ashada...*, 2 cilt, (Paris, 1734) [İngilizce'si *The Life of Osman the Great...*, çev. John Williams, 2 cilt, (Londra, 1735)]. De Gomez (1684-1776), Paris'te bir komedyen ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi. Hali vakti yerinde bir İspanyol ile evlendi ve hayatını romanlar yazarak geçirdi; bkz. *Dictionnaire des Littératures de Langue Françaises*, c. 2, (Paris, 1984), s. 959. Romanları, içli, kahramanlık romanlarının örneği olarak gösterilir; bkz. Henri Coulet, *Le Roman jusqu'à la Révolution*, vol. 1: *Histoire du Roman en France*, (Paris, 1967), s. 182; Robert Niklaus, *A literary history of France, the eighteenth century: 1715-1789* (Londra ve New York, 1970), s. 356. Osmanlı ve Safevi tarihinden ilham alınarak yazılmış başka romanların da aralarında bulunduğu eserlerinin geniş bir özeti için, bkz. Joseph de Laporte, *Histoire Litteraire des Femmes Françoises...*, 5 cilt, (Paris, 1769), III: 466-644; beni bu kaynaklara yönelten Lionel Gossman'a teşekkür ederim.

85 Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. 1: *Empire of the Gazis: the Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), s. 191; krş. yukarıda n. 4.

86 Shaw, s. 192.

> da gösterilmiştir. ... [D]urumu düzeltmenin tek çaresinin hem sarayı hem de yeniçeri ocaklarını 'Türkleştirmek' olduğuna inanmaktaydı. Hotin'den dönüşünden sonra yeniçeri ocaklarını ve sipahi birliklerini Anadolu ve Suriye'nin Müslüman köylülerinden oluşan bir tür ulusal milis gücüyle değiştirme planını geliştirdi. Aynı zamanda Osmanlı hükümetini İstanbul'un devşirme merkezinden, Türk gelenek ve değerlerinin üstün olduğu Bursa ya da Ankara gibi Anadolu'da bir yere taşımayı da düşünmüştü. Böylece Mustafa Kemal Atatürk'ün reformlarını daha üç yüzyıl öncesinden başlatmak niyetindeydi.[87]

Görüldüğü üzere, Danişmend'in yorumu, Shaw tarafından, modernleşme teorisine uyarak gelişme yolunda olan ülkelerine önderlik eden Üçüncü Dünya liderlerini takdir eden Batılı okurların damak tadına uygun hale getirilmiştir.

Son olarak, 1990'larda, Mustafa Armağan gibi Türkiyeli Müslüman aydınların ağırlıkta olduğu bir yayın kurulu tarafından hazırlanan *Osmanlı Ansiklopedisi* adlı eserde karşılaştığımız Osman yorumu üzerinde durmak istiyorum – "Müslüman aydın" derken kendi kendilerini tanımlarken Müslüman kimliklerine öncelik veren aydınları kast ediyorum.[88] Bu eserin Osman'ın tahttan indirilme vakasına yaklaşımı, yirminci yüzyılın egemen yorumuyla karşılaştırıldığında, sanki Kâtip Çelebi'nin on yedinci yüzyıldaki yorumuna doğru hafif bir dönüşü simgeliyor gibidir.[89] Olay nakledildikten sonra, sonuç bölümünde şu ifade yer alır: "Böylece, Osmanlı tarihinde, çığır açmaya çalışan genç ve tecrübesiz bir padişah olarak tarihe geçen II. Osman, 20 Mayıs 1622 tarihinde öldürüldü." Yirminci yüzyıl yorumunu yansıtan "çığır açmaya çalışan" ifadesi, "genç ve tecrübesiz" sıfatlarıyla dengelenmektedir. Askerler, isyan ettikleri için kınanmakla

---

87 Aynı yer [Türkçe çeviri Mehmet Harmancı, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (İstanbul: E Yayınları, 1982-83), cilt 1].

88 *Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih –Medeniyet– Kültür*, 7 cilt, ikinci baskı (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996).

89 Adı geçen eser, birinci baskı (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1993), IV: 19, 22-25.

beraber, talepleri meşru görülmektedir. Osman'ın planlarının değeri takdir edilmekte fakat padişahın gerçekçilikten uzak ve tecrübesiz olduğu da vurgulanmaktadır.

Ansiklopedi'nin yorumu, sadece iki alternatif arasında bir orta zemin yaratmaktan ibaret değil. On yedinci yüzyılın egemen yorumuyla yirminci yüzyılda gelişen yeni yorum arasında kurulmaya çalışılan bu dengeyi daha çok, topluma reformların yukarıdan dayatıldığı yakın dönem Türkiye siyasi tarihinin, Müslüman aydınlarca eleştirisi ile ilişkilendirmek gerekir. Nasıl II. Osman'ın tahttan indirilmesi vakasının on yedinci yüzyılda birbirinden farklı anlaşılış şekilleri var idiyse, benzer şekilde, yirminci yüzyılda da da bazı yazarlar, bu konuda egemen konumdaki yoruma karşı çıkmayı sürdürdüler.[90]

Bir Yeniden Değerlendirme

Bu noktada, II. Osman'ın tahttan indirilmesi vakasının, on yedinci yüzyılda egemen olan ve kapıkullarının eylemlerini az ya da çok haklı bulan yorumu ile yirminci yüzyılda bu vakanın en çok rastlanan yorumu haline gelen askerleri gerici güçlerin oyuncağı olmuş asiler olarak gören yorumu arasındaki kökten farklılığın, artık netlik kazanmış olduğunu sanıyorum. Bu durumda akla gelen ilk soru, bizim bu yeni yorumu, tamamen yoktan var edilmiş bir icat olarak görüp göremeyeceğimizdir. Yeni yorumun, yanlışlığı kuşku götürmez bazı varsayımlar üzerine kurulduğu kesindir. Örneğin Osman, Türkleştirme politikası gibi bir şeyi bir an için bile düşünmemişti ve yeni kuracağı ordusunda Türklerin yanı sıra, Araplar ve Kürtler de olacaktı. Dahası, II. Osman'ın,

90 Burada itiraf etmeliyim ki, Müslüman aydınların yirminci yüzyılda Türkiye'de egemen olan tarih yazımına eleştirel yaklaşımları, bu aydın çevresinin, benim II. Osman hakkındaki çalışmalarımla ilgilenmesini ve böylelikle, yirminci yüzyılda Osman'ın yorumlanış tarzı hakkındaki düşüncülerimin, akademik çevrelerin dışına da çıkabilmesini sağladı, bkz. Mustafa Armağan, "Sultan Osman nasıl 'Genç' Osman yapıldı," *Turkuaz* (*Zaman*'ın Pazar eki), 3 Ekim 2004. Böyle bir ilgiden her ne kadar memnun olsam da, on yedinci yüzyıl tarih yazımına getirdiğim eleştirilerin de benzer bir ilgiyle karşılanıp karşılanmayacağını merakla bekliyorum.

devşirme usulünü tamamen kaldırmak gibi bir kararının olduğu da oldukça şüpheli, zira bu konuda çok farklı yönlere işaret eden belgeler var.[91] Kısacası, modern yorumun, sağlam temeller üzerinde kurulmaktan ziyade, milliyetçilik ideolojisinin bir ürünü olarak geliştiğini söyleyebiliriz ki, günümüz Türkiye'sinin en yetkin Osmanlı tarihçilerinden biri olan Feridun Emecen de bu yorumun düzeltilmesi gerektiğini açıkça ifade ediyor: "[II. Osman'a] yüklenen büyük reformcu ve yenilikçi yakıştırmasının XIX ve XX. yüzyıl tarihçilerinin siyasî mesajlarıyla ilgili olduğu açıktır."[92]

Bununla beraber, II. Osman'ın tahttan indirilmesi olayının yirminci yüzyılda gelişen yorumunda, geçmişin, bugünün sosyo-politik tartışmalarına malzeme olarak kullanılması, bu yeni yorumun tamamen bir kenara atılmasını da gerektirmez, zira tarih, doğası itibarıyla, sosyo-politik tartışmaların içinde şekillenir ve on yedinci yüzyılın egemen yorumu da bu özellikten muaf değildir. Dahası, Osman'ı olumlu, kapıkullarını ise olumsuz olarak gösteren yorumlara, yirminci yüzyıldan çok önce, Peçevi'nin ve adı bilinmeyen Musevi yazarın çalışmalarında da rastlanıyor. Benzer biçimde, günümüz Türkiye'sinde Müslüman aydınlar tarafından yapılan yorumlarda da on yedinci yüzyıldaki öncüllerinden izler bulunmaktadır. Buradaki asıl mesele, "ya biri ya da öteki" olarak anlaşılmamalıdır. Nasıl ki, yakın dönemde yapılan çalışmalar, yazarlarının politik konumlarını yansıtmaktaysa, o dönemin eserleri de, yazarlarının, o zamanın düzeni içinde sahip oldukları ko-

---

91 Yeni ordu hakkındaki söylentiler için, bkz. Thomas Roe, *The Negotiations of Sir Thomas Roe in His Embassy to the Ottoman Porte* (Londra, 1740), s. 43-44. Devşirmenin kaldırılması meselesi hakkında, bkz. Ahmed Refîk, "Devşirme usûlı, 'acemî oglanlar," *Edebiyât Fakültesi Mecmû'ası* 5 (1927): 1-14, pp. 4-5. Ayrıca, Osman'ın saltanatının son aylarında büyük bir *çıkma* gerçekleşmiş, yani sarayda yetiştirilen ve büyük ihtimalle çoğunluğu devşirme kökenli gençlerden geniş bir grup kapıkulları arasına katılmıştır ki, bu da, mevcut olan sistemin, en azından kısa vadede, değiştirilmesinin düşünülmediğine işaret eder; bkz. Katip Çelebi, *Fezleke*, II: 8; Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Rü'us Defterleri, Kamil Kepeci 257, s. 65-71, 74-75, 79-80.

92 Feridun Emecen, "Osman II," *İA2*, cilt 33, s. 453-6, s. 456'da (bu madde 2007'de yayınlanmıştır).

numları yansıtmaktadır. Osman'ın tahttan indirilmesi vakasına ilişkin yorumlardan, on yedinci yüzyıl içinde egemen duruma gelenleri, sadece ve sadece, kapıkulları ve onları destekleyenler mücadeleden galip çıktıkları için egemen konuma gelmişlerdi.

O halde yapmamız gereken, bütün bu yorumların eleştirisini yaptıktan sonra, onları bir kenara atıp ne olduğu hakkında bir yargı bildirmekten kaçınmak mıdır? Hayır. Tüm bu yorumlar aslında varlığı şüphe götürmez bir olguya işaret ediyor ki, o da imparatorluğun siyasi seçkinleri arasında ciddi bir çıkar çatışmasının yaşandığıdır. On yedinci yüzyılda bu vaka ile ilgili yazılanları dikkatle okursak, onların, hem bu çıkar çatışmasını hem de bu çatışmaya taraf olan grupların, iddialarını "kanun-ı kadim" kavramına atıflarla meşrulaştırma çabalarını yansıttığını görürüz. On yedinci yüzyılda egemen konuma gelmiş olan yorumların ortak noktası olan Osman'ın Osmanlı geleneğinden saptığı iddiası, bize, dönemin en önemli çatışmasının ne olduğu hakkında çok önemli bir ipucu vermektedir.

Bugünün okurlarının, on yedinci yüzyıldaki tartışmaları layıkıyla takdir edememelerinin başta gelen sebebi, "yenilik" kavramının, modernite öncesinde, hemen herkes tarafından olumsuz bir fikir olarak değerlendirilmesi ve bu nedenle de kullanılmaktan kaçınılmasıdır.[93] Küçük bir örnek vermek gerekirse, on altıncı yüzyılın sonu ve on yedinci yüzyılın başında yazılmış olan ve bugün bizim birer ıslahat layihası olarak gördüğümüz hemen her eserin, kapıkullarının sayısını azaltmak gerektiğinden ya da hazine masraflarının kısılması lüzumundan bahsettiği hatırlatılabilir. Ancak bu öneriler asla bir "yenilik" olarak değil, aksine kanun-ı kadime dönüş olarak sunulmaktaydı. Sözgelimi, Osman'a sunulan bir layihanın ismi bilinmeyen

93 Bu bağlamda, J. G. A. Pocock'un artık klasikleşmiş *Ancient Constitution* (bence *Kanun-ı Kadîm* olarak çevirebiliriz) adlı eserindeki argümanların, Osmanlı siyasi arenası için de büyük ölçüde geçerli olduğunu söyleyebiliriz; bkz. *The Ancient Constitution and the Feudal Law: A Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century – A Reissue with a Retrospect* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987; birinci baskı, 1957).

yazarı şöyle der: "Ve kanuna muhâlif olan bir madde dahi budur ki yeniçeri kulları kadîmî on iki bin nefer iken şimdi hemen korucu ve tekaüd namında [yani sadece emeklileri] yedi bin neferden ziyade olmuştur."[94] Burada dikkat edilmesi gereken husus, yeniçerilerin sayısının hiç bir zaman sabit olmadığı, "on iki bin" rakamının baz alınacak zamana göre pekala yükselip alçalacağıdır. Yani "yeniçerilerin sayısı asla 12.000'i aşamaz" diye bir kanun hükmü hiç bir zaman olmamıştır. Dolayısıyla yeniçerilerin sayısının azaltılması gibi güncel bir talep, burada "kanun-ı kadîm" kavramına, yani geçmişe gönderme yapılarak meşrulaştırılmaktadır. Kapıkulları ve onlara yakın olan yazarlar da aynı meşrulaştırma yöntemini kullanmaktaydılar ki, örneğin Hüseyin Tûgî, Osman'ı tahttan indiren ve katline sebep olan ayaklanmanın üçüncü günü (20 Mayıs 1622 Cuma) olanları aktarırken, kapıkullarının, tahta çıkardıkları I. Mustafa'dan "kânûn-ı 'osmânîde ihdâs olan yeni âyînlerin ref' olup ol âyînin ihdâsına sebeb olan kişilerin katlolunmasın taleb" etdiklerini söyler, Kâtib Çelebi de, "kânûn-ı kadîmi koyub yeni kânûnlar îcâdını sevk iden kimselerin katlini taleb etdiler" diyerek Tûgî'yi tekrar eder.[95] Kısacası, gerek günümüzde gericiliğin asi savunucuları olarak görülen kapıkulları, gerekse yazdıkları bugün ilerici reform taslakları olarak görülen zamanın devlet adamları, gerçekleştirmeye çalıştıkları projeleri hep aynı kavrama, yani kanun-ı kadîme referansla meşrulaştırmaya çalışmışlardır.

Bugün yapılması gereken, bir anlamda kanun-ı kadîmin ne olduğunun tanımlanmasına yönelik olduğunu söyleyebileceğimiz bu on yedinci yüzyıl çatışmasını hesaba katarak, II. Osman'ın tahttan indirilmesi vakasının tarihinin yeniden yazılmasıdır. Çatışmanın her iki tarafı da,

94 "Kitâb-ı Müstetâb," haz. Yücel, s. 9 (Osmanlıca harfli metin, s. 17).

95 AMK, H. O. 74, v. 19b-20a (karş., FMK, elyazması no. turc 227, v. 28b; supp. turc 871, v. 27b); Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II: 19; Na'îmâ da Kâtib Çelebi'yi tekrarlar; bkz. *Ta'rîh-i Na'îmâ*, 6 cilt (İstanbul, 1281-83), II: 224-25 [*Naîmâ Tarihi*, uyarlayan Zuhuri Danışman, II: 777]; Solakzade de Tûgî'yi aynen tekrar edenlerdendir, bkz. *Ta'rîh-i Solakzâde*, s. 717; ayrıca bkz. yukarıda 19 numaralı dipnot.

yakın ya da uzak bir geçmiş referans alındığında aslında pekala yenilik olarak görülebilecek bir hareketin içinde olsalar da, kendilerini geçmişin koruyucusu olarak göstererek hareketlerini meşrulaştırıyorlardı. Bu vakanın yeniden yazılacak tarihi, bu çatışmanın etrafındaki çıkar gruplarını ve bu grupların temsilcilerini tanımladıktan sonra, bu olayı, bir ilerici-gerici zıtlaşması olarak değil, değişimin yönü konusunda bir çatışma olarak yeniden değerlendirmelidir.[96]

California Üniversitesi – Davis Kampüsü

96 Ben böyle bir değerlendirmeyi doktora tezimde yapmaya başlamıştım, bkz. "Searching for Osman." Bu tezden yola çıkarak yazdığım ve 2009-10 yayın döneminde Cambridge Üniversitesi Yayınevi tarafından basılacak olan *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* adını taşıyan kitap, bu değerlendirmenin sonuçlarını Osmanlı tarihinin daha geniş bir çağına yayarak, 1580-1826 dönemini bir gerileme dönemi olarak değil de siyaset geleneği açısından bir açılım ve gelişme dönemi olarak ele alıyor. Kitabın Türkçe çevirisi İletişim Yayınları'ndan çıkacak.

Nehir Geçmek: Osmanlı'daki Askerî Ayaklanmalarda –Mecazi ve Gerçek– Kırılma Noktaları*

Palmira Brummett

William Faulkner, *Ölüm Döşeğimdeyken* adlı romanında, nehir geçmenin ne anlama geldiğine ilişkin, Amerikan edebiyatındaki belki en canlı satırları yazar. Eseri okurken, sadece adamların korku ve kararlılıklarını değil, Addie Bundren'i "New Hope"da gömme "vaadini" yerine getiren emirlere uyan katırların kapıldıkları dehşet duygusunu da içimizde hissederiz. Faulkner'in öyküsünde, nehir geçmek, gerek insanın öz doğasını, gerekse insanlar arasındaki farklılıkları ortaya koyan çok önemli bir ölçüttür. Romanı, sadece nehri aşma konusunda değil, tehlikeli engellerin aşılması istendiğinde ortaya çıkan isyan hareketlerini yansıtması bakımından da sembolik özellik taşır. Buradaki karakterlerden her biri, bu dehşetengiz göreve farklı tepkiler gösterirler: İçlerinden biri, katırını tehlikeye atmayı reddeder, birkaçı orada dolanıp durur. Bir tanesi, nehre kararlılıkla yaklaşır, öteki ölümü kabullenmişlik duygusuyla; bir diğeriyse, aynı şeyi, stoacı bir görev bilinciyle yapar. Faulkner, tarihteki nehir aşmaların değerlendirilmesi için, karşımıza, şairane bir karşılaştırmalı zemin çıkarır; eserindeki karakterler ve onların bütün ruh halleri, Osmanlı'daki askerî ayaklanmayı anlamak konusunda gereken bütün ipuçlarını verir.

Bununla beraber, nehir aşma konusunun işlenmesi, Faulkner'e özgü değildir. Aslına bakarsak, nehrin öte tarafı-

* Bu makale, önceden, aynı başlıkla şu eserde yayımlanmıştı: *Rebellion, Repression, Reinvention: Mutiny In Comperative Perspective*, ed. Jane Hathaway, New York, Praeger Yayınevi, 2001, s. 215-231.

na geçmek, akıntıyı sağ salim atlatmak, hayatı, kurtulmayı ve doğanın ya da görevin dayattığı zorunluluklarla mücadele konusunda sahip olduğu mecazi anlam, yüzyıllara dayanmaktadır. Dünya edebiyatında nehir teması, macera ve unutma gibi kavramları çağrıştırmakta, nehirlerden birini (Ürdün Nehri) geçenin cennete, bir diğer nehri (Styx Nehri) geçenin cehenneme varacağına inanılırdı. Suyu geçmek, ayaklanmalara dair anlatımları anlamak bakımından da büyük önem taşır. Zaten, "mutiny" kelimesinin de orijinal anlamı, gemide çıkan ayaklanmadır. Geminin denizin ortasında, dünyadan kopuk durumda oluşu, hem tayfanın isyan etmesine neden olmakta hem de onlara isyan etmeleri için güzel bir fırsat sunmaktaydı. Ancak, "öte tarafa geçmek", sadece denizde patlak veren isyanlara özgü bir kavram değildir. Karaya çıkıp da buradan baktığımızda, "suyun öte yanına geçmek", insanların sınırlarının bir sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Nehir, kişilerin aşmayacakları ya da aşamayacakları sınırı belirler; "nehir geçmek", kişinin bedenini ve ruhunu paramparça edecektir. Normalde nehirler, toprakların aralarından geçen sınır işlevini görürler. Ama, bundan ötede nehirler, orduların bir araya geldikleri ve askerlerin konumlarını ve sadakatlerini yeniden gözden geçirmelerinin gerektiği noktayı temsil ederler. Aynı zamanda, temsil ettikleri şey, insanların, atların ve yanlarındaki ekipmanların, zorlama yoluyla değil, gayet bilerek ve isteyerek kuşatma altına girmeleridir. Bir askerî harekat esnasında, buna benzer durumlarla, tabii ki nehir kıyısı dışında da karşılaşılır. Ne var ki nehir, özellikle tüyler ürpertici bir engeldir; özellikle de, pek az kişinin yüzme bildiği zamanlarda ve topluluklarda nehri geçmeye teşebbüs edildi mi, başa gelecek en iyi ihtimal, bir güzel sırılsıklam ıslanmaktır; kötü ihtimal ise soğuk, hastalanma, yaralanma ve ölümü beklemektir.

Hayat mücadelesi ve savaştaki mücadele gibi konular, sürekli olarak, su ve akıntı gibi unsurlarla simgelenmişlerdir. Krallar, önderler ve komutanlar, insanın karşı tarafa geçebilmesini sağlayacak kişilerdir. Hinduların büyük ruhani liderine Tirthankara (ırmaktaki sığ yerden

geçiren) adı verilmiştir. Aynı şekilde Buda, müritlerini Ganj Nehri'nin öte tarafına geçirebilen, mucizevî biri olarak tasvir edilir.[1] Raşid el-Din'e göre, korkusuz Kubilay Han, fetihlerine devam etmek için, tılsımlı salların desteğinden yararlanmakla birlikte, bir deniz kadar geniş olan Keng Nehri'ni geçti.[2] Eski dönemlerdeki inanışa göre, beceriksiz bir komutan ya da kötü kral, nehir taşkınlarıyla başetmeyi beceremeyen kişiydi. Ünlü Hint destanı *Mahabharata*'da, şu ifadeler yer alır: "Çevresindeki değerli kişileri bir tarafa atarak değersiz adamlarla çevresini dolduran krallar, felaketle karşılaşırlar ve akıntının öte tarafına geçecek uygun noktayı asla bulamazlar."[3] Üçüncü yüzyılda, krallara tavsiye el kitabı olarak hazırlanmış olan *Arthasastra* adlı eserde Kautilya, su baskınlarının ve ayaklanmaların, orduları yıkıma sürükleyen felaketler olduğunu söyler. Kautilya, su baskınlarından korunmak için nehir ayinleri yapılmasını da tavsiye eder. Komutanların, nehirlerin askerî alanda yıkımlara yol açmasını önleyebilmek için akarsuları denetim altına aldırmaları, bunların öte yakasına nasıl başarıyla geçileceğini planlamaları ve su baskınlarının askerî ayaklanmaya yol açma potansiyelinden de kendilerini korumaları gerektiğini söyler.[4] Mahabharata'ya göre, bir düşman tehdidinin

---

1 Buda orucunu bozmaya karar verdiğinde, önce yemeğini yedi, ardından da nehri geçmeye karar verdi. Ne var ki Ganj Nehri taşıyordu. Müritlerinden bazıları, sandal aramaya ya da sal yapmaya başlarlar. Fakat Buda, nehrin bu yakasında gözden kaybolur ve nehrin öte yakasında kardeşleriyle beraber ortaya çıkar. Bu olaydan sonra Buda şöyle söyler: "Kibirli dünya sallar örmekle meşgulken, güvenli bir geçit yaparak karşıya geçen insanlar: İşte akıllı insanlar bunlardır; işte, gerçekten kurtulanlar bunlardır."

2 John Boyle (yazan ve İngilizceye çeviren), *The Successors of Genghis Khan* (Raşid al-Din'in Farsçası'ndan çavrilmiş), New York, 1971, s. 248.

3 *The Mahabharata* (Sanskritçe'den çeviren, James Fitzgerald), *Chicago*, 12. kitap, 94:1.

4 Kautiliya, *The Kautiliya Arthasastra*, 2. Bölüm, çeviren: R.P. Kangle, 2. baskı, Bombay, 1972, s. 262-63, 392, 409, 413, 435, 460. Kautiliya ayrıca, sadece ufak bir orduyla çarpışan bir hükümdarın, "gemiye binmeden okyanusa açılan biri gibi boğulacağını" söylemektedir. Belki de, Cengiz Han'ın "Denizler Hükümdarı" ve Kanuni Sultan Süleyman "İki Kıtanın ve İki Denizin Efendisi" unvanları, bu iki hükümdarın sadece hâkimiyet alanlarının genişliğini değil, aynı zamanda suları idare etmedeki becerilerini sembolize etme amacıyla da kullanılmaktaydı.

varlığı durumunda, asker olmayanlar da, böyle bir koruma görevini üstlenebilirler. Mahabharata, asker olmayan birinin, "barbar ordusu"nun tehdidi altındaki haklı koruması durumunda, ödüllendirilmesi gerektiğini belirtir:

> "Eğer ki bir kişi, öte yakanın görünmediği bir anda öte yaka hizmetini görürse, eğer bir kişi, elde kayık olmadığı bir anda kayık hizmetini görürse, bir Shudra da olsa, her şekilde saygı görmeyi hak eder. Hiç kimsenin korumadığı ya da barbarların saldırıları altında yaşayan bir halkı birisi korursa, o zaman bu halkın, o adama büyük bir memnuniyetle, –bu adam kendi akrabalarıymış gibi– sevgi ve saygı göstermeleri gerekir."[5]

Bu çalışma, Osmanlı askerî harekatları bağlamında nehir aşmayı analiz etmekte ve nehir aşmanın, askerî ayaklanmaya ne şekilde yol açabildiğini ortaya koymaktadır. Burada, nehir aşma stratejileri, ileri harekat esnasında ve geri çekilirken nehir aşma arasındaki farklar, komutanların ve askerlerin nehir aşmaya gösterdikleri farklı tepkiler ve bu olayları anlatan eserlerde kullanılan söylem de, burada belirtilmektedir. Bütün bu konular anlatıldıktan sonra, Osmanlı'daki bu örnekler, Faulkner'in eseri ve Türk-Moğol hükümdarı Babür Han'ın anılarıyla karşılaştırılacaktır.

Stratejiler

16. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlılar, uzun zamandan beridir nehir geçme konusunda ustalaşmış bulunuyorlardı. Bir taraftan dubalardan ya da teknelerden köprüler kuruyorlar, kimi zaman ise, ahşap ya da taştan, daha dayanıklı köprüler inşa ediyorlardı.[6] Seferlere hazırlanma sıra-

---

5 *Mahabharata*, 12. kitap, 79:37.

6 1711 Prut Savaşı sırasında Osmanlı ordusu, nehrin karşı yakasını korumak amacıyla, üç tane dubalı köprü inşa etmiş; yüzlerce yeniçeri ve Tatar, bu köprülerle karşıya geçmişti. Bazı Osmanlı birlikleri de, Osmanlı'nın nehri geçmesini engellemeye çalışan Rus birliklerini önlemek üzere, nehri teknelerle geçtiler. Bana bu bilgiyi sağlayan Virginia Aksan'a teşekkürlerimi iletiyorum.

sında, nehir geçmeye yönelik planlar yapmaları ve gerekli ekipmanları hazırlamaları, Osmanlıların bu konuda ne kadar tedbirli ve hazırlıklı hareket ettiğini gösteriyordu.[7] Sözgelimi, Mustafa Naima'nın (1665-1716) eserinde, Osmanlı Ordusu'nun Macaristan'da girdiği savaşlarda (1593-1603) köprü inşasıyla ilgili geniş bilgi yer alır. Naima, Osmanlı komutanlarının, sefere çıkmak için hazırlıkların daha yeni başladığı zamanlarda köprüyü inşa edecek ustaların, kullanılacak malzeme ve alet-edevatın toparlanması ve görev yerine ulaştırılmasını planladıklarını yazar.[8] Bu işlemler, Osmanlı'nın uzun zamandır ellerinde bulundurduğu Tuna sahilleri söz konusu olduğunda kolayca başarılmaktaydı. Gelgelelim, Osmanlı Ordusu, bu bölgeden ve ikmal merkezlerinden uzaklaştığında, köprü inşası çok güç, hatta imkânsız hale gelmekteydi. Böylesi durumlarda, köprü inşası için eksik olan, tecrübe değil, kaynaklar, işgücü ve zamandı. Ulaşım araçları ve hava koşulları, Osmanlı'nın, köprülerden yararlanma imkânı olmadan nehirleri geçmek zorunda kalacağını ortaya koymaktaydı. Aslında, Osmanlı'nın Avusturya'ya karşı giriştiği seferlere bakıldığı zaman, görülür ki, Osmanlı'nın Viyana'yı almasını engelleyen, muazzam ordular ya da cesaret eksikliği değil, esas olarak, su ve çamurdu.

Elde köprülerin olması durumunda bile, bunlar, her zaman Osmanlı'nın nehri geçmesini tamamen kolaylaştıramamaktaydı. Bu köprüler, Osmanlı kuvvetlerinin geri çekildiği zamanlarda, yani büyük orduların daracık köprülerden bir an önce geçmek zorunda olduğu ve askerle-

---

7 Bu makalede, vakanüvis Naima'nın eserinin iki versiyonunu kullanıyorum: (1) bir Osmanlıca yazımı: Mustafa Naima, *Tarih-i Naima*, cilt I, İstanbul, H. 1281-83/ M. 1864-66. (2) İngilizce versiyonu. Mustafa Naima, *Annals of the Turkish Empire, from 1591-1659 of the Christian Era*, çev. Charles Fraser, cilt I, Londra, 1832. Dipnotlarda önce Osmanlıca metinden, ardından da İngilizce metinden yapılan alıntıya yer verilmektedir. Fraser'in çevirisi hatalı olmakla ve bazı yerlerde eksiklikler içermekle beraber, son derece kıt olan Osmanlı kaynaklarına göre, daha rahat yararlanabilir durumdadır.

8 Osmanlı'nın Macaristan'a düzenlediği seferlerdeki lojistiğin (özellikle erzak tedariğinin) ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viyana, 1988.

rin canlarını kurtarma derdinde olduğu zamanlarda, tam bir darboğaza dönmekteydi. Böyle durumlarda, çoğu zaman panik havası egemen oluyor ve askerler, topları da geride bırakarak, bir an önce kendilerini köprünün öte yanına atabilmek için birbirlerine giriyorlardı. Geri çekilmenin olmadığı durumlarda bile, bir orduyu tek bir köprüden karşıya geçirmek, büyük bir zaman kaybı demekti. Naima, 1594'te, Yeniçeri Ağası'nın, Tuna üzerinde kayıklardan bir köprü yapılmasını emrettiğinde, bunun inşasının dört gün sürdüğünü nakleder. Köprü bittikten sonra da askerlerin ve yüklerin karşı tarafa geçmesi, bir tam gün sürmüştü.[9] Bu olay, bütün yürüyüş düzenini kaybedip düşmandan kaçan orduların köprülerden geçerken neden bu kadar büyük kayıplar verdikleri konusunda bize fikir vermektedir. Moğol ordularının 1260'ta, bugün Vietnam'daki Annam'da kazandıkları zaferden dönerken Yana-çeç Nehri'ni geçimlerini nakleden Raşid el-Din'in de belirttiği üzere, köprülerin yerlerinde durmaları durumunda bile, nehirden geçmek, zamansız bir ikilemden başka bir şey değildi. Raşid el-Din, Kubilay'ın komutanlarından Uriyangqdai'nin, Yang-çe'yi geçmek için sandallardan bir köprü inşa edişini yazar. Bu esnada Sung'un kalabalık ordusu oraya ulaşmış ve çıkan karmaşada, bir an önce köprüden geçmeye çalışan Moğol askerlerinden pek çoğu ya suya düşmüş ya da imha edilmişti.[10]

Hazırda hiçbir köprünün olmadığı durumlarda Osmanlılar, askerî bir disiplin içinde karşıya geçmek için sandallar ve salları kullanmaktaydılar.[11] Faulkner'in romanında Bundrenlerin yaptığı gibi, at arabalarından ve iplerden yararlandıkları da oluyordu. Ancak karşıya geçmekte kullanılacak hiçbir taşıtın olmadığı ya da nehir akıntılarının fazlalaştığı ve taşkınların olduğu durumlar-

9 Naima, s. 142-173.

10 Boyle, Successors of Genghis Khan, s. 227.

11 Comte de Marsigli, *L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman*, la Haye, 1732, II: 49-50. Osmanlı ordusunu yakından tanıyan Marsigli, Osmanlı'nın nehirleri "barbarca" geçtiğini söyler. Ne var ki, anlatıklarına bakılırsa, Osmanlı'nın nehirleri geçişi hiç de "barbarca" değil, aksine gayet düzenli biçimde yapılmaktadır.

da orduyu karşıya geçirmeye çalışmak, kâbustan farksızdı. Kumandanların, askerlerin böylesine delice akan nehirleri geçmelerini emretmeleri, öfkeye ve isyana neden oluyordu. Osmanlı'nın 1578-80 döneminde düzenlediği Doğu seferinde karşılaşılan böyle bir olayı, önceki makalelerimden birinde anlatmıştım.[12] O olayda askerler, boğulma tehlikesine rağmen nehri geçme emri aldıklarında ayaklanmışlar, komutanlarını tehdit etmişler ve sefere tahsis edilen hazineyi gaspetmeye çalışmışlardı. Böylelikle, büyük zorlukları bünyesinde barındıran her nehir geçişi, komutanların askerleri üzerinde ne kadar otorite kurabildiklerini de gösteriyordu. Şayet askerler, nehrin kıyısına gelmeden önce uzunca bir süre çeşitli mahrumiyetler içinde kalmışlarsa, ya da –birazdan göreceğimiz üzere– önceden böyle taşkın nehirleri geçmek zorunda kalmış ve arkadaşlarının boğulduğuna tanık olmuşlarsa, nehri geçme emri aldıklarında moralleri bozuluyor ve ayaklanma ihtimalleri daha fazla artmış oluyordu.

Karşılıklar

Döşeğimde Ölürken adlı roman, bir bireyin, nehri geçerken yaşadığı ikilemi bizlere anlatır. Osmanlı vakayinamelerinde, olayların bu bireysel boyutunu pek fazla göremeyiz. Nehri geçmekle karşı karşıya kaldıklarında, insanlar, emre uyabilir ya da karşı gelebilir; cesaret ya da korkaklık gösterebilir; görev bilinciyle, şeref duygusuyla ya da korkuyla hareket edebilir. Nehri geçen biri, bunu böyle bir emir aldığı ve buna uyması gerektiğini düşündüğü için, arkadaşları geçtiği için ya da başka seçeneğinin olmadığını düşündüğü için yapmış olabilir. Nehir geçme örneklerinden bazılarının, ayaklanmaya yol açma ihtimalleri,daha fazladır. Sözgelimi, şayet nehri geçecek olanlar, istedikleri hedefe ulaşamamışlarsa, şayet geçerken çok kayıp verilmişse ya da böyle bir olasılığın varlığı, daha nehir geçilmeden ortaya çıkmışsa ve şayet bu ış

12 Palmira Brummett, "Subordination and Its Discontents: Ottoman Campaign, 1578-1580", Caesar Farah (ed.), *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, Kirksvill MO, 1993, s. 101-14.

iyi organize edilmemişse, ayaklanma olasılığı çok daha fazladır.

Böylesi bir durumda, insanlar farklı tepkiler verebilirler: Kıyıda dolanıp durabilirler, sandalların gelmesini bekleyebilirler, firar edebilirler ya da tehlikeyi düşünmeksizin nehre dalabilirler. Nehir geçmek söz konusu olduğunda askerlerin ne hissettiklerine dair pek az bilgimiz var. Vakayinamelerde, esas olarak, nehir geçmeyenlerin, (nehir geçmenin sonucunu bilen kişiler) komutanlarına nasıl başkaldırdıkları anlatılıyor. Öte yandan, tek tek bireylerin ne düşündüklerine dair elimizde pek az veri bulunmakta. Dolayısıyla, bu eserler, daha ziyade komutanları, kötü yönetim durumunda neler olabileceğini gösteren "nasihatname" niteliği taşıyorlar. Bununla birlikte, bu hikâyeler, Osmanlı askerlerinin ne kadar yüksek düzeyde baskıya maruz bırakıldıklarını da gösteriyor. Aşırı çalışmaya, maaşların ödenmemesine, erzak yokluğuna ve uzun süren seferlere ek olarak Osmanlı askerleri, bir de nehir geçmek zorunda bırakılıyordu ki bu, gerek komutanların maharetlerini, gerekse askerlerin sadakatlerini mükemmelen sınayan bir ortamdı. Bu vakayinameler, aynı şekilde, bir tarafta delice akan bir ırmağın, öte tarafta da süratle yaklaşan düşman birlikleri arasına sıkışmış askerlerin kapıldıkları paniği de gözler önüne sermekte. Öte yandan da, hiçbir ödülün olmadığı ama her şeyi kaybetmenin mümkün olduğu gerçeklerle yüzyüze gelen askerî ütopyaların, bünyelerinde barındırdıkları paradoksu da ortaya koyuyorlar.

Osmanlı Nehir Geçme Hikâyeleri

Naima'nın Osmanlı-Avusturya Savaşları'nı anlattığı vakayinamesinde, Osmanlıların nehir geçmede karşılaştıkları sorunlara dair bir dizi hikâye nakledilir. Naima, hiç şüphesiz, nehir geçmelerin felaketle sonuçlandığını söylemekte aceleci davranmış. Ancak bu seferleri anlatırken çizdiği tablo, iki şeyi ortaya koymaktadır: Birincisi, nehirleri geçebilmek ve kurdukları köprüleri sapasağlam muhafaza edebilmek, Osmanlılara çok pahalıya mal oluyordu. İkincisiyse, birçok nehrin olduğu havzalardan geçmek

ve su taşkınları, Osmanlı'nın Balkanlarda yaptığı seferlerde çok büyük engeller teşkil ediyordu.

İlki 1593'e, ikincisiyse 1595'e ait iki hikâye, suyun savaş ve liderliğe olan etkilerini gözler önüne seriyor. İlk olay, Bosnalı Hasan Paşa'nın Hırvatistan'a yaptığı sefere ilişkin: Hasan Paşa, Siska'da Kupa Nehri'nin üzerine iki köprü kurmuş ve savaşçılarından birini, öte yakaya keşfe göndermişti. Bu asker, dönüşünde, Avusturya Ordusu'nun "çelikle kaplı" olduğunu (ahen-pus) ve denizin dalgaları gibi devasa bir sayıyla ilerlemekte olduğunu bildiriyordu.[13] Bu esnada satranç oynayan Hasan Paşa, emrindeki bu askerî korkaklıkla suçlayarak düşman ordusunun asker mevcudundan ürktüğü için onu azarladı. Ardından da atına atlayarak, emrindeki askerlerin başında köprüden geçerek düşmanla çarpışmaya gitti. Ne var ki Osmanlı ordusu, düşmanla başa çıkamayıp gerisin geriye köprülerin oraya varacak ve Hasan Paşa, köprüden nehre yuvarlanarak hayatını kaybedecekti (gark u nabud oldu). Sekiz bin Osmanlı askeri, "boğulmuş ya da şehit olmuştu". Naima, Hasan Paşa'nın cesaretini övmekle beraber, sabırsızlığını eleştirmekten de geri durmaz. Ancak, bu ölüm haberi, İstanbul'daki padişahı, savaşa müthiş bir gayretle (derya-i gayret) devam etmeye sevk edecekti.[14]

İkinci olayda (1595) Sadrazam Sinan Paşa, Eflak'a bir sefer düzenler. Yergözü bölgesinde Tuna Nehri üzerinde kurdurduğu köprünün, başına asker bırakarak yola devam eder. Ne var ki, ordu, Eflak Voyvodası Mihail tara-

---

13 Naima, s. 80-81/14-15. Bu istiarede, zırhların parıldaması, denizdeki dalgaların parıldamasına benzetiliyor. Ancak askerleri ve savaş alanlarını "denizin kabaran dalgalarına" benzeten pek çok eser vardır. Bunlardan iki tanesi için bkz. Virginia Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmî Efendi, 1700-1783*, Leiden, 1995, s. 150 (Vasıf'tan sözediyor); *The Mahabharata*, J.A.B van Bruitenen (çev.), Chicago, 1978, 5. kitap, 50: 26. (Bu son eser, savaşçı Bhimasera'ya meydan okuma konusunda şu benzetmeyi yapmaktadır: "Sadece aptallar, Bhimasera denen bu, sahili olmayan, geçilmez ve ok fırtınası yağdıran bu okyanusu geçmeyi deneyebilirlerdi.)

14 Naima, s. 81/15; İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi*, Bekir Sıtkı Baykal (günümüz Türkçesine hazırlayan), Ankara, 1982, II. Cilt, s. 118-19. Peçevi'nin bu olayı aktarımında, komutan ile askerler arasındaki dramatik çatışmalar yer almaz.

fından bozguna uğratılır ve Sinan Paşa komutasında, süratle, Yergözü'ne, köprünün olduğu yere çekilir ve burada, köprünün başında kimsenin beklemediğini görürler. Naima, askerin kamp yerini bırakıp çevrede yağmaya giriştiğinden bahseder. Burada birkaç gece boyunca konaklayan ordu, Mihail'in baskınına uğrar. Sinan, geceleyin köprüyü tek başına geçerek askeri öte tarafta bırakır. Aslında komutan, kendini kurtarma derdine düşmüş ve askerini, kendi kaderiyle başbaşa bırakmıştır.[15] Bu esnada Mihail'in ordusu kamp yerine varır, mühimmatı ele geçirir ve bir tepeye yerleştirdiği topla, köprüyü ve kaçan Osmanlı askerlerini topa tutar. Bu sahne, –daha geniş çaplı olmakla birlikte– Faulkner'in öyküsünü andırır:

> "Köprü, top ateşiyle ikiye ayrılmıştı ve askerlerle ağır malzemeler, nehre yuvarlanıyordu. Köprüde, yardım etmesi için Allah'a yakaranlar nehre düşmüşlerdi ve çığlıklarından toprak tir tir titriyordu. Bu esnada, zalim kâfir, nehrin öte yakasında kalan ve bu tarafa geçemeyen Müslümanları, kılıçtan geçiriyordu. Bir kişiyi bile sağ bırakmadılar. Bin cana kıyıldı. Kanları da, oluk gibi nehre karışıyordu. Akıncılardan, öbür tarafta kalan bir tanesi bile kaçamadı; hepsini parça parça doğradılar. Topların ve cephanenin çoğu, düşman eline geçti. Bu çapta ne bozgun ne de felaket, daha önce görülmüştü!"[16]

Naima, bu boyutta bir felaketin görülmediğini söylerken, hiç şüphesiz biraz abartıyor. Bununla beraber, burada, Sinan'ın, ordusunu sorunlara maruz bırakarak ve onları nehrin ve düşmanın insafına terk ederek, Kautilya'nın sözünü ettiği "kötü kumandan" modeline tam girdiğini görüyoruz. Naima, Sinan Paşa'nın sarayın gözünden –bir süreliğine– düştüğünü, olayı öğrenen Osmanlı halkının

15 Naima, s. 133/65. Peçevi, II: 161. Peçevi, Sinan Paşa'yı askerlerini kendi kaderlerine terk ettiği için açıkça suçlamamakla beraber, Sinan Paşa'nın, kısa süre önce sadrazamlıktan azledilen Ferhat Paşa'ya karşı duyduğu kinden ötürü ilahi cezasını bulduğunu söylüyor: "... kazdığı derin kuyuya kendisi düştü, büyük Allah'tan cezasını buldu."

16 Naima, s. 133-34/65.

ve ileri gelenlerinse, üzüntüden perişan olduklarını ("ciğerleri biryan oldu") bize anlatıyor.[17]

Naima'nın eserinde, Yergözü felaketinin sonrasında bir ayaklanmadan bahsedilmiyor. Buna karşılık, 1593'te, Hasan Paşa'nın bozgununun sonrasında çıkan isyanlara ilişkin, bu eserde muhtelif kayıtlar var. Sultan III. Mehmet (1595-1603) 1596'da bizzat ordusunun başına geçerek sefere çıktı. Naima, ordunun, yolda karşılaştığı çamura ve sele rağmen yiğitçe yola devam ettiğini yazıyor.[18] Buna karşın Naima, ordusunun arkasında kalan ve düşmanın doğrudan karşısına çıkmaya cesaret edemeyen padişahı eleştirmektedir. Naima'ya göre bu, Osmanlı komutasında belli bazı kişilerde rastlanan cesaret eksikliğinin bir göstergesiydi. Şayet hükümdar korkaksa, o zaman, nasıl olur da, komutanlarının askerleri şevke getirmelerini bekleyebilir? Naima'nın savaş analizine göre, (çamur, sel ve kara talihin yanı sıra) askerleri şevke getirebilme ve cesaret, savaşın sonucunu belirleyen ana etkenlerdi.

Naima'nın eserindeki nehir geçme hikâyelerinden özellikle bir tanesi, hem Osmanlı komutanlarının nehirleri geçmeye öncülük edebilecek komutanlar olmadıklarından hem de Tanrı'nın bile Osmanlı'ya karşı tavır alabileceğinden bahseder. Satırcı Mehmet Paşa komutasındaki Osmanlı orduları, 1598'de, köprülerin yardımından tamamen mahrum bir halde, çok zor şartlar altında Mureşul Nehri'ni geçmek zorunda kalmışlardı. Erdel'in Varad bölgesine varıncaya kadar, nehirleri ve bataklıkları aşıncaya kadar, "bin türlü sorunla" karşılaşırlar. Mehmet, Varad'ı kuşatmaya karar verse de, kısa sürede, kalenin fethinin o kadar kolay olmadığını anlar.[19] Bir süre sonra, yağmurlar başlar. "Allah'ın emriyle, öyle şiddetli yağmur yağdı ki, kırk gün boyunca yerinden kıpırdayabilmek mümkün olmadı".[20] (Bu-

17 Age., s. 135/66.

18 Age., s. 154-55/83-85. Bu nehrin bazı yerlerinde, geçilebilecek sığ noktalar bulunmaktaydı.

19 Age., s. 191/118.

20 Age., s. 193/120-21. Peçevi, II: 202. Peçevi, yağmur zamanı için "kırk gün" yerine, "bir aydan uzun süren yağmurlar" ifadesini kullanır. Naima gibi, Peçevi de, geri çekilen ve erzak ihtiyacı içindeki ordunun sefaletini anlatır.

rada söylenen "kırk" sayısının abartı ya da yuvarlama bir rakam olup olmadığı tartışma götürür bir konudur.) Osmanlı askerleri, tıpkı anneleri ölüm döşeğinde olan Bundrenler gibi, suların yükselmesini seyrederler. Her iki durumda da bu "seyretme" felaketin başlangıcıdır. Varad'da nehir taşar ve bütün kamp alanı bataklığa döner. Bir çadırdan diğerine gitmek bile mümkün değildir; rüzgâr, çadırları uçurur, hayvanlar da bellerine kadar çamura gömülürler. Ordunun morali sıfıra inmiştir. Ardından da felaket haberleri gelmeye başlar: 80 bin kişilik düşman kuvvetleri Budin'i kuşatmaktadır; Mihail'in ordusu Niğbolu'yu almıştır ve kâfirler, sağdan ve soldan ilerlemektedir. Ne var ki Mehmet Paşa'nın ordusu, "deniz gibi nehirlerle" boğuşmak durumdadır ve bu da kuşatma altındaki orduya yardım gönderilmesini zorlaştırmaktadır.[21] Temeşvarlı İsmail Paşa'ya, Mehmet Paşa'ya yardım için köprü yapması emredilse de o, bunu yapmaz. Bunun üzerine ordu, büyük zorluklar altında on iki adet nehri geçmek zorunda kalır. Bu esnada pek çok kişi soğuktan donar, salgı hastalıklar başgösterir, pek çok hayvan boğulur ve erzak ile mühimmat ıslanır. Yazar, burada, çamurlara saplanıp hareket edemez hale gelen, soğuktan perişan olmuş ve yolda terk edilmiş insanların iç parçalayıcı görüntüsünü olağanüstü biçimde resmeder. Öte yandan da, topları nehirden geçirebilmek için koşumlara kendilerini yerleştirip topları çeken üç paşanın yiğitliğinden de övgüyle söz eder.[22] Bu hikâyenin, yiğitliği kuşku götürmemekle birlikte, ordusunu bir çıkmaza sokan Mehmet Paşa'nın bize anlatılışı ile arasındaki tezat, kendisini göstermektedir.

Bitmiş, tükenmiş ve cesareti kırılmış olan ordu, Solnok'a hareket eder ve burada, Tisza Nehri yoluyla getirilecek erzakı beklemeye koyulur. İşte burada, açlık, pek çok nehri geçmek zorunda kalmak ve uzun yürüyüşler, sonunda ayaklanma patlak verir. Yeniçeriler galeyana gelerek, serdarın (komutanın) çadırından içeriye dalar ve

21 Naima, s. 194/122.
22 Age., s. 195-96/123.

onu kulaklarından tutup yere yıkar. Yeniçerilerin bu eylemi, isyancı yeniçeri davranışı olarak, muhtelif kaynaklarda anılmaktadır. Yeniçeriler, daha da ileri giderek, komutana sopa dayağı çekerler ve hazineye el koyarlar. "Her biri, bir odun parçası kapmış ve komutanı dövmeye girişmişti. Sayısız darbenin sonucunda, komutanın kafasını yardılar."[23] Bu olay, onları yatıştırmışa benziyordu. Üstelik komutan da ölmemişti. Ama artık hiçbir itibarı kalmamıştı ve sonradan, başarısızlığından ötürü idam edilecekti. Askerler, geri çekilmeye devam ederler ve nihayet, Segedin yakınlarında, Tisza Nehri'ndeki gemilerden erzak bulmaları mümkün olur. Ancak Osmanlı komutanları, ayaklanmayı tamamen dindirebilmek için, "Belgrad'ın zenginlerinden ve tüccarlarından borç para alarak" yeniçerilere ödemeleri yaparlar.[24] Satırcı Mehmet Paşa'nın kötü planlanan ve felaketle sonuçlanan seferi de, bu suretle son bulur. Burada, nehir, askerlerin sadakatini sınamaktadır ve bu sınama, nehirle bir tek karşılaşma biçiminde değil, pek çok nehir geçme durumunda kalma biçiminde olmaktadır.

Rycaut

Osmanlı'da nehir aşmayla ilgili en çarpıcı hikâyelerden biri, Sultan IV. Mehmet'in (1648-1687) huzurundaki İngiliz Büyükelçisi'nin katibi olan cesur Paul Rycaut'un anılarında geçer.[25] Rycaut, Osmanlı ordusunun düzenini ve son seferlerini gözlemek üzere, Osmanlı karargâhını ziyaret eder. Bu konuda anlattıklarından uzun bir alıntıyı burada aktarmak, hem içerdiği ayrıntılar hem de savaş söylemlerini sunması bakımından yararlı olacak:

> Vezir, Hırvatistan ve İstriya bölgelerinde fetihler yapmak amacıyla Raab Nehri'ni geçmek üzere pek

---

23 Age., s. 196/124.

24 Age., s. 197/124.

25 Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, New York, 1971, (Londra – 1668 versiyonunun tekrar yazımı), 3. bölüm, s. 206-07. Bu konuya dikkatimi çeken Virginia Aksan'a teşekkür ediyorum.

çok girişimde bulundu; ancak, Hıristiyanların nehir kıyısında yapmış oldukları sayısız kaleden ötürü, her adımda sayısız kayıp verdi. Leva yakınlarında kazandığı ufak bir başarı, onu şevke getirdi ve 27 Temmuz 1664'te, ordusunun kalan kısmıyla, Raab ve Terme nehirleri arasındaki Kerment'e doğru harekete geçti. Ama, Macarların kahramanlığı ve General Montecucoli'nin Macarlara yardıma gelmesi sonucunda, çok ağır kayıplar vererek püskürtüldü.

1 Ağustos'ta altı bin Yeniçeri ve Arnavut'un da aralarında bulunduğu kalabalık bir ordu, nehri geçmek için büyük çaplı bir saldırı düzenlediler ve iki noktadan nehri geçtiler. Ancak, Türklerin kalabalık ordusu, bütün Hıristiyanları bir araya gelmeye teşvik etti. Sonuçta Osmanlılar, kendilerini, kendi topraklarında düşmana karşı savunma savaşı yaparken buldular. Türk askerleri, nehrin kıyısına geldiği zaman, geceleyin öyle şiddetli bir yağmur yağdı ki, bir gün önce geçilebilir olan noktalar, seller altında kaldı. Dolayısıyla, tekne ya da köprü olmaksızın, nehirden geçmek, mümkün değildi. Ordu nehri geçer geçmez, Sadrazam, Padişah'a haberciler göndererek son durumu ona iletti. Ancak, Padişah'a yollanan haberler, bütün yaşananları bir zafer havası içinde anlatıyordu. Zira, sefere başlarken Padişah onu, kâh tehditle, kâh olumlu yönde, cesarete sevk etmiş ve sadrazamın ufak hendekleri engel olarak görüp de yılmamasını, bu orduyu, zamanında okyanusun bile durduramadığını söylemişti. Padişah, Raab Nehri'ni geçişi dünya tarihinin en büyük zaferlerinden biri gibi lanse eden ve Macarlarla Almanların şaşkına döndüklerini anlatan bu mektuplardan öylesine memnun olmuştu ki, İstanbul'da yedi gün yedi gece boyunca şenlikler yapılmasını emretti. Gelgelelim, şenlikler, üçüncü gününde, Sadrazam'ın bozgun haberinin başkente ulaşmasıyla birlikte, iptal edilecekti.

Osmanlılar nehre vardıklarında, Hıristiyanların bölgeye varmalarıyla, şiddetli bir muharebe patlak verdi. Muharebe, sabah dokuzdan öğleden sonra dörde ka-

dar sürdü. Türkler, artık sayıca kendilerine eşit olan Hıristiyanların kahramanca hücumlarına maruz kaldılar ve beş binden fazla ölü vererek, utanç verici bir şekilde savaş meydanından kaçtılar ve bu suretle, bütün şanlarını da Hıristiyanlara terk ettiler. Başarılı biçimde geri çekilme sanatını bilmeyen ve kaçarken hiçbir düzen tanımayan Türkler, nehri geçmek üzere sahile yığılıverdiler. Yağmurlardan sonra nehrin geçilebilir yerlerinin neresi olduğunu bilmiyorlar ve önlerindeki suyun derinliğini bilmeden, gelişi güzel dalıyorlardı. Yüzme bilmeyenler, yüzme bilenlere sarılmaya çalışıyordu. Neticede, hepsi beraber öldü. Nehri at sırtında geçmeye çalışan diğerleri ise, akıntıya kapıldılar ve nehrin derinleşen yerlerinde boğulup gittiler. Su, kanla boyanmış ve suyun yüzeyi, askerlerin, atların cesetleri ve giysilerle boydan boya kaplanmıştı. Artık, cesurla korkak, akıllı ile aptal arasında hiçbir fark kalmamış, hepsi aynı felakete kapılıp gitmişlerdi."

Herhalde Faulkner, *Döşeğimde Ölürken*'i kaleme almadan önce, Rycaut'un Osmanlıların uğradığı felaketi anlatan satırlarını okumuştu. Alıntıladığımız yerlerin özellikle son bölümü, Faulkner'in, Bundren kardeşlerin akıntıya kapılmalarını anlattığı bölümün tıpatıp aynısı gibi görünüyor. Hem Osmanlı padişahı hem de Bundrenler için –en azından, bitmeyecekmiş gibi gözüken bazı anlarda– dünyanın sınırları, azgın bir nehrin iki yakası arasından ibaretti. Her iki olayda da nehirle karşılaşma, ayaklanmaya neden olmakla beraber, sonuçlar birbirinin aynı değildi. Bundrenler, ellerindeki her şeyi kaybetmiş olsalar da, yine de büyük ganimetler kaybetmiş değillerdi ve nehrin kıyısında, kendilerine ateş eden düşman askerleri de yoktu. Osmanlı askerleri açısından, böylesi kanlı bir bozgundan sonra, –en azından bir süreliğine– bir barış dönemi geliyordu. Diğer taraftan, Bundrenler de eve dönüyorlar ama hiçbir zaman barışa kavuşamıyorlardı.

Hıristiyanlara duyduğu sempatiyi açıkça göstermekten çekinmeyen Rycaut, bütün Osmanlı milletinin, bu felaketten nasıl bir utanç duyduğunu yazıyor: Sadece birkaç gün

önce zafer haberleriyle övünen Müslümanlar, şimdi Hıristiyanların yüzüne bakamıyorlardı bile. Rycaut'nun eseri, büyük bir ihtimalle, Osmanlı karargâhındaki görgü tanıklarının ifadelerini, başkentten gelen istihbarat raporlarını ve ortalıkta dolaşan söylentileri de kapsıyor olmalı. Her ne kadar Rycaut'da edebî anlatım egemen olsa da, eserde gerçeklikten izler olduğu da ortada. Kontrolden çıkmış olan panik ortamı, insanlarla atların, korkakla kahramanın içiçe ölüme sürüklenmesi, bizim gerçek su baskınlarında gördüğümüz sahnelerdir ve savaşın ütopik yüzünü değil, gerçek yüzünü yansıtırlar. Kahramanlık ve korkaklık söylemi ve padişahın komutanını azarlaması da gerçeği yansıtmaktadır.[26] Bu seferlerde, tekrar tekrar, cephedekilerin başkenttekiler tarafından nasıl sıkboğaz edildiklerini ve başka türlü asla alamayacakları kararları almaya zorlandıklarını görürüz.

Rycaut'un bu felakete ilişkin yazdıkları, Faulkner'in, nehri geçilmesinden sonra olanları anlattığı bölümle uyum içindedir:

> "Askerlerin bu bozgundan sonra, kafası iyice karışmıştı. Başkaldırmaya yeltenenlerden, sadakate devam etme niyetinde olanlara kadar herkes, bağıra çağıra konuşma ve düşüncesini açıkça dile getirme hakkını kendinde görüyordu. Bunlara göre, savaş, tamamen haksız ve hukuk dışı bir zeminde yapılmıştı. Gökyüzünde görülen yıldız kaymaları, başarısızlığın habercisiydi. Ayrıca, birkaç gün önce, tam ay tutulması yaşanmıştı ki bu, Türkler açısından her zaman uğursuzluk getiren bir durumdu. Komutanların bu durumda gereken tedbiri almaları ve en azından sefere çıkmak için ay tutulmasının geçmesini beklemeleri gerekiyordu. Öte yandan, Kanuni Sultan Sü-

26 Bu durum, 1770'te, yani bir sonraki yüzyılda, sadrazamın "ordusunun dağılmasından ve padişahın gazabından korkarak" ordusunu Tuna'dan geçirme olayında açıkça görülür. Bu olayda Osmanlı kuvvetleri, hiçbir köprünün olmadığı bir ortamda, sadece birkaç tane gemiyle, düşman ateşi altında köprüyü geçmeye çalışmış ve bu esnada ordunun üçte biri boğulmuştu. Bkz. Aksan, Ahmed Resmi Efendi, s. 150-53.

leyman, Avusturya İmparatoru ile yaptığı antlaşmada, Raab Nehri'nin ötesine geçmemeye yemin etmişti. Şimdi bu nehir geçilerek, yemin çiğnenmiş oluyordu. Sonuç olarak, bu askerlere göre, böyle bir sefere girişmek, bir yemini çiğnemek ve Kanuni'nin aziz hatırasına saygısızlık etmek demekti ve bu nedenle, savaşın sonuçlarının bütün müminler, yani Müslümanlar için yıkım doğuracağı ve imparatorluğun gururunu inciteceği ortadaydı."

Böylece, askerler, nehri geçerken uğradıkları felaketten sonra ayaklanmıştı ve ayaklanmalarının meşru olduğunu göstermek için de, değişik alametleri delil olarak gösteriyorlardı. Komutanlar kınanıyor ve o günkü yöneticilerin hatalarını göstermek için, Kanuni övülüyordu. Bir yemin çiğnenmiş ve Allah da, bu nedenle kullarını cezalandırmıştı. Bu noktada, yine, Nuh'un hikâyesi akla geliyor. Neden, yöneticiler, bu alametleri gerektiği gibi yorumlamamışlardı? Tabii ki, böylesi alametlerin ya da kehanetlerin olmadığı durumlarda da, savaşmamak için bir sürü bahane bulunabilir. Ne var ki Osmanlı askerleri, tıpkı Faulkner'in romanındaki karakterler gibi, başka türlü bir açıklama çok utanç verici olacağı için, bir açıklama bulmak amacıyla gözlerini Tanrı katına çevirmekteydiler.

Sonuç

Faulkner'in romanındaki karakterlerden her biri, azgın nehirle ve nehrin sürüklediği tahtalarla karşılaştıklarında, kendisine göre bir tavır almıştı. Küçük erkek ve kız kardeş, tehlikenin daha az ürkütücü olduğu yıkık köprüden geçmeye girişmişlerdi. Bir tanesi, kendi korkunç sırrını düşünmeye dalmıştı. Diğeri, annesini ölümden kurtardığı fantezisiyle oyalanıyordu. Baba da, yaşını ve hastalığını bahane ederek, bu kolay yola başvuruyordu. Kardeşlerden Cash, bu konuya, işine düşkün bir adam edasıyla yaklaşıyor ve annesinin tabutunun bulunduğu at arabasını karşı tarafa geçirecek en iyi yöntemin hangisi olduğunu bulmaya çalışıyordu. Kardeşlerden Darl ise detaylarda kaybolmuştu; nehrin canlı bir unsur mu, yoksa şeytani bir

şey mi olduğu konusu, kafasında gidip geliyordu. Üçüncü kardeş Jewel ise, diğerlerinin geride kalmalarına aldırış etmeden ve tehlikeyi göze alarak, atıyla beraber nehre daldı. Ancak, nehir, at arabasını kapar, üzerindekileri saçar ve katırları öldürür. Cash de, ölümün eşiğinden dönmüştür. Kendilerini, arabayı ve tabutu nehirden kurtardıktan sonra, başarısızlıklarının nedenlerini aralarında tartışmaya başlarlar. Babaları Anse, suçu, kendisinin talihsizliğine atar. Jewel, diğerlerinin cesaretsizliğini eleştirir. Cash, mantıki nedenlere konsantre olmuştur. Ona göre, temel hata, tabutun WAGON üzerindeki kareye yerleştirilmemesiydi. Komşuları ise, ailenin reisini, aptalca kararından, gösterdiği korkaklıktan ve çocuklarını, katırları ve eşinin naaşını tehlikeye atmasından ötürü kınarlar. Bu komşular, nehri geçme becerisini gösteremeyen komutanlara ya da kör talihi kınayan Osmanlı vakanüvislerine benzemektedirler.[27]

Ölüm Döşeğimdeyken'de Bundren kardeşler, biri hariç, babalarına, görevlerinin zorluğuna ve katlanılmaz hayat şartlarına karşı ayaklanırlar. Sonunda nehri geçmeyi ve annelerinin dokuz günlük ve artık kokmaya başlayan cesedini New Hope'da gömmeyi başarmalarına rağmen, kendi cezalandırıcı varlıklarından kaçamazlar; sonuçta hepsi, kendi hayatlarındaki akıntı girdabının kurbanlarıdırlar. İçlerinde sadece, vurdumduymaz ve pragmatik olan Cash, daha yeni bir gramofona sahip olmanın basit hazzını yaşar. Akıntının gazabından ürken bencil ve korkak baba Anse ise, çocuklarını akıntıya feda etme pahasına da olsa, isteğini gerçekleştirebilen tek kişidir. Osmanlı ordularında da, babalar, çocuklarını nehirlerde feda ediyorlardı. O durumda, bunlardan bazısı ayaklanıyor, bazıları kaygısızca, vurdumduymazca emre itaat ediyor, diğerleriyse, sadece isyan etmekten bahsediyor ve komutanlarının adaletsizliğinden ve kaderin zalimliğinden dem vuruyorlardı. Kaderleri, Bundren kardeşlerinkine benziyordu ve nehrin akıntılarından kurtulsalar da, bu sefer, savaş ve yoklukların akıntıları içinde yuvarlanıp gidiyorlardı. Hayatta kalabilmeyi kadere ya da Allah'ın takdirine

27 Faulkner, *As I Lay Dying*, s. 108.

bağlayıp bağlamadıklarını bilmiyoruz. Ama kesin olan şu ki; eski bir Mısır atasözüne onlar da katılıyordu: "Bir kanalı geçeceğine, bir mil yol yürü."

Dipnot: Babür İle Karşılaştırma

Mughal Hanedanı'nın kurucusu Babür Han'ın anıları, hayat ve bir hükümdarın düşünceleri açısından gayet net ve samimi yorumlar içerir. Babür Han, (1526-30) Hindistan'a yaptığı seferleri anlatırken, en az 24 tane nehir geçişinden ve askerlerin isyana yeltendikleri çeşitli olaylardan bahseder. Ancak, bu 24 adet nehir geçme olayından sadece yedi tanesi savaş zamanında ve sadece beş tanesi, Babür'ün bizzat katıldığı savaşlarda gerçekleşmiştir.

Bu anılar, göstermektedir ki, Babür'ün askerleri, Osmanlılarla aynı yöntemleri (mavnalar, kayıklar, sallar ya da atların, eşeklerin ya da develerin sırtı) kullanmaktaydı. Kimi zaman askerlerin bir kısmı at sırtında karşıya geçiyorlar, diğerleriyse, nehrin aşağısında ya da yukarısında, geçiş için daha uygun bir nokta arıyorlardı. Eserinin pek çok yerinde Babür, sadece, bir nehrin geçildiği söyler, başka da bir şey anlatmaz. Başka bölümlerdeyse, nehri geçerken karşılaşılan zorluklardan, su taşkınlarından ya da aniden bastıran yağmurlardan söz eder. Bu bölümlerde, özellikle, zırhlar içindeki askerleri ve atları karşıya geçirmenin ve atların üzerindeki aksamı çıkartmanın zorluklarını anlatır.[28] Babür'ün kalabalık orduları yönettiği seferlerde, nehri geçmek, bir günü almaktaydı. Böyle durumlarda, nehirler, tıpkı Bundrenlerin yaptığı gibi, dar bir sığlık hattından geçilmekteydi. Bir seferinde Babür, Çanderi yakınlarında Ganj Nehri'ni geçmek için köprü inşa ettirir. Köprünün yapımı bir haftayı bulur. Üstelik, yanlarındaki yüklü develer, köprüden değil, nehirdeki sığ bir hattan geçecektir.[29]

Osmanlı vakayinamelerinden farklı olarak Babür, nehir geçişlerindeki zorlukları naklederken, bunu, kendisinin ya da başkalarının yiğitliklerini göstermek için yapar.

---

28 Zahiruddin Muhammed Babur, *The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor*, çev. Wheeler M. Thackston, New York, 1996, s. 126, 192, 278.

29 Age., s. 194-94, 275, 278, 284, 400-01 (köprü).

Örneğin Babür, Sultan Hüseyin Mirza'ya yazdığı kasidede, onun bir keresinde, at sırtında Gurgan Nehri'ni geçtiğini ve Özbek haydutları bozguna uğrattığını anlatır.[30] Yanındakilerden Kul Bayezid'in, düşmanla çarpışmak için atının aksamına çıkartmasını ve geniş İndus Nehri'ni at sırtında tek başına geçmesini, büyük bir keyifle nakleder.[31] Babür, "Ne büyük kahramanlık!" der ve Kul Bayezid'i terfi ettirir. Başka bir yerdeyse Babür, askerleri bir nehri geçmek zorunda kaldıklarında, "delice akan" nehri, at sırtında geçmek zorunda kaldıklarını anlatarak, aslında kendisinin ne kadar başarılı bir komutan olduğunu ve askerlerini nasıl harekete geçirebildiğini gösterir.[32] Askerlerinin nehri geçmek istemedikleri ve ancak silah zoruyla geçtikleri bir olayı da anlatır; ama bu olayın sonunda Özbek ordusu bozguna uğrayarak, Kişm Nehri'nin azgın sularında boğulacaktır.[33] Bununla beraber, aktarılan olaylardan bir tanesi, nehir geçmenin tehlikeyle ilişkisi konusunda, daha evrensel bir bakış açısı sunar. Burada Babür, Hüsrev Şah'a, kardeşinin ne zaman Amuderya (Ceyhun) Nehri'ni geçerek Babür'ün karargâhına geleceğini sorar. Hüsrev Şah, verdiği cevapta, "eğer kardeşi, nehirde bir geçit yeri bulursa hızla geleceğini ama şayet sular yükselirse, kendisine başka bir geçit aramak zorunda kalacağını" söyler. Babür'ün anlatımıysa, şöyle devam eder: "Ve su, geçidi alıp götürdü."[34]

Bu hatıralardaki olaylardan bir tanesi, Osmanlı vakayinamelerinde bahsedilen türdeki zorlukları ve ayaklanmacı ruh halini yansıtmaktadır. Söz konusu olay, Babür'ün Agra'yı almasından (1525-26) sonra meydana gelir. Ne yiyecek ne de nehri geçecek vasıta bulmak mümkündür; askerler hastalanmıştır; komutanlar ise, bütün azimlerini yitirmişler ve bir an önce Hindistan'dan ayrılmak istemektedirler.[35] Babür, şöyle söylüyor: "Düşünüyordum ki, şa-

30 Age., s. 206.
31 Age., s. 192.
32 Age., s. 278.
33 Age., s. 229-30, Mayıs-Haziran 1506.
34 Age., s. 165.
35 Age., s. 354.

yet ben suya ya da ateşe girsem ve oradan bir tekneci olarak çıksam, bütün bu askerler, bırakın bana muhalefet etmeyi, nereye gitsem ardımdan geleceklerdi."[36] Derhal kurultayı toplayan Babür, beylerine etkili bir nutuk çeker ve beylerin çoğu, Babür'le kalmaya karar verirler. Gelgelelim, bu nutuk Khwaja Han'ı etkilemez ve ülkesine geri dönmek ister. Babür, –aslında, onu istese de durduracak güce sahip olmadığı için– onun gitmesine izin verir ve bir miktar arazi hediye eder. Khwaja Han ise, buna hakaretle cevap vererek şöyle der: "Hele İndus Nehri'ni sağsalim geçeyim, bir daha Hindistan'ı görmek istersem, yüzüm kapkara olsun."[37]

Babür'ün aktarımı ile Osmanlı vakayinameleri arasındaki fark, belki de, Babür'ün savaşlarında, ordusunun büyüklüğünde, zaman ve mekân farkında ve Babür'ün söylemlerinde yatmaktadır. Babür'ün, maceralarını anlattığı kişi, eleştirmek istediği bir komutan değil, bizzat kendisidir. Ayrıca Babür, Hindistan'da sefer düzenlerken, Macaristan'da seferler yapan Osmanlıların karşılaştığı cinsten bir felakete, yani geri çekilen bir orduyu nehirden geçirme zorunluluğuyla pek az karşılaşmıştı. Babür'ün askeri sisteminin yapısı da, Osmanlı'nınkinden farklıydı:

> Babür'ün kuvvetleri, genelde daha azdı ve daha esnek bir yapıda örgütlenmişlerdi.

Babür, bir ayaklanmadan bahsederken, genelde iki tür ayaklanmayı kasteder. Birincisi, fethettiği yerlerdeki hükümdarların başlattıkları ayaklanmalardır. Bu hükümdarlar, Babür'ün zorla boyun eğdirdiği kişilerdi ve Babür bölgeyi terk eder etmez, tekrar ona karşı ayaklanıyorlardı. İkinci tür ayaklanmalarsa, askerlerin sefere katılmak istememesi ya da evlerine dönmek istemelerinden kaynaklanmaktaydı. Babür'ün askerleri, farklı kabilelerin, boyların askerleri oldukları ve Babür'ü, yetkisi mutlak bir hükümdar olarak değil de, sadece "eşitler arasında birinci"

36 Age.

37 Age., s. 355.

olarak gördüklerinden, Babür'ün, evlerine dönmek isteyenleri savaş alanında tutabilme imkânı çok sınırlıydı. Babür, evine dönme ya da en azından, savaşa katılmama kararı alan bu askerlerle ilgili olaylardan, gayet isteksizce bahseder. Osmanlı vakayinamelerinde ise, bu tarz olaylarla karşılaşmayız. Zira Osmanlı ordusu, çok daha sıkı bir örgütlenmeye sahipti ve dolayısıyla, askerlerin elindeki seçenekler, daha sınırlıydı; askerler, ordudan firar edebilirler ama canlarının istediği gibi eve gidemezlerdi. On altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki Osmanlı vakayinameleri, Babür'ün eserinden farklı olarak, bozgunlar hakkındaki ayrıntılara (ayaklanmalar, niteliksiz komutanlar ve düşmanın kazandığı zaferler gibi) daha fazla yer verir. Bütün bunlar, Osmanlı ordusunun nerede hata yaptığını, tekrar tekrar belirtir dururlar.

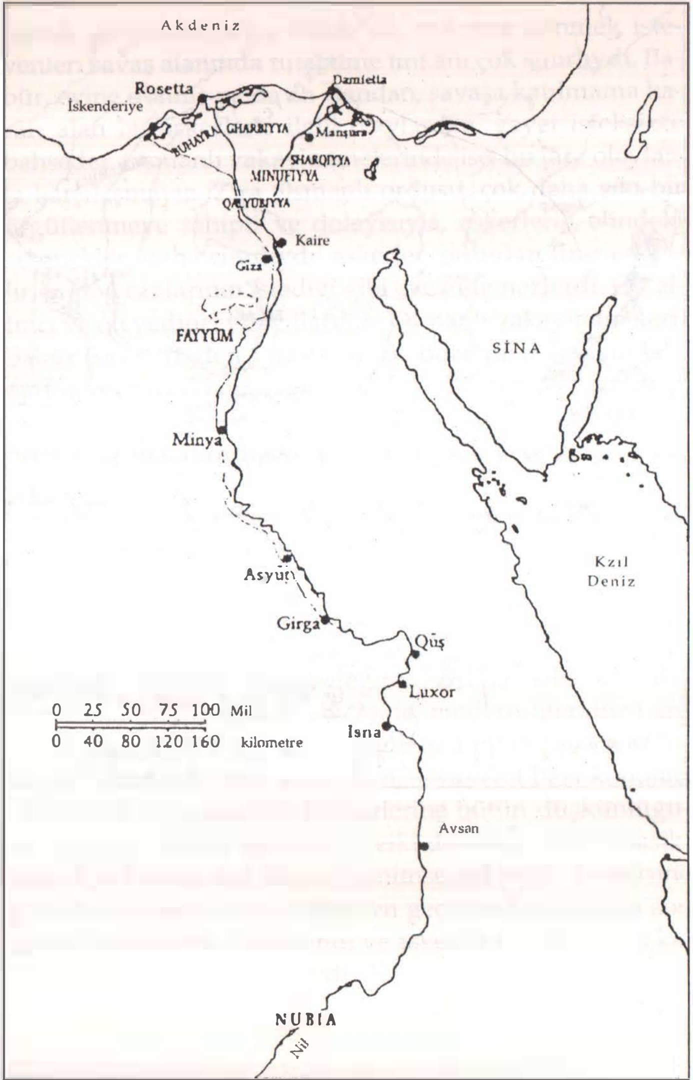
Osmanlı vakayinamelerinden tamamen farklı olarak Babür, savaşta karşılaşılan zorluklara ve olan bitene karşı tamamen kayıtsız bir görüntü çizer. Bir nehri geçmişse, çoğu zaman, sadece nehri geçtiğini söyler. Kız kardeşi, düşmanın yaptığı kuşatmada ele geçirildiğinde, buna sadece bir "dipnot" olarak değinir. Aslına bakarsak, Babür'ün hatıraları, şaşırtıcı biçimde, modern literatürü andırmaktadır. Yazarın duygularını, üzüntülerini ve mutluluklarını usta bir dille anlatırken, savaşa ait bazı konuları –Babür'ün kahramanlık hikâyelerine bütün düşkünlüğüne rağmen– kısaca geçiştirir. Belki de Babür, Hint klasiklerindeki hükümdar imajını benimsemekteydi. Kendisine göre Babür, askerlerini nehirden geçirme konusunda son derece başarılı bir komutandı ve askerlerini, asla kendi kaderlerine terk etmemekteydi.

Tennessee Üniversitesi

18. VE 19. YÜZYILLARDA OSMANLI SINIRLARI İÇİNDEKİ BALKANLAR

19. YÜZYILDA MISIR

On Sekizinci Yüzyılda, Karadeniz'deki Bir Garnizona Asker Alımı: Özü Kalesi ve Osmanlı Bağlamında Askerî Ayaklanmalar

Virginia H. Aksan

Özü Kalesi, 18. yüzyılın büyük bölümünde, Tuna Nehri'ni ve Karadeniz'in kuzey sahillerini izleyen Belgrad-Azak savunma hattındaki en büyük Osmanlı kalelerinden biriydi. Bu hattın geçtiği bölge, 18. yüzyılın sonunda, Osmanlılarla Ruslar arasında, ölümcül bir rekabete sahne olacaktı. Dinyeper'in ağzındaki otuz millik bir halicin üzerinde bulunan ve bu bölgeyi denetleyen Özü Kalesi'nde, 1737 ile 1788'de, Osmanlılar ile Ruslar arasında iki kanlı çarpışma gerçekleşti. Sonunda Özü Kalesi, Mareşal Gregoriy Potemkin'in komutasındaki Rus orduları tarafından ele geçirilecek ve Rusların Dinyeper ile Dinyester arasındaki bölgeleri topraklarına kattıkları 1792 tarihli Yaş Antlaşması'yla Rusya'ya bırakılacaktı. Özü'nün kalıcı biçimde Rusya'ya katılması ise, Besarabya'nın 1812 Bükreş Antlaşması'yla Rusya'ya bırakılmasıyla mümkün olacaktı.

Özü'deki yeniçeri garnizonunun barış dönemindeki sayısı, muhtemelen altı ile sekiz bin arasındaydı.[1] O meşhur kuşatmalar sırasında ise garnizonun mevcudu, yeniçeri ve yardımcı kuvvetlerle beraber yirmi bin kişiye çıkmaktaydı. (Bu, Osmanlı'nın kaleye verdikleri önemi gösteriyor.) Bu durum, Osmanlı'nın 18. yüzyılın ikinci yarısında neden yıpratıcı savaşlara girmeyi seçtiğini ve müza-

1 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Defter Baş Muhasebe Kalemi Defter Kataloğu (D.BSM), s.12, muhtelif Osmanlı kalelerindeki yeniçeri maaşlarına ilişkin bir liste içermekte ve bu arada, Özü'deki dört yıllık tabloyu vermektedir: Özü'de 1773'te 8267 yeniçeri varken, bu sayı 1774'te 7123, 1775'te 7915 ve 1776'da 7875 idi.

kerelerde Özü'nün Rusya'ya teslimi teklif edildiğinde, bunu neden sert bir dille reddettiğini kısmen açıklar. 1737 ve 1771'de, Rusya'yla Osmanlı arasındaki düşmanlığı sona erdirmek ve arabuluculuk girişiminde bulunmak amacıyla yapılan barış konferanslarında, Özü'nün statüsü konusu, en çekişmeli konulardan birini oluşturmaktaydı.

Bu makale, Osmanlı'nın Özü Kalesi'ndeki garnizona asker alma yöntemlerinin neden kargaşa ve ayaklanmaya sebep olduğunu ortaya koymaya çalışacaktır. Makale, 1768-74 Osmanlı Rus Savaşı'na dair arşiv ve vakayinamelerin tanıklığının yanı sıra, bu savaştan önceki ve sonraki daha büyük çatışmaları da kısaca ele alacaktır. Çalışma, sonuç bölümüne doğru, Osmanlı'nın son dönemlerindeki askere alma yöntemleri ile askerî ayaklanmalar arasındaki ilişkiye dair spekülatif iddialara da değinecektir.

Tanım

Bizim gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nu çalışanlar, Batılı olmayan bir askerî çerçevede, hangi ayaklanmanın askerî kategorisine girip hangisinin girmediğini anlamakta zorlanmaktadırlar. (Her ne kadar, sağ olsun, Palmira Brummet'in bu konuda epey katkısı olmuş olsa da...)[2] Ayaklanmalar, imparatorluğun son iki yüzyılında artık kronikleşmişti. Buna rağmen, bizim gibiler, ayaklanmaların hangi biçimleri aldıklarını, bunlara kimlerin katıldığını ve bütün bunların ne gibi bir anlam ve önem taşıdığını sormaya devam ediyor. Osmanlı belgelerinde, "isyan", "eşkıya / eşkıyalık" ve "fitne" gibi, pek çok kelimenin kullanıldığını görüyoruz. Ayaklanmanın meşruiyeti konusunda bu terimlerin arasında bazı farklılıkların olduğunu söylemek mümkündür. Sözgelimi, "fitne" durumu, Müslümanların çoğuna göre, adaletsiz bir yönetimi alaşağı etmek için meşru bir hakkın kullanılmasını

2 Palmira Brummett, "Classifying Ottoman Mutiny: The Act And Vision of Rebellion," *Turkish Studies Association Bulletin* 22:1 (1998): 91-107. Brummett, örneklerini sunduğu 16. ve erken 17. yüzyıl isyanlarına karşılık, savaş meydanlarında çıkan isyanlara ilişkin daha fazla çalışma yapılması çağrısı yaparak makalesini bitiriyor. (s. 106-107.)

ifade eder. Bununla birlikte, diğer pek çok kelime, zamana göre anlamda değişikliğe uğramakta ve böylelikle bir belirsizlik durumu ortaya çıkmaktadır. Merkezî hükümet, "isyan" kelimesini, ayaklanmanın –kuvvet kullanarak bastırılması gereken– en ciddi türü olarak görüyordu. 18. yüzyıl Osmanlısında, sıkı disiplinden bahsedilebilmekle beraber, böylesi durumlarda her zaman kuvvete başvurulmuyordu. Askerî ayaklanmalar, çoğu zaman, ya müzakereler yoluyla ya da ayaklanmacıların firar etmeleriyle son bulmaktaydı.

"Askerî ayaklanma", bir grup askerin, maaş ödemelerindeki gecikme, çeşitli adaletsizlikler ya da bazı ayrıcalıkların iptali gibi nedenlerden ötürü yakınmaya hakları olduğunu düşünerek bu yakınmayı dışarıya yansıtmaları durumudur. Ben, başka bir çalışmamda da, bir Osmanlı garnizonunda bu tarz bir ayaklanmaya örnek vermiştim.[3] Burada, "askerî ayaklanma" kavramını, içine dört yaklaşımı alan, Batı-dışı bir tanıma oturtmak istiyorum. Savaş alanı olan bir yerdeki askerî ayaklanmayı ya da ayaklanmanın daha sonra yazılan eserlerdeki anlatımını incelediğimizde, bu yaklaşımların, ayaklanmanın meydana geldiği coğrafyayı, ayaklanmayı motive eden unsurları, ayaklanmanın görünürdeki ve daha derinlerdeki nedenlerini, kısa ve uzun dönemli bellekteki durumlarını yansıtmaktadır.

"Coğrafi özellikler" derken, bunu, dağları, denizleri ve/veya bozkırları içeren bir anlamda kullanıyorum. Örneğin, Özü Kalesi, yerleşimin olmadığı, terk edilmiş bir bölgeyle çevriliydi ve bu nedenle oraya denizden ulaşmak, karadan ulaşmaktan çok daha kolaydı. Kaleye erzak ve cephane ikmali yapmak çok zordu. Böylece kalede her an diken üzerinde yaşayan bir nüfus barındırılmaktaydı. Salgın hastalıklar, firarlar ve iyi eğitim almamış disiplinsiz askerler, orada çarpışan bütün orduların ortak sorunuydu.

Askerî emirlere itaat etmemek, çoğu zaman, baskılara karşı kendini korumanın bir yolu olmaktaydı. İtaatsizliğin görünürdeki nedenleri arasında, açlık, maaşların ödenme-

3 Bkz. Virginia H. Aksan, "Mutiny and The Eighteenth Century Ottoman Army", *Turkish Studies Association Bulletin*, 22:1, 1998, s. 116-25.

mesi ya da yağmalama gibi bazı "haklara" engel olunması yer alıyordu. Öte yandan, kale içindeki grup uyumunun yok olduğunun ya da yönetici kesimlerin belli bir sınıfa, etnik gruba ya da dine dayandığının düşünülmesi, muhtemelen, ayaklanmaların daha derindeki nedenlerini oluşturuyordu. Özü Kalesi'nde Kosaklar, Tatarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar (özellikle de Arnavutlar, Boşnaklar ve Kürtler) ve diğer etnik gruplardan oluşan asker kitlesi, Osmanlı-İstanbul kökenli bir seçkinler grubunun yönetimi altındaydı. Yeniçeri olmayan unsurları askere almak ve kullanmak, bu anlamda, isyan ortamının doğması için mükemmel bir zemin hazırlamış oluyordu.

Ayaklanmaları tetikleyen nedenler, gerek görgü tanıklarının ifadelerinde, gerekse sonradan yazılan vakayinamelerde, direnişi haklı bulan ifadeler içermektedir. İmparatorluk ekseninde düşünüldüğünde, böylesi anlatımların Osmanlı politikasının bir eleştirisini yapmaya yeltendiği söylenebilir. Brummet'in de söylediği gibi, "ayaklanma, gerek mevcut düzenin adaletini, gerekse kulların sadakatinin ölçüsünü göstermekteydi."[4]

1737 Kuşatması

1769'daki olayları ele almadan önce, Özü'deki direnişin boyutunu ve ne kadar insana mal olduğunu göstermek amacıyla, bu kaleye düzenlenen en büyük iki kuşatmayı ele almak istiyorum. General Münnich'in komutasındaki Rus birliklerinin kaleyi kuşatmaları, 10 Temmuz 1737'de başladı. "Münnich ve altmış bin kişilik ordusu, devasa bir yük kervanı eşliğinde, Özü'ye varmak için, üç ay boyunca yol kat ettiler. Oraya vardıklarında, sekiz mil yakınlarında ne bir tek tahta parçası, ne bir tek yemek kırıntısı, ne de bir tek damla su bulunuyordu."[5] Üstelik Özü Kalesi'ni, yirmi binden fazla askeri ve bir kuşatmaya yetecek silah ve erzak stoğuyla, gayet iyi savunulan, tam tekmil bir halde buldular. Gelgelelim, Türk kaynakları, Os-

---

4 Brummett, "Classifying Ottoman Mutiny", s. 107.

5 Lavender Cassels, *The Struggle for the Ottoman Empire, 1717-1740*, Londra, 1966, s. 132.

manlı komutanı Yahya Paşa'nın elinde sadece altı bin asker bulunduğunu ve bu yüzden, Sadrazam'ın Tuna kıyısında bulunan karargâhına, daha fazla asker ve kaynak temini için başvurduğunu söylerler. Bu kaynaklara göre Sadrazam, bu başvuruyu görmezden gelmiş, ne var ki, dönemin Bender Kalesi Komutanı –ve sonradan, basiretsiz Silahtar Mehmet'in yerine sadrazamlığa getirilecek olan– Abdurrahman Paşa, dört bin kişilik bir birliği, Özü'ye göndermişti.[6] Ancak bu iki farklı anlatımdan hangisini kabul edersek edelim, sonuçta, Osmanlı kuvvetleri, Ruslar karşısında, asker sayısı bakımından en az bire üç oranında dezavantajlı durumdaydılar.

Kaledeki garnizon, Rus birliklerinin kaleye ilk akınını püskürttüyse de, Yahya Paşa eline geçen bu avantajı iyi kullanamadı. Zira Ruslar, kaleye yaklaşabilmek için büyük toplarını geride bırakarak bir hendeğin içinden geçmek zorunda kalmışlardı ve kaleye tırmanmalarını sağlayacak ekipmanları da yoktu.

Kuşatmanın ikinci gününde ise, Rusların attığı bir top mermisi, cephaneliğe isabet ederek Osmanlı askerlerinden altı bin kişiyi havaya uçurdu. Sonuçta kale teslim oldu. Ne var ki, kalenin düşüşünü takip eden katliamda, üç bin Osmanlı askeri –beyaz bayrak çekmiş olmalarına rağmen– öldürüldü. "24 saat içinde, çürüyen cesetler etrafa öyle bir koku saçtı ki, Ruslar, kaleden 15 mil geriye çekilmek zorunda kaldılar."[7] Rusların kaybının, dört bin civarında olduğu tahmin ediliyordu. Ancak açlık ve salgın hastalıklar bu sayıyı arttıracak ve Rusların kayıpları, Osmanlı'nınkini geçecekti.[8]

Osmanlı, Özü'yü geri almak için, Ekim ayında –ki bu, sefere çıkmak için geç bir zamandır– yirmi bin kadar asker

---

6 Cevdet Erbakan, *1736-1739 Osmanlı Rus ve Avusturya Savaşları*, İstanbul, 1938, s. 27-30. Muhsinzade Abdullah, seçkin bir asker ve devlet adamıydı; aynı zamanda 1768-74 savaşının en deneyimli komutanlarından olan ve 1771-74 arasında sadrazamlık yapmış olan Muhsinzade Mehmet Paşa'nın babasıydı.

7 Cassels, *Struggle*, s. 132.

8 Edward S. Creasy, *History of The Ottoman Empire*, Londra, 1878; s. 365-68. Bu eser, genel olarak tarafsız, yaşayan ve heyecanlı bir anlatım içeriyor. Creasy ve Cassels, Kosakları, Osmanlıları katletmekle suçlamaktadırlar. General Münnich, sertliği ve acımasızlığıyla ün salmıştı.

ve iki bin Tatarla kaleyi kuşattı.[9] Ancak verilen ağır kayıplar, sağanak yağışlar ve bütün birliklerde görülen firar olayları, Osmanlı'yı, Kasım ayı başında kuşatmayı kaldırmak zorunda bıraktı. Buna karşılık, Ruslar, bölgede sağlıklı ve iyi ikmal edilen askerler bulundurmanın imkânsızlığını gördükleri için, 1739 Belgrad Antlaşması'yla, Besarabya ve Kırım'dan geri çekilmek zorunda kaldılar.[10] Rusların sadece Özü Kalesi'ndeki kayıpları, –kaleyi 1738'de yerle bir edip geri çekilmeden önce– altmış bini bulmuştu.[11]

1788 Kuşatması

Özü, Karadeniz'in kuzey sahilleri ile Tuna ağzında gemi seferlerini denetleyen kilit bir nokta olmaya devam etti. 1788'e gelindiğinde, Rus ve Osmanlı donanmaları, bu kale için yapılacak bir savaşta, 1737'ye göre, çok daha etkin durumdaydılar. Özü yakınlarındaki kardeş kale olan Kilburun, 1774'te Rusların eline geçtiğinden, 1787'de Rusya'ya savaş ilan eden Osmanlıların ilk hedefi, bu kaleyi geri almaktı. Fakat Osmanlıların bu kaleye altı bin askerle yaptıkları hücum, General Suvorov tarafından püskürtüldü. General Suvorov, daima, cesareti ve üstün zekâsıyla hatırlanacaktı. Böyle bir üne sahip olması, bir ölçüde, Kilburun'u savunmakta ve İsmail Kalesi'ni 1790'da ele geçirmekte gösterdiği başarıdan kaynaklanıyordu. Özü Kalesi'ne yapılan nihai saldırı öncesindeyse Suvorov, ağır yaralıydı.[12]

---

9 Rakamlar, muhtemelen gerçek rakamların üzerindedir: Karl A. Raider, *The Reluctant Ally: Austria's Policy in the Austro-Turkish War, 1737, 1739*, Baton Rouge, LA, 1972, s. 123-24.

10 Louis Feliz Keralio, *Historie de la Guerre des Russes et des imperiaux contre les Turcs en 1736, 1737, 1738&1739& de la paix de Belgrade qui la termina*, Paris, 1780, I. 144-152.

11 Cassels, *Struggle*, s. 152. Aynı yıl, Belgrad kuşatmasında yaklaşık olarak günde 80 ila 100 Avusturya askeri, veba, sıtma ve dizanteriden hayatını kaybetmekteydi. (s. 153). Her ne kadar, eski Özü'nün yerine kurulmuş olan modern Oçakov şehri, ayrıntılı inceleme yapılmasını zorlaştırsa da, yine de Özü'de kazı çalışmaları devam ediyor. Caroline Finkel ve Viktor Ostapçuk, 1739'dan sonra yeniden inşa edilen Osmanlı kalesiyle ilgili arşiv ve saha çalışmalarını yürüten grubun iki üyesidir.

12 Creasy, *History Of The Ottoman Empire*, s. 428.

Potemkin, Özü'yü karadan kuşatmak amacıyla, Haziran ortalarından, kalenin zaptedildiği Aralık ayına kadar elli bin askeri, dikkatle bölgeye kaydırdı. Osmanlı garnizonu, yaklaşık yirmi bin kişiden oluşuyordu. Rusların, Ağustos ayı ortalarında kaleyi kuşatmış olmalarına rağmen Osmanlılar, 1500 kişilik bir birlikle kuşatmayı delerek, denizden yardım almayı sürdürüyorlardı. Bu durum, Ekim ayına kadar devam etti. Potemkin, kaleyi denizden de bloke etmeyi başardıktan bir ay sonra, 16 Aralık'ta nihai saldırı emrini verdi:

> "Her iki taraf da, yiğitlik ve vahşetin bütün örneklerini gösteriyorlardı. Özü'deki Türkler, kuşatma başlamadan önce, yakındaki bir Rus köyüne baskın yapmışlar ve köydeki herkesi, acımasızca katletmişlerdi. Potemkin ve Suvorov, kaleyi kuşatacak Rus birliklerini, özellikle bu küle çevrilmiş ve sokakları hâlâ 'soydaş kanı' ile kızıla boyalı olan bu köyden geçirtiyorlardı. Ruslar, 16 Aralık'ta saldırıya geçti... Ön saflardaki bütün askerler, kaleden açılan ateşle paramparça olmalarına rağmen, destek kollarından gelen askerler, mermi yağmuruna aldırış etmeksizin, ölen arkadaşlarının yerlerini dolduruyorlardı. Dört bin Rus, hayatını kaybetti ama sağ kalanlar, kalenin direnişini yıkarak şehre daldılar ve şehirde üç gün boyunca yağma ve katliama giriştiler. Hiç kimsenin yaşına ve cinsiyetine, en ufak bir merhamet gösterilmedi. Kaledeki kırk bin kişilik nüfustan, sadece –çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan– birkaç yüz kişi kaçabilmişti."[13]

Aynı bölgede yapılan 1768-74 savaşı, bu savaşla karşılaştığında daha sakin geçmişti. Bu durum, büyük ölçüde, Rus ordusunun esas olarak Boğdan ve Tuna'ya yığılmasından kaynaklanıyordu; o savaş esnasında Özü Kalesi,

---

13 Adı geçen eser, s. 432'de bu tarihin 16 Aralık olduğunu söylerken, Iasabel de Madaniaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Londra, 1981, s. 404-05'te bu tarih 17 Aralık olarak verilmektedir.

sadece Ağustos 1771'de kuşatılmış ancak saldırıya geçen Ruslar, Türk garnizonu tarafından püskürtülmüştü. Bununla beraber, bu savaş esnasında Osmanlı'nın, Özü'deki garnizona ne şekilde asker sevkıyatı yaptığı, incelenmeye değer.

1769'da, Özü Kumandanı Canikli Süleyman Paşa, emri altındaki yamakların kendisine karşı ayaklandıklarını bildirdi. Kosaklardan oluşan bir düşman birliği Osmanlı topraklarına girmiş ve burada Süleyman Paşa'ya karşı ayaklanan birliklerle birleşerek çevredeki bazı Osmanlı kalelerini ateşe vererek buralarda yaşayan yerli halkın çoğunu öldürmüş ve sonra da, Dinyeper Nehri'ni geçerek düşman topraklarına kaçmışlardı. Süleyman Paşa, kendisine sadık birliklerle asileri belli bir yere kadar bizzat kovalamış ama daha sonra, kaleye düşmanın saldırısından korktuğundan geri dönmek zorunda kalmıştı. Paşa, elinde kalan beş bin askerin kalenin savunmasına yetmeyeceğini söyleyerek tecrübeli bir komutanın kumandasında takviye kuvvetlerin gönderilmesi için başvuruda bulundu. Bu başvuruya, çevresindeki subaylarla kalenin kadısı da katıldı. Sonuçta, kendisine, Karasu mutasarrıfı Abdullah Paşa ile Binbaşı Osman Ağa'nın komutasında beş bin kişilik takviye kuvvet gönderildi. Bu kuvvetin bir kısmı yeniçerilerden, çoğunluğu ise leventlerden (devletle sözleşmeli çalışan milisler) oluşuyordu.[14]

Yukarıda alıntılar aktardığımız Sadullah Enveri'nin eserinin en ilginç yönlerinden biri, aktardığımız bölümden bir önceki paragrafta aktardığı hususlardır. Bu paragrafta Enveri, Müslüman askerlerin, kâfir topraklarına akınlar yapmayı görevlerinin bir parçası olarak gördüklerinden bahseder.[15] Burada, aslında, üstü örtülü olarak, eskiden beri askerlere bahşedilmiş olan böyle şerefli bir hiz-

---

14 Sadullah Enverî, *Tarih*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, MS T. 5994 (1780), cilt 48b-49. Arşivlerdeki bir belge, bu olayları birbirleriyle ilişkilendirmektedir. Söz konusu belge, Bender komutanı Dağıstanlı Ali Paşa'ya gönderilen resmî bir başvurudur. Bu başvuru mektubunda, Özü'deki garnizonun on bin kişilik düşman kuvvetleriyle çarpışmak durumunda kalmasından ötürü, takviye asker talebinde bulunuluyordu. (B.O.A. Mühime Defteri, 168, s. 1) Bu olaylar, 1737'deki durumu çok andırıyor.

15 Enverî, *Tarih*, cilt 48b.

meti yasaklamanın, onları ayaklanmaya ve firara teşvik ettiği görüşü ileri sürülmektedir.

Sadullah Enveri'nin eserinde, iki grup askerden bahsedilir: Yamaklar ve leventler. 1768-69 dönemindeki askere alma kampanyası, bu sistemlerin birleştirilmesi sonucunu doğurdu. Bunlara, düzenli maaşlı birlikler olan yeniçeriler ile sözleşmeli (genelde altı aylık) çalışan leventler giriyordu. Leventlere ücretleri, ya askere alındıkları yerde ya da cepheye vardıklarında ödenmekteydi. Bu milisleri komutanları ve tedarikçileri, taşradaki güç odaklarından seçildiğinden, 18. yüzyılın sonuna doğru, vergi tahsildarları (mültezimler), başarılı bir askerî seferin kilit unsurları haline gelmişlerdi. John Lynn, bu asker toplama biçimini, "kontratlar toplamı" olarak adlandırmaktadır. Bu sistemde, bir tarafta sürekli askerî birlikler, öbür yanda da kolayca toplanan ve kolayca terhis edilen sözleşmeli askerler bulunmaktaydı.[16]

1768'de, 25 yıldır sefere çıkmamış olan yeniçeri birliklerinin, acilen bir araya getirilmeleri gerekmişti. İstanbul'daki yeniçeri birliklerinin toplam sayısı yirmi bini geçmiyordu. Bu durumda, 1769 baharında sefere çıkılırken, gerek duyulan askerlerin çoğu yoldan toplandı. Özü'deki yeniçeri garnizonunda 1769 yılına ait bir kayıt, bu sorunu ortaya koymaktadır. Kayıtlı 8216 kişiden, 3227'si yeni yamaklar, 989 tanesiyse –belki de bir önceki celpte getirildikleri için– "eski yamaklar" olarak geçiyordu. Bu demek oluyordu ki, kaledeki 8216 askerin 4216 tanesi, hiçbir eğitime tabi tutulmamıştı.[17] Hiç şüphe yok ki, askere yeni alınmış bu acemi askerler, savaş durumunda, en büyük sorun kaynağı olacaklardı. Savaşın sürdüğü dönem bo-

---

16 John A. Lynn, "The Evolution of Arm Style in The Modern West, 800-2000", International History Review 18 (1996), s. 514.

17 B.O.A. Cevdet Askeriye (CA) 30706. Bu belge, 1771 tarihli olmakla beraber, önceki iki yıla atıfta bulunuyor. Belgelerdeki "eski yamaklar" ifadesi, sadece uzun süredir var olma durumunu değil, aynı zamanda askerlerin yaş durumunu da ifade ediyor olabilir. Nitekim, Rus ordusunun başarılı mareşali Rumyantsev, 1770 yazında Kartal'daki meşhur zaferinden sonra, şu yorumda bulunuyordu: "Görünümleri ve yaşları itibariyle eskimiş gözüken yeniçeriler ve sipahiler... burada tamamen imha edildiler". P.A. Rumyantsev, *Sbornik dokumentov* (toplu belgeler), Moskova, 153, I: 345.

yunca, kaledeki yeniçerilerin sayısıysa, nadiren sekiz bini bulmuştu.[18]

Seferdeki her bir yıl, ordunun yenibaştan kurulması gerekiyordu. Bu esnada Sadrazam, sınırda bulunan ve bugün Romanya'da kalan Babadağ'daki (Tuna'nın hemen güneyinde) karargâhında bulunmaktaydı. 1771 yılının Ocak ayında, asker ve mühimmatla dolu on gemiden oluşan bir filo, Özü Kalesi'ni tahkim etmek üzere, İstanbul'dan hareket etti. Gemilerden dört tanesi, 600 yeniçeri serdengeçtisini (o savaşın olduğu dönemde yamak anlamında kullanılan sözcük) taşıyordu. Gemiler, daha fazla mühimmat yüklemek üzere yolları üzerindeki Varna ve Köstence limanlarına yanaştıklarında, yeni toplanan bu askerlerden çoğu kaçıyor ve ancak muhafızların zoruyla gemiye bindiriliyordu.[19] Bu askerlerden kaç tanesinin Özü'ye vardığı konusunda, olsa olsa, tahmin yürütülebilir.

1768'de Tuna boylarına yapılan seferlerde ordunun bir diğer kaynağı ise, levent sistemiydi. İmparatorluğun dört bir yanından toplanan süvari ve yaya askerler, ellilik ya da yüzerlik gruplarda bir araya getiriliyor ve geldikleri "sancak"ın en üst düzey yöneticisi olan mutasarrıfın komutasına veriliyorlardı. Bu yöntemde askere alma, ödeme ve askerin ikmalini sağlama, tamamen nakit usulüne dayanmaktaydı. Genel olarak, askerlerin beslenmesi işini,

---

18 Kayıtlardan biri, 1770-71 döneminde Özü'de 7311 yeniçerinin olduğunu bildiriyor. B.O.A., Maliyeden Müdevver (MM) 17405, s. 108): Aynı kayıtta, 1771-72 dönemindeki yeniçeri sayısı, 9709 olarak verilmektedir (MM 17405, s. 121); sonraki yıllar için, bkz. 1 numaralı dipnot. Savaş zamanında olduğu gibi, barış zamanında da yeniçerilerin kayıtlı sayısı, gerçekten uzak olabilmekteydi. Başka bir çalışmamda, bu hayali yeniçeri kayıtları sorununu ele almıştım: "Whatever happened to Janissaries?" *War in History* 5 (1998): 23-36.

19 Serdengeçtiler, zor görevleri – hatta kimi zaman intihar saldırısı sayılabilecek, ölümle sonuçlanması kesin olan görevleri- gönüllü olarak üstlenen ve bu görevleriyle orantılı olarak ödüllendirilen askerlerdi. 18. yüzyıldaki serdengeçtiler, genellikle askere yeni alınanlardan çıkıyordu. Benim, bu askerleri yamaklarla özdeşleştirmemin nedeni budur. Enverî, *Tarih*, cilt 180b-181. gerek Enverî, gerekse dönemin bir başka kaynağı, İstanbul ve Anadolu'dan 10.700 askerin gönderilmekte olduğunu söylüyor: Bkz. Şemdanizade, *Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mürit-Tevarih*, M. Münir Aktepe (ed.), İstanbul, 1980, IIB:61. Şemdanizade, İstanbul'dan 600 askeri taşıyan firkateyn sayısının altı olduğunu söylüyor.

mutasarrıf, üzerine almaktaydı. Askerlerin avans ve altı aylık ödemeleri ise, ya doğrudan doğruya padişahın ya da komutanın cebinden karşılanmaktaydı. Bu birlikleri toplayıp cepheye getiren komutanlar için, "imdad-ı seriye" adında özel bir vergi tahsis edilmişti.[20]

Özü'yü savunma amacıyla talep edilen leventlerin sayılarına ilişkin iki tane kayıt var. Bunlardan birincisi, 1768'in Eylül ayına ait ve kış dönemi için ve muhtemelen Mayıs ayındaki seferde kullanılmak üzere talep edilen levent sayısının, on bin civarında olduğunu gösteriyor. On adet mutasarrıftan her biri, kendi 200'er kişilik birliklerinin yanı sıra, 500'er biner ya da iki biner piyade getirmeleri şart koşuluyordu.[21] Bu özel belgenin en ilginç yönü, askerlerin toplandıkları yerlerin coğrafi özelliğidir. Askerler, Arnavutluk, Makedonya, Bosna ve Kuzey Yunanistan'dan (sancaklar arasında adı geçenler: Prizren, Üsküp, Delvine, Avlonya ve Elbasan) toplanmaktaydı. Haziran 1773 tarihli ikinci bir kayıtta ise, büyük oranda bir önceki bölgelerden toplanmış 12 bin beş yüz askerden bahsedilmekte, komutanların da, Tuna'daki sınır kalelerini korumak üzere bölgeye giden komutanlara da, harcırahlarının ödendiği bildirilmektedir.[22] Sınıra asker yığabilmek, sadece yeniçeri komutanları için değil, taşra askerlerinin komutanları için de epey zordu. 1775'te, Köstendil Mutasarrıfı Mehmet Paşa'dan, kendisine ödenen avansın iadesi istenmekteydi. Zira Mehmet Paşa'nın komutası altında cepheye sevk edilecek olan bin adet atlı askerden altı yüz tanesi, Burgaz limanında firar etmişlerdi.[23]

Çeyrek asırlık bir aradan sonra eğitimsiz ve disiplinsiz koca bir askerî kuvveti cepheye sevk etmeye kalkışmak, hiç şüphesiz, 1768-74 savaşındaki büyük bozgunun nedenleri arasındaydı. Süleyman Paşa'nın Özü'deki askerî

---

20 Bu konu, Aksan'ın "Whatever Happened to the Janissaries?" adlı makalesinde tartışılmaktadır.

21 B.O.A., CA 16288; ayrıca bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965, s. 438-39.

22 B.O.A., CA 12906. Bu olayı, iki yıllık bir ateşkes dönemi izledi; 1773'te savaş, yeniden başladı.

23 Age., C.A 9247. Bunlar, okumayı güçleştiren ve kafa karışıklığına neden olan yüzlerce belgeye örnektir.

birliğinde patlak veren türden isyanlar, münferit olaylar olmaktan çıkmıştı. Yamaklar ile leventler, kayıtları ayrı tutulsa da, muhtemelen aynı kaynaktan toplanmaktaydılar. Böyle bir ordu, harekete geçirildiği anda, askerlerin firar ederek çeteler kurması suretiyle, darmadağın oluveriyordu. Cephede, sıkı bir disiplin ve emir komuta zinciri hemen hemen yoktu. Öte yandan, savaşta mertlik gösterenlere verilen para ödülleri, genellikle, leventlerin altı aylık olarak aldıkları maaşlarının iki katından fazlaydı.[24]

Eldeki ordunun, bir savunma hattını tutacak yeterlikte olmamasına rağmen, yine de, kabiliyetli komutanlar ve kahramanlık örneği sergileyen askerler yok değildi. 1767-74 Savaşı'nda Özü'ye hiçbir büyük kuşatma düzenlenmemekle birlikte, Rusların 1771 yazında kaleye yaptıkları taarruz, Osmanlı askerlerince püskürtülmüştü. Dönemin tarihçilerinden birinin yazdığına göre, askerler, 1788'de olduğu gibi, limandaki Osmanlı donanması tarafından destekleniyorlardı.[25]

> "Ruslar, kaleyi, bir denizden diğerine kuşatmışlardı. Bir grup yiğit (dilâver) kaleden fırlamış ve düşmanla beş saat boyunca cenge tutuşmuştu. Ruslar, kaçarken hem kaleden hem de limandaki filodan topa tutuldular ve çok sayıda kâfir, paramparça edildi... Üç gün sonra gene geldiler ama tıpkı bir önceki sefer gibi, bozguna uğradılar. Bu kahramanlık haberi duyulduğunda sadrazam 3000 altın, padişah ise 350 kese altın yolladı."[26]

Bender Kalesi'nin, uzun bir kuşatmadan sonra, 1770'de Rusların eline geçmesine rağmen Ruslar, Özü Kalesi'ne yaptıkları başarısız seferden sonra, başka bir ileri harekâtta bulunmadılar. Bunu yerine, güçlerini, esas olarak, Tuna kıyılarındaki kalelerin ele geçirilmesine yoğunlaştırdılar. Gelgelelim 1774 ilkbaharında Mareşal Rumyantsev'in orduları Osmanlı ordusunu, Tuna'nın güneyinde ve Os-

24 Leventlerin son derece yetersiz olan aylık yevmiyeleri, yüz yıldan fazla bir zaman boyunca, 2.5 kuruş olarak kaldı. Bkz. Aksan, "Whatever..."

25 Enverî, *Tarih*, c. 219.

26 Şemdanizade, *Şemdanizade Tarihi*, II B, s. 74.

manlı topraklarının epeyce derinlerinde bulunan Şumla'da kuşatıncaya kadar Osmanlılar, yenilgiyi kabul etmeyeceklerdi. Şumla'daki kuşatma esnasında, Sadrazam Muhsinzade Mehmet'in elindeki asker sayısı, on bini bulmuyordu bile.[27] Küçük Kaynarca Antlaşması'na göre Ruslar Kilburun'u alacaklar, böylelikle de Özü'nün 1788'deki zaptına bir adım daha yaklaşacaklardı.

Ayaklanmanın tanımlanmasına yönelik dördüncü yaklaşım, uzun ve kısa süreli bellekle ilişkilidir. Şemdanizade, 1771'deki Özü Savunması'na ilişkin çalışmasını, ünlü komutan Abaza Mehmet Paşa ile yaptığı bir mülakat üzerine temellendirir. Bu mülakat, Abaza Mehmet Paşa'nın itaatsizlik suçundan ötürü idamından kısa bir süre önce yapılmıştı. Mehmet Paşa'ya, Kırım'ı savunmak üzere deniz yoluyla oraya hareket etmesi emredilmiş ama o, bunun yerine, rotasını Sinop'a çevirmişti. Sarayın gözünden düşen bu asker, verdiği mülakatta durumu şöyle açıklıyordu: "Tek kuruş param yoktu. Sadrazamdan yirmi kese para istedim. 'Bana borç para ver ki, askerlerime bir komutan gibi gereken bakımı yapayım' dedim. Ama o, bana para vermedi. Ben de o durumda, o bölgeye gidersem askerlerin hakaretlerine maruz kalacağımı ve böylelikle imparatorluğun haysiyetinin yaralanacağını düşünerek buraya geldim." Şemdanizade, Abaza Mehmet Paşa gibi böylesine şerefli bir adamın –ki idamı, "kâfirlerin kilise ayinlerinde"[28] kutlanmıştı– hızla ipe götürülmesinde parmağı olanları sertçe eleştirmektedir.

Sadık bir Osmanlı dağ adamını öven yazarın, hükümeti üstü örtülü biçimde eleştirmesi, kendisini hissettirmektedir. (Abaza kelimesi, Abhaz kökenlileri belirtmek için kullanılmaktaydı.) Eserde, Abaza Mehmet Paşa ile mülakatın ardından, Özü'yle ilgili değerlendirmeler ve kâfir saldırısı karşısında bazı askerlerin gösterdikleri bireysel kahramanlık hikâyeleri yer alıyor. Abhaz (ve/ veya Arnavutlar gibi diğer dağ kökenli halklardan gelen) kökenli askerlerle ilgi-

27 Savaşın daha net bir betimlemesi için bkz. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmî Efendi* (1700-1783), Leiden, 1995. Creasy, *History of the Ottoman Empire*, s. 403-10.

28 Şemdanizade, *Şemdanizade Tarihi*, s. 73-74.

li kötüleyici ifadelerin resmî kayıtlara girişi, aslında cephedeki gerçeklerle çelişmektedir.[29] Olayları net biçimde görebilen bu yorumcu, 1768-74 savaşının sonuna doğru egemen olan askere alma yönteminin içerdiği ikilemi ortaya çıkarmıştır. Harekâta çıkma stratejileri, Osmanlı ordusunda, sadakatleri şüphe götürür, kolayca iç çatışmaya girebilen çeteler oluşturan asker kitlelerine dönüştürmüştü.

Sonuç

Geç dönem Osmanlı askere alma usulleri, gönüllülüğe ve zora dayanan, kadrolu ve sözleşmeli usullerin birleşimiydi. Bu askerleri sefere yollama biçimleri ise, diğer erken modern imparatorluklardaki biçimleri andırmaktaydı.

Geniş bir cephe hattı durumundaki sınırları savunmak, Osmanlı'nın bu dönemlerde yaptığı savaşların ayrılmaz bir gerçeğiydi. Bu sınırların savunması, vassal devletlerin –özellikle Eflak ve Boğdan Beylikleri ile Kırım Hanlığı'nın– katılımıyla yapılmaktaydı. 18. yüzyıl, Osmanlı'nın süper güç durumundaki bir imparatorluktan kendi varlığını korumaya çalışan bir imparatorluğa dönüştüğü dönemdi. Bu, Osmanlı'nın sınırlarının kendisi aleyhine değişmeye başladığını da gösteriyordu. Bu şartlar altında, Tuna boylarında bir savunma hattı oluşturmak zorunda kalınmıştı ki, bunu yapabilmek için de yeni savaş teknikleriyle eğitilmiş, disiplinli ve sürekli askerler gerekiyordu. Çok az askerin ve kaynağın bulunduğu bir bölgeye, çok uzak mesafelerden asker getirmek gerekiyordu. Bu "mesafe" kelimesini, iki anlamda da kullanabiliriz. Coğrafi mesafe açısından söylersek, Kürtler ve Abhazlar, Tuna boylarında, Arnavutlar ise Kafkasya'da çarpışmak durumunda kalıyorlardı. Kültürel açıdan ise, yeni askere alınan dağlı adamların, "saray elitizmi" ile yüzyüze getirilmeleri söz konusuydu. Bunların net sonucu, Osmanlı'nın periferisinde devlet denetiminin kaybolması ve sadrazamın emirleri ile cephede taşralı askerlerin bireysel kahramanlık eylemleri arasındaki irtibatsızlıktı.

---

29 Başka bir örnek için bkz. Aksan, "Mutiny and The Eighteenth Century Ottoman Army."

Kaos Kıvılcımının Çakılması: Osmanlı'nın Karaferye Bölgesinde Ayanlar Arası Çatışma ve Devlet Müdahalesi 1758-59*

Antonis Anastasoplilos

Bu çalışma, devletin, Selanik Sancağı'nın Karaferye (Yunanca Veroia) kazasında düzeni yeniden sağlamak amacıyla yaptığı müdahaleyi inceleyerek tartışmayı amaçlamaktadır. Bu tartışma, önce, ayanın Osmanlı vilayetlerindeki rolünü ele almakta, ardından da küçük ayanların bile sadece yerel hayatı değil, aynı zamanda devlet makamlarını nasıl felce uğratabildiklerini göstermektedir. Diğer bölgelerden de örnekler sunarak karşılaştırmalı analizler yapmak, devletin, taşrada düzenin bozulması sorununa ne gibi çözümler getirdiğini ve bu çözümlerin ne kadar etkili olabildiğini göstermemizi sağlayacaktır. Karaferye olayı hakkındaki bilgilerimizin kaynağı esas olarak, şehrin şer'i mahkemesinin sicil defterlerinden biridir ki bu defterlere, hem şehre gelen emirler hem de yerel evraklar kaydedilmekteydi. Selanik'teki Venedik Konsolosu'nun raporları da, konuyla ilgili yardımcı kaynakları oluşturmaktadır. Öte yandan, Selanik sancağı yetkililerinin Karaferye olaylarına müdahale etmelerine rağmen Selanik'teki sicil defterlerinde, olaya ilişkin hiçbir kayıt yer almamaktadır.[1] Bu olayda, Selanik

---

* Bu makalenin daha değişik bir versiyonu, yazarın doktora tezidir: "Imperial Institutinoss and Local Communities: Ottoman Karaferye, 1758-1774". Bu çalışma, Levantis Vakfı, Onassis Vakfı, The British Academy, Peterhouse Skilliter Osmanlı Çalışmaları Merkezi, Martin Hinds Seyahat Fonu ve Wortys Seyahat Eden Akademisyenler Fonu'nun verdikleri burslar sayesinde gerçekleştirilmiştir.

1 Selanik'in yeni valisi halen Karaferye'de olduğu için, yeni bir mütesellim (vali vekili) atanması ihtiyacına ilişkin, sadece bir kayıt bulunmaktadır: Selanik sicilleri, c. 94, s. 78-79 (10 Temmuz 1759) Aksi belirtilmedikçe, bütün sicil girişleri ve belgeler, 1759 tarihlidir.

kadısının, devlet belgelerinde muhatap alınan kişiler arasında olmadığını düşünebiliriz; zira Karaferye, Selanik kadısının doğrudan yargılama alanının dışında kalmaktaydı. Bilgilerimizin dayandığı belgeler, Kasım 1758'den Temmuz 1759'a kadar uzanıyor. Arada, sadece 1759'un Şubat ortası ile Mart sonu arasında bir boşluk var. Öte yandan, gerek devlet belgeleri, gerekse konsolosun raporları, olayın kendisine ait bilgi vermekten ziyade, devletin bu olaya karşı aldığı önlemler konusunda bilgi veriyorlar.

Venedik Konsolosu, iki ağa arasında haftalardır süren bir iç savaşın olduğunu yazıyordu.[2] Devlet belgeleri de, Karaferye ayanları arasında başlayan bir çatışmadan bahsederken, "kavga", "cidal", "mücadele" ve "muhasamat" kelimelerini kullanmakta ve çatışmanın taraflarından iki önemli kişi olarak Kara Ahmet ve "onun düşmanı" (aduv) Molla Mustafa'nın adlarını vermektedir. Bu kaynaklarda kullanılan karmaşık ifadelerin de, çatışmanın kasabadaki gündelik yaşantıyı altüst ettiği ortadadır, (katl-i nüfus ve gasb-i emval ve ihtilal-i nizam).[3] Kaza sakinleri, devlete dilekçeler vermişler, devlet makamları da, çatışmanın ceremesini çeken uyruklarını korumak ("fukara-yi ahali ve reayaya türlü türlü cevr ü eziyet ve isal ü hasaret eyledikleri̇ne binaen") ve düzeni yeniden oturtmak ("tahsil-i nizam")[4] üzere duruma müdahale etmişti. Belgelerde, "mü-

---

2 K. Mertzios, "Sympleroma eis ta Mnemeia Makedonikes Historias," *Eis Mnemen K.I. Amantou*, Atina, 1960, s. 59. Konsolos, aynı zamanda, Yenice-i Vardar ve Serez'de yeniçeriler arasında başgösteren çatışmalardan bahsetmektedir.

3 Durumu belirtmek üzere, "fitne" ve "fesat" kelimeleri de kullanılmıştır.

4 Diğer pek çok olayda, aynı eylem tarzı görülebilir. Kara Ahmet aleyhindeki bir dilekçe, biraz ileride irdelenecektir. B.O.A. Rumeli Ahkam defterleri (bundan sonra kısaca R.A.D. olarak geçecek) defter 14/no. 861ve RAD 14/869, Karaferye halkının şikâyetlerinden ötürü Molla Mustafa'nın kovulmasından bahsetmekteydi. Devlet ideolojisinde adaletin ve imparatorluğun uyruklarının korunması konusunun sahip olduğu yer konusunda bkz. Cornell Fleisher, "Royal Authority, Dynastic Cyclism and 'Ibni Khaldunism' in the Sixteeenth Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies* 18 (1983): 198-220, özellikle 201-202; Halil İnalcık, "Adaletnameler", Belgeler 2 (1965): 49; Norman Itzkowitz, "Men and Ideas in the Eighteenth Century Ottoman Empire", Thomas Naf & Roger Owens (ed.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, (Edwardsville & Carbondale,

tegallip edenler, eşkıya, şekavetpişeler" diye anılan ayan liderleri, aşağıda ele alacağımız, hükümetin emirlerine maruz kaldılar.[5] Bununla beraber, belirtmek gerekiyor ki, bu liderler, değil devlete isyan etmek, devletin dikkatinin kendi üzerlerine yönelmesini bile istemiyorlardı. Tam tersine, ayan liderleri, icraatlarını "kitabına uydurmak", yasa dışına çıkmamak kaygısındaydılar.

Sorun, özü itibariyle, yerel iktidara sahip olmak için verilen mücadelede yönetsel ve mali yetkilerin kötüye kullanılması olarak görülüyor.[6] Sorunun patlak verdiği bölgelerden biri, voyvodalık idi ki bu onun 18. yüzyılda yerel arenada kazandığı önemi gösteriyordu. Karaferye voyvodası, bölgedeki mukataa arazisinin vergi tahsildarı ve fiili yöneticisiydi. Karaferye, imparatorluğun "has" sınıfına giren topraklar arasındaydı "Has" toprakları, malikâne olarak işletiliyor ve miras olarak da bırakılabilen ömür boyu kazanç kapısı oluşturuyordu. Malikaneyi elinde bulunduran kişi, mukataayı yıllık periyotlarla, "voyvoda" denen kişiye kiraya vermekteydi. Böylelikle, voyvoda, bir hükümet temsilcisi değil, esas olarak, vergi sistemine girmek suretiyle yönetsel güce kavuşan kişiydi. Devletten gelen emirlerin, kararnamelerin muhatapları arasında voyvodaların da bulunması, devletin, bu kişilerin taşra yönetimindeki konumlarını tanıdığını göstermekteydi. Aynı şekilde, yeni bir voyvodaya görev verilmesi, eskisinin icraatlarının denetimden geçirilmesi ve beğenilmeyerek işine son verilmesi sonucunda gerçekleşmekteydi. Ka-

IL 1977), s. 25. ayrıca bkz. Bistra Cvetkova, "Recherches sur le systeme d'affermage (iltizam) dans l'Empire Ottoman au cours du XVI.-XVIII. s. par rapport aux contrees Bulgares", Rocznik Orientalistyczny 27 (1964): 130-31 (1728'de bir muhtesibin, yerel halkın şikâyetleri üzerine Serez'den kovulmasını anlatıyor) dönemin sadrazamı Koca Mehmed Ragıp Paşa, özellikle baskıcı devlet görevlilerine ve ayana karşı çok acımasızdı.

5 Terimler ve alıntıların Karaferye sicillerindeki kaynağı (bundan sonra kısaca KS): 81 nolu defter/mikrofilm, sayfa 368/ 2. madde, KS 81/16/2 (1758), KS 81/20/230/3.

6 Aralarında Molla Mustafa ile adamları Ramiz Efendi ve Arnavut Hasan Ağa ile Kara Ahmed'in kardeşi Elhac Mehmed Ağa'nın da bulunduğu pek çok kişi hakkındaki suçlamalardan biri, Karaferye kazasındaki vakıf köylerinin çiftliklere dönüştürülmesiydi: RAD 14/939, RAD 15/1164 (1760).

zanın işleri, özellikle de nakdi ya da ayni vergi tahsili gibi işler, tabii ki, bekletilmeye gelemezdi.[7]

Yukarıda adı geçen iki asilzadeden Kara Ahmet, Kasım 1758 ile Şubat 1759 arasındaki devlet belgelerinde hedef gösterilmekte; Nisandan sonra ise, Molla Mustafa, devletin hedef tahtasına girmektedir. İki ayrı emirname olmakla ve iki "asi" ile ayrı ayrı uğraşılmakla beraber, ikisinin arasında belli bir ilişki vardı ve ikisi de, diğer asiler gibi, aynı devlet müdahalesini gerektiren kişiler arasındaydılar. Diğer asiler arasında, Mustafa'nın yandaşı olan ve belgelerde onun yandaşı olarak gösterilen Ahmet bulunmaktadır. Kardeşlerden bir diğeri olan Elhac Mehmet Ağa, başka bazı olaylarda Ahmet'le işbirliği yapmış olmasına rağmen bu olaya karışmamış gözükmektedir. Molla Mustafa'nın en önemli yandaşı, Karaferye'nin toprak ağalarından ve bir zamanlar Edirne medresesinde müderrislik yapmış olan Ramiz Mehmet Efendi idi. Bu beş kişinin hepsi de, bölgenin ayanları arasında belirtilmektedir. Özellikle Kara Ahmet'in ismi, 18. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Karaferye sicillerinde sıkça geçiyor. Molla Mustafa, aslen Sarıgöllü (Ptolemais) olmasına rağmen, daha zengin Karaferye bölgesinde olup bitenlerle ve bu bölgenin zengin kaynaklarıyla yakından ilgileniyordu.

Devlet makamları, düzeni sağlamak amacıyla, iki yönlü bir eylem uyguladılar. Bunlardan ilki, güç mücadelesine ve yerli halkın ezilmesine karşı çıkanların cezalandırılmasıydı; ikincisi ise, yerel yönetimi yeniden işler hale getirebilmekti. Devlet, Kara Ahmet'le Molla Mustafa'nın Doğu Makedonya'daki Kavala Kalesi'ne gönderilmelerini emretti. Ramiz ise, Kıbrıs'taki Mağusa (Gazimagosa) Kalesi'ne gönderilecekti. Ahmet'in kardeşi Mustafa, ilk hükümet emri gönderildiğinde, çoktan Alasonya'ya kaçmıştı; gerçi, devlet makamlarının da onunla ilgili somut bir talimat verdikleri görülmüyor. Diğer ufak simalara da, bazı cezalar veril-

7 Karaferye voyvodası hakkında daha fazla bilgi için bkz. Antonis Anastasopulos, "Imperial Institutions and Local Communities: Ottoman Karaferye, 1758-1774", yayımlanmamış doktora tezi; Cambridge Üniversitesi, 1999, s. 38-43. Ayrıca bkz. Halil İnalcık "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", Naff&Owens (ed.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, s. 35-36.

di. Devletçe verilen cezaların infaz edilmesi görevi, ilk başta, Selanik Valisi Mehmet Paşa'ya verilmiş, Mehmet Paşa da, bu iş için bir adamını, Karaferye'ye göndermişti. Mehmet Paşa'nın başarı gösterememesi üzerine aynı görev, Köstendil Valisi Abdi Paşa'ya verildi. O da asileri yok etmekte başarılı olamayınca devlet, bazı tavizler vererek bir orta yol bulmaya yöneldi. Buna göre, asilerin kaza sınırlarından içeri girmeleri yasaklanıyordu. Böylelikle sorumluluk bir kez daha, devlet görevlilerinden yerel cemaate geçmiş, yerel cemaat, olaya karışanların bir daha kazanın sınırlarından içeri girmelerine engel olmakla yükümlü kılınmıştı; bunu başaramadıkları takdirde, yüklü bir para cezası ödeyeceklerdi. İkinci hedef olan, düzenin yeniden sağlanması ise, esas olarak, bir voyvodanın tayiniyle sağlanacaktı. Görüldüğü üzere, meselenin ilk aşamasında devlet, Kara Ahmet'in üzerine gidiyordu. 1758'in Kasım ayı başlarında yayımlanan bir fermana göre, Kara Ahmet ve adamları "korkakça" kaçmışlar, kardeşi Mustafa ise, Alasonya Voyvodasının yanına sığınmıştı. Bu fermanda, Ahmet'ten "şaki" olarak bahsediliyor ve cezalandırılmasının dini bir görev olduğu belirtilerek, yakalanıp Kavala'ya gönderilmesi emrediliyordu. Ne var ki devlet, Ahmet'in yakalanması için sadece bir tek şey yaptı: Karaferye halkına, kadı tarafından onaylanacak bir belge vermelerini emretti. Bu belgede Karaferyeliler, Kara Ahmet kazadan içeri girer de onu tutuklayıp Selanik Valisi'ne teslim etmezlerse, topluca para cezasına çarptırılmayı kabul ettiklerini bildiriyorlardı. Karaferye'deki yanlar ve resmî görevliler, Kara Ahmet'in dönmesi durumunda onu tutuklayamazlarsa, sadece para cezasına değil, –metinde açıkça sayılmayan– başka cezalara da çarptırılacakları konusunda uyarılmaktaydılar. Ahmet'in rakibi Molla Mustafa ise, voyvodalık görevine vekâlete devam emekteydi; yani kazadaki işler ondan sorulacak ve halk ona müracaat edecekti. Mustafa, önceleri de aynı görevde bulunmuştu. Ne var ki, emrindeki Arnavut birliklerinden, "beş altı tanesi hariç", hepsini lağvedecekti.[8]

---

8 KS 81/16 Mustafa, 23 Şubat 1759 tarihli bir belgeyi, "voyvoda" olarak imzaladı. Bu, Mustafa'nın o tarihte Karaferye voyvodası olmayı başardığını gösteriyor.

Ne yazık ki, kaynaklarda, Molla Mustafa'nın bu makama vekâlet etmesinden önce kimin voyvoda olduğu konusunda hiçbir bilgi yok. Kara Ahmet'ten sadece, "hırsları kargaşa ve ızdırap yangınına neden olan" ("ayanlık iddiasıyla... cevr ve eziyet, ikad-i naire-i fitne ve şıkak eden") biri olarak bahsedilmiş. Buna karşılık, makamından atılmış bir voyvoda olup olmadığına –ki öyle olması muhtemeldir– dair hiçbir kayıt yok. Oysa aslında biliyoruz ki, Ahmet, belli bir zaman boyunca voyvodalık makamında bulunmuş ve kardeşi Elhac Mehmet ile birlikte cizye vergisi toplamışlardı. Bu bilginin kaynağı, Karaferye halkı ("ahali ve reaya fukarası") tarafından yazılmış bir dilekçedir (arzuhal). Dilekçenin üzerinde herhangi bir tarih yazmamakla birlikte, sözü edilen olaylara bakıldığında, Kasım 1758'de yazıldığı söylenebilir. Dilekçede Karaferyeliler, bu iki kardeşin, yasaların belirlediğinin çok üzerinde bir parayı halktan topladıklarını ve "rüşvetçi" ("mürtekip") kadıyı da bu işe alet ettiklerini yazıyorlardı. İki kardeşin icraatları arasında, yerel vergi oranından üç kat fazla para toplamak, yasadışı vergiler dayatmak ve gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin miktarı üç orana ayrılmış olmasına rağmen, bu vergiyi bir tek orandan tahsil etmek gibi hususlar yer alıyordu. Bunun sonucunda halk, kazadan kaçmaktaydı. Dilekçeyi yazanlar, bu iki kardeşin, İstanbul'da bazı kişilerle (eskiden sipahilerin maaşlarının ödenmesinden sorumlu olan ve eski bir sadrazamın damadı olan Derviş Efendi gibi) yakın ilişkileri olduğu için önceden gönderilen iki dilekçeden hiçbir sonuç alınamadığını vurguluyorlardı.[9] Saray, dilekçeye yanıt olarak iki kardeşin tutuklanıp yargılanmalarını emrettiyse de, sonucun ne olduğu konusunda hiçbir bilgimiz yok.

Dilekçe, herhangi bir tarih içermediği için, onun 1758-59 dönemindeki olaylarla doğrudan bir ilgisinin olduğunu söylemek mümkün değil. 1758 tarihli fermanın Elhac Mehmet'ten bahsetmemesi, dilekçenin 1758-59 olaylarıyla ilgisi olmadığını gösteriyor. Buna karşın, Ahmet'in voy-

9 B.O.A., Cevdet Tasnifi- Adliye 629. Derviş, iki kardeşten, onların Karaferye'deki vergi tahsildarlığı imtiyazını koruması için rüşvet almakla suçlanmaktaydı.

vodalık makamına sımsıkı yapıştığını ya da bu makama yeniden geldiğini, böylelikle de 1758'in sonlarına doğru kendisine karşı benzer icraatların yapıldığını varsayabiliriz. Ahmet makamından kovulduğunda ve hakkında tutuklama kararı çıkartıldığında, yerine, Ahmet ve Mehmet'le arasında ezeli bir düşmanlık bulunan Mustafa getirildi. 1755-56 gibi erken tarihlerde, o zamanlar Sarıgöl'de bir ayan olan Mustafa bu iki kardeşten, "gezgin tüccarlara saldıran eşkıya başları" diye bahsediyor ve bunların şeriata uygun biçimde cezalandırılmalarını istiyordu.[10]

Kasım 1758'deki fermana cevaben, 7 Ocak 1759'da, bir hüccet yayımlandı.[11] Bu, Karaferye siciline kaydedilen, benzer türdeki üç belgeden ilkiydi. Karaferye'deki 23 mahalleyi temsilen 93 kişi, bütün kasabanın adına, Ahmet'in Karaferye'ye dönmesi halinde onu yakalayıp devlete teslim etmezlerse, beytülmale (devlet hazinesi) on bin kuruş ödeme yükümlülüğü altına giriyorlardı. Her bir mahalle dört kişiyle temsil edilmekteyken, sadece Kemal Bey adlı Müslüman mahallesinin beş temsilcisi vardı. Müslümanların temsilcileri, 16 ağa, (beş tanesi imam olmak üzere) ulemadan 13 kişi, yedi bese ("ihtiyarlar" için kullanılan bir terim), iki berber (ki bir tanesi aynı zamanda çelebiydi), iki çelebi, iki kâtip, üç sipahi ve hiçbir unvanı olmayan ama "seyyidzade" ismini taşıyan bir kişiden oluşuyordu. Hıristiyan temsilcilerin hiçbir unvanı olmadığı için, onlar hakkında bir şey söylemek zor; tek bildiğimiz, aralarında üç tane papazın olduğu. Hüccet; efendi, ağa ve çelebilerden oluşan altı "şühudul hal" (profesyonel şahitler) tarafından imzalanmıştı.[12] Bu şahitlerden hiçbiri, sonraki hüccette ne mahalle temsilcisi ne de şahit olarak yer aldılar ve bunların, cemaatin kalan kısmı tarafından niye ayrıldıkları da belli değildir.[13]

İçindeki ifadeler, fermandakilere kelimesi kelimesine

---

10 I. Vasdravelles, *Historika Arhia Makedonias, B'Archion Veroias-Nauses, 1598-1886*, Selanik, 1954, s. 161-163, belge 184-1756.

11 KS 81/17/224.

12 Klasik İslam'da şühudul-hal için bkz. Claude Cahen, "A propos des Shuhud", *Studia Islamica* 31 (1970): 71-79.

13 Aslında, bu kişilerden birinin iki hüccette de yer alması ihtimali kuvvetlidir. Sadece, bu hüccetlerden birinde unvanı "efendi" iken, diğerinde "ağa"dır.

uyan hüccette, Müslümanlarla Hıristiyanların isimleri, ayrı ayrı mahallelerde sıralanmıştı. Bu tarz bir sınıflandırmanın, mahallelerin gerçek durumunu mu yansıttığı, yoksa bazı idari amaçlar için mi böyle yapıldığı net olmamakla birlikte, dinî bir ayrımcılığı yansıttığı da açıktır. Eklemek gerekiyor ki, diğer iki hüccette, sadece mahalle temsilcilerinin isimleri değil, adları belirtilen mahallelerin sayısında da değişme olmuştu. Bu çelişki, sadece basit bir yazım hatasından kaynaklanabileceği gibi, bizim bu belgelerin hangi esaslara göre hazırlandığını anlamaktaki acizliğimizi de gösteriyor olabilir. Ramiz Efendi, bu makama, Ahmet ve Ahmet'in kardeşinden bir süre sonra gelecekti. Her ne kadar, Ramiz Efendi'nin Karaferye olaylarında ne gibi bir rol oynadığı açıklığa kavuşmamış olsa da, sonuçta Molla Mustafa'nın tarafındaydı. Ancak Ramiz Efendi, 1 Şubat 1759 tarihli bir tebliğe göre, Karaferye voyvodaları arasında Rumeli Eyaleti makamlarının yakından ilgilendiği tek kişiydi. Ramiz Efendi'ye gösterilen bu özel ilgi, onun ulemadan oluşundan kaynaklanıyordu. Mağusa'ya sürülmesi konusunda da, Şeyhülislam'ın onayı gerekmişti. Durum ne olursa olsun, sonuçta, Vali'nin adamı Karaferye'ye vardığında, Ramiz Efendi çoktan oradan kaçmıştı. Kara Ahmet hakkındaki fermanın tıpatıp aynısı, Ramiz için de yayımlanmış ve Karaferye halkına, Ramiz'in Karaferye'ye gelmesi halinde ona müsamaha gösterirlerse on bin kuruş ödeyecekleri ve "en sert cezalara" çarptırılacakları bildirilmişti.[14]

Olayın taraflarından her birine, farklı bir muamele yapılmaktaydı. İki hafta sonra (16 Şubat) yayımlanan ve Selanik Valisi'ne gönderilen bir ferman, sadece Kara Ahmet ve kardeşine değiniyor, bunun dışında ne Ramiz ne de başka biri hakkında tek kelime içeriyordu. Babıâli, ileriki dönemlerde de yapacağı gibi, hüccetin kapsamını genişletiyor ve Ahmet'in tutuklanması görevini, sadece şehir halkının değil, Karaferye Kazası'nda yaşayan herkesin üzerine yıkıyordu. Ayrıca devlet, reayanın kendisinden iste-

14 KS 81/18/225. Emrin sonucu olarak yayımlanmış olması gereken hüccet, sicilde geçmiyor.

nenleri yapmaması durumunda, hüccetteki para miktarının iki katını alacağı uyarısını yapıyordu.

Ramiz Efendi'nin, hakkındaki tebliğden iki ay sonra, bu kez Molla Mustafa, devletin hedef tahtasına oturtulmuştu. Kaynaklarda bir boşluğun olması, durumun tam olarak anlaşılmasına imkân vermese de, Mustafa'nın o dönemde Karaferye Voyvodası olduğunu biliyoruz. Karaferye'deki malikâne kiracıları tarafından görevlendirildiğine ilişkin belge (zabt temessüğü), Mart 1759 ile Şubat 1760 arasını kapsayan sicil defterine geçirilmişti.[15] Bu tarz belgelerde sıkça görüldüğü üzere, voyvodalıktaki kiracının isminin olduğu yer boş bırakılmıştı. Sonraları, fermanlar bu temessükten, Mustafa'ya bahşedilen "ismi açık iltizam temessüğü" diye bahsedeceklerdi. Mustafa da, Ahmet ve Mehmet'in önceden yaptıkları gibi, Karaferye'nin zımnilerinden (gayrimüslimler) cizye vergisi toplamaktaydı. Bu mukataayı, asıl kiracısından, Selanik Sancağı için kiralamıştı.[16]

14 Nisan 1759 tarihli bir genelgeye göre Karaferye sakinleri Babıâli'ye, Molla Mustafa'nın, emrindeki 400 Arnavut'la beraber, düzeni bozucu hareketlerde bulunarak reayayı ezdiğinden ve ayanlar arası çatışmaya katılanların cezalandırılmasına dair emirleri umursamadıklarından şikâyet ediyorlardı. Merkezi idare, Mustafa'nın zorba bir eşkıya olduğunu ilan etti ve derhal yakalanmasını, direnecek olursa derhal öldürülmesini emretti. Selanik makamları, Karaferye'de asayişi sağlama görevini alan Köstendil Valisi Abdi Paşa ile işbirliği yapacaklardı.[17] Bu amaçla Selanik Valisi'nin kethüdası ve pek çok kişi, Abdi Paşa'ya

---

15 KS 81/21/232/1. Ammon Cohen, *Palestine, in The Eighteenth Century: Patterns of Governmet and Administration*, Kudüs, 1973, s. 204'te şu satırlar yer alıyor: "Vergi, toprak üzerinden alınmaktaydı ki bu, oranın yöneticisinin andın neden çoğu zaman boş bırakıldığını ya da sonradan kırmızı mürekkeple eklendiğini açıklıyor. Ne var ki, kiracının kim olduğu bilinirken isminin olduğu yerin neden boş bırakıldığı, halen net değildir. Belki de böylesi bir uygulama, belgenin bir kişiden diğerine transferini kolaylaştırmaktaydı.

16 KS 81/9/380/1.

17 Abdi Paşa sonradan Anadolu ve Rumeli Beylerbeylikleri ile Bosna Valiliği görevlerinde bulunduktan sonra, Silistre Valisi iken, hicri 1204'te (M. 1789-90) hayata gözlerini yumdu. 1762'de Belgrad'a tayin edilmiş ve burada düzeni sağlamıştı; bunun sonucunda, vezir unvanı kazanmıştı. Mehmet Süreyya, Sicil-i Osmani III, İstanbul, H. 1311/M. 1893-94, s. 411-12.

yardıma gönderildi. Tebliğ, Ramiz Efendi'nin halen serbest olduğunu doğrulamakta ama yanlış biçimde, Kara Ahmet'le kardeşinin, davranışlarından ötürü sürgünle cezalandırıldıklarını söylemekteydi. Osman Ağa adında bir kapıcıbaşı, devletin temsilcisi olarak atanmış ve İstanbul'a yolladığı raporlarla, sarayın o bölgede adeta gözü, kulağı olmuştu.[18] Bunun dışında, Osman Efendi'nin mübaşiri ve Karaferye kadısı da, Molla Mustafa'nın devletçe el konulan mal varlığının bir listesini çıkaracaklardı.[19]

Tebliğ, Molla Mustafa'nın halen Karaferye'de olduğunu söylemekte ve bölgeye ilk olarak, Selanik Paşası'nın kethüdasının varacağını bildirmekteydi. Tebliğ, ayrıca, Karaferye halkına, Mustafa'nın kaçmasına engel olmalarını emrediyordu; ne var ki, Abdi Paşa şehre vardığında, Mustafa çoktan kayıplara karışmıştı. Selanik'teki Venedik konsolosuna göre bu, Selanik makamları ile Abdi Paşa arasındaki bir çekişmenin sonucuydu. Nitekim Abdi Paşa, kendisinin yakın zamanda bölgeye varacağı konusunda Mustafa'yı haberdar ettiği için kethüdayı hapse atmıştı. Kethüda, Selanik Valisi'nin talebi üzerine harekete geçen Babıâli'nin duruma müdahale etmesiyle, ancak üç hafta sonra salıverilecekti. Konsolos ayrıca, Abdi Paşa'nın, Mustafa'yla işbirliği yaptığı için Karaferye Kadısı'nı hapse attığını, şehrin serdarının da aynı sebepten ötürü boynunun vurulduğunu yazıyordu.[20] Ne var ki, sicil defterlerinde konsolosun iddialarını doğrulayacak hiçbir kayıt yoktur. Aksine, Osmanlı kaynakları, Kasım 1758'de kadılık makamında bulunan Şükrü Mustafa Efendi'nin, 1760'ın Mart ayında, hâlâ aynı koltukta olduğunu göster-

18 KS 81/3/368/2.

19 KS 81/4/370/1. Envanter günümüze ulaşamamıştır. Bütün bildiğimiz, Mustafa'nın Karaferye'de büyük bir malikâneye ve pek çok çiftliğe, ayrıca taşınır eşyalara sahip olduğu ve bunların Selanik'te satıldığıdır. (KS 81/9/380/1).

20 Mertzios, "Sympleroma eis ta Mnemeia Makedonikes Historias", s. 61, 63. Sicil kayıtlarına göre, yeniçerilerin ikinci bölüğünden Mustafa Ağa, 1759 yılının Şubat başlarında serdarlığa atandı. (KS 81/23/235/1). İkinci atama, bir önceki serdarın azledilerek yerine Pehlivanzade Haseki Hüseyin Ağa'nın getirilmesiydi. Seyyid İbrahim Ağa da, aynı dönemlerde serdarlığa getirildi.

mektedir.[21] Konsolos, ayrıca, Abdi Paşa'nın Karaferye'deki misyonunu, kargaşa kaynağı olan Arnavutlardan bölgenin temizlenmesi ile ilişkilendirse de belgeler, bu konudan, ancak çok sonraki tarihlerde bahsedeceklerdi.

Yukarıda belirtildiği üzere Osmanlı makamları, Karaferye halkının Molla Mustafa'yı ve onun başıboş adamlarını tutuklayacaklarını ummaktaydılar. Oysa çok açıktır ki, bunu başarmak kolay değildi. Düzenli birlikler, muhtemelen, dağlık bir coğrafyanın ve mükemmel saklanma yerlerinin olduğu bu bölgenin yabancısı oldukları için, Mustafa'nın izini sürmede başarılı olamadılar. Bunun üzerine, 21 Nisan tarihli bir buyruldu, yerli Müslüman halktan, eli silah tutan herkesin harekete katılmasını emretti. Burada söz konusu olan, acil durumda alınan bir önlem olarak, herkese yönelik bir çağrı (nefir-i am) idi. Belge, sadece serdara ve Müslümanlara değil, çoğunluğu Hıristiyan olan köy ve çiftlik sakinlerine de hitap ediyordu. Gayrimüslimlerin silahlandırılarak harekâtta görev almalarının mümkün olduğunu düşünmek saçma olur. Burada, akla daha yatkın olan olasılık, fermandaki bu ifadelerle, Hıristiyanların Mustafa'ya hiçbir suretle destek vermemeleri konusunda uyarılmalarıydı. Buyruldu, devlete karşı gelen ve kazanın düzenini altüst eden Müslüman "asilerin" öldürülmelerinin serbest olduğunu bildirmekteydi. Emirleri yerine getirmeyenlerin ağır biçimde cezalandırılacakları hükmü de, her zaman olduğu gibi, fermanın sonuna yerleştirilmişti. İlginçtir, Kara Ahmet hakkındaki fermandan farklı olarak, Molla Mustafa hakkındaki fermanda, onun ne eskiden voyvoda olduğundan ne de ayanlığından bahsedilmiş, sadece, Karaferye sakinlerinden biri ("kasaba sükkanından") olduğu belirtilmişti.[22]

Mustafa'nın tutuklanmasının dışında acil halledilmesi gereken konu, yerel yönetimin yeniden işler hale getirilme-

---

21 KS 81/24/870/2 (1758), RAD 15/907 (1760). Kadının kısa bir süreliğine gözaltına alındıktan sonra serbest bırakılması ve görevinin başına dönmesi, ihtimal dahilindedir.

22 Nefir-i am konusunda bkz. KS 81/3/368/1. Ayrıca bkz. Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 304-311.

si ve özellikle, yeni bir voyvodanın atanması konusuydu. Yeni voyvodanın kim olacağına İstanbul karar verirdi. Bununla birlikte, Abdi Paşa, 22 Nisan'da bir voyvoda vekili tayin etti. Kadı, tıpkı birkaç ay önce Molla Mustafa'nın tayinini onaylandığı zeminde, yeni voyvoda vekilinin tayinini onayladı: Önceki voyvodanın kaçışı, kazadaki işleri arapsaçına çevirmişti ve birinin bu işlere bakması gerekiyordu.[23] Göreve, Seyyid İbrahim Ağa adında, saray yeniçerilerinden bir başçavuş getirildi. Seyyid İbrahim Ağa, kısa bir süre önce Abdi Paşa'nın maiyetine dahil edilmişti ve Mart sonlarında da, Karaferye Serdarlığı'na getirilecekti.[24] Esas görevi, Abdi Paşa'nın bölgeden ayrılmasından sonra düzeni korumak ve kazadan sürülenlerin geri dönmelerine engel olmaktı. Venedik Konsolosu'nun raporu doğruysa, Abdi Paşa, İbrahim Ağa'nın selefini idam ettirmişti.

Yeni voyvodanın atanması konusunda, bazı karışıklıklar yaşanmıştı. 18 Mayıs tarihli bir tebliğe göre bu makam, sarayın da onayladığı, Selanik'in nüfuzlu ayanlarından Abdurrahman Ağa'ya tahsis edilmişti.[25] Venedik konsolosu'nun 22 Haziran tarihli raporuna göre Abdurrahman, Abdi Paşa'nın tercihiydi. Ne var ki, diğer kaynaklar, İstanbul'daki malikâne kiracılarının, Karaferye mukataasını saraydaki "gedikliler"den (makam sahibi) Elhac Osman'a bir yıllığına kiraladıklarını öne sürüyorlar.[26] Osman'ın

---

23 KS/81/4/369/1. emrin yayımlanma ve kayıt tarihleri aynı; bu, demek oluyor ki, bu emri Karaferye'de Abdi Paşa yayımlamıştı.

24 KS 81/4/369/2, KS 81/4/369/3. Göreve tayini, bir ferman ve saraydaki yeniçerilerin ağasının bir mektubuyla duyulmuştu. Abdi Paşa'nın ismi, iki belgede de geçiyor; bu, onun tayininin 20 Marttan önce olduğunu gösteriyor.

25 KS 81/5/372/1. Abdurrahman, Barutहane Nazırlığı, Selanik Gümrük Emirliği ve bazı paşaların mütesellimliği görevlerinde bulunmuştu: V. Günay, "H. 1159 (M. 1746) Tarihli Karaferye Kazası Şeriye sicili (Transkripsiyon ve değerlendirme)," yayımlanmamış tez, İzmir, 1993, s. 232, belge 60; N. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIII siecle*, Paris, 1956 s. 17-18 ve 18. Svoronos, gümrük emininin Selanik'teki vergi tahsildarları arasında en önemlisi olduğunu kaydediyor; Sidon eyaletinde de liman şehirlerinin gümrük gelirlerini tahsil edenler, vali olarak atanmaktaydılar. (Cohen, *Paletsine in The Eighteenth Century*, s. 125).

26 "Abdi, Köstendil'e geri döner... gümrük emini Abdurrahman'ı, vekili ve Karaferye voyvodası olarak atar". (Ertzios, "Sypmplenoma eis ta 'Mnemeia Makedonikes İstorias'," s. 64)

Mayıs ayında verdiği bir dilekçe, Mustafa'nın o ana kadar, yüksek miktarda mukataa geliri topladığını ve bu durumun, yerel mahkemenin de girişimiyle düzeltilmesini ve kendisinin görevi Mart ayında başladığından, mukataanın artık kendisine verilmesini talep ediyordu. Saray, Osman'ın isteğini kabul etti ve Molla Mustafa'nın hesaplarına inceleme başlatılması talimatını verdi. Dilekçenin gösterdiği üzere, Mustafa'nın kovulması, yerli halkın şikâyetlerinin sonucuydu.

Osman'ın ismi, bundan sonra, belgelerde geçmiyor.[27] Aksine, 2 Temmuz tarihli bir fermanla, Abdurrahman'ın bu göreve gelmesi resmilik kazanmıştı.[28] Resmi belgelerde geçen ifadelere göre ("cümle ahali i vilayetin istidasıyla... esseyid Abdurrahman Ağa... voyvoda nasb ve tayin") Abdurrahman, hem Abdi Paşa'nın hem de yerli halkın desteğini kazanmıştı. Açıkça görüldüğü üzere, mukataanın artık, malikâne sahiplerine ait olduğu değil, Mustafa'nın müsadere edilen malları arasında olduğu kabul görmüştü. Zira ortaya çıkmıştı ki, Mustafa, halktan vergi tahsiline vakit bulamadan, bu arazinin tam değerini peşinen ödemişti. Sonuçta, devlet duruma müdahale etmiş ve kendisinin tayin ettiği kişiyi tayin etmeleri için malikâne sahiplerine emir vermişti. Daha fazla ihtilafın önlenmesi için de, kadının "mahzar"ı ve ilamı, ayrıca, voyvodaların destek mektubu olmaksızın hiçbir bireysel şikâyetin kabul edilmeyeceği bildiriliyordu. Halen Mustafa'nın elinde bulunan "isim kısmı açık" temessük geçersiz ilan edilmiş ve malikâne sahipleri, yayımladıkları yeni bir temessükle, özel olarak Abdurrahman'ın adını belirterek, devlet hazinesi adına mukataa toplamaktan onun sorumlu olacağını ilan etmişlerdi.[29] Temessükte ayrıca, Abdullah'a, hizmetleri karşılığında halktan para toplama izni veriliyordu; ne var ki, böyle bir izne fermanlarda rastlanmıyor. Muhtemelen, Abdurrahman, Karaferye'ye taşınıp bizzat işlerin başına geçmek yerine, bu işlere bakması için bir vekil atamayı tercih etti.

---

27 RAD 14/861, RAD 14/869; Cevdet, Tasnifi Maliye, 9014.

28 KS 81/11/383/1. aynı konuda, 3 Haziran'da ikinci bir ferman yayımlandı (KS 81/9/379).

29 KS 81/12/385/2.

Abdurrahman'ın vekil atadığına ilişkin tek kayıt, 24 Mayıs tarihli, olayların yatıştırılmasını sağlayan subaylara yapılan bir tevzi (para dağıtım) defteridir. Vekilin adı, İbrahim Efendi idi. Defterde adı geçenlerden Çavuşbaşı İbrahim Ağa'nın da voyvoda vekilliği yapmış olmasına karşın, isminin sonu "efendi" ile biten adaşıyla karıştırılmaması gerekir. Defterdeki toplam ödeme, 4.236.000 akçe (120 akçe bir kuruş ettiğine göre, 35 bin kuruş) idi. Bu toplam paranın % 42,5'i Abdi Paşa'ya, %28,3'ü Selanik Valisi'nin Kethüdası Osman Paşa'ya, %2,8'i İbrahim Ağa'ya, yine % 2,8'i tahsildarlık ücreti olarak voyvodaya ve %0,3'ü İbrahim Efendi'ye veriliyordu. Geriye kalan para ise, mahkeme giderlerine ve devlet görevlilerinin maiyetlerindekilere tahsis edilmişti.[30] Defterde geçen bu 4.236.000 akçe, çok büyük bir paraydı; bir karşılaştırma yapacak olursak, 1764 tarihli tevzi defterindeki gider toplamı, 2.262.650 akçe idi. Dervişlere tahsis edilen ve tahsil etme sorumluluğu Selanik Valisi'ne ait olan hazariye vergisi, aynı defterde 226.975 akçe (ki idarecilere ödenen para da muhtemelen bunun üçte biriydi), Abdi Paşa'ya ise, Mustafa'ya karşı düzenlenen harekata katılımından ötürü 1.800.000 akçe veriliyordu.[31]

Abdi Paşa, Karaferye'deki hizmetlerinin bir ödülü olarak, 2 Haziran 1759'da, Selanik ve Kavala sancakbeyliklerine getirildi. Selanik'e hareketinden önce, Karaferye'de düzeni tam olarak kurması isteniyordu. Abdi ile Abdurrahman arasındaki yoğun ilişki, Abdurrahman'ın 10 Haziran'da Abdi Paşa'nın mütesellimliğine atanmasıyla kesinlik kazanmaktadır.[32] Karaferye'de normale dönüldüğünün göstergesi olarak, aynı dönemde (18 Mayıs'la 25 Haziran arası) bazı ufak atamalar yapıldı. Bu atamalar arasında, bir subaşı, bir muhtesip ve bir bölükbaşı ile maiyetindeki 200 kişi bulunmaktaydı.[33]

Olağan düzene dönüş, ayrıca, iki hüccetle garanti edil-

---

30 KS 81/7/375/1.

31 KS 85/6/427-9 (1765).

32 KS 81/12/386/1, KS 81/12/386/2. Abdi'nin mütesellim olarak atadığı belgede, atanma tarihi 3 Haziran olarak geçiyor. (bkz. 1 no'lu dipnot.)

33 KS 81/5/372/2; KS 81/12/386/3; KS 81/14/390/2.

mekteydi. Hüccetlerden ilki, 12 Müslüman ve 16 Hıristiyan mahallesinden 184 Müslüman ve 156 Hıristiyan'ın imzalarıyla, 19 Mayıs'ta hazırlandı.[34] Bu sefer mahallelerin temsilci sayısı, birbirine eşit değildi. Mahallelerin temsilci sayısı –belki de mahallelerin büyüklüğüyle orantılı olarak– beş ile 24 kişi arasında değişiyordu. Listede, isimlerinin başında hiçbir unvan yazılı olmayan Hıristiyanlar, muhtemelen, mahallelerinin önde gelen kişileriydi. (Listede, Müslüman mahallelerinden yedi tane imamın adı geçmesine rağmen, papazlardan hiç kimsenin adına rastlanmıyor.) İlk hüccette olduğu gibi, Müslümanların isimlerinin başlarında unvanları da yer almakta. Listenin ilk sırasında, kazanın "tescilli" ayanı Rüşdi Ali Efendi'nin ismi var.

19 Mayıs tarihli hüccet, Kara Ahmet'e ilişkin olan hüccetle benzerliğe sahip. Yalnız, bu seferki, Molla Mustafa'ya odaklanmış. Hüccette, Mustafa'nın, Ramiz Mehmet ve Kara Ahmet gibi, Abdi Paşa'nın gelişinden altı gün önce kaçtığı belirtiliyor. Metinde imzası bulunanlar, bu üç ayandan herhangi birinin geri dönmesi ve derhal tutuklanmaması durumunda, devlet hazinesine elli bin kuruş ödeme yükümlülüğü altına giriyorlar. Bu muazzam miktarın, kazanın mevcut gelir kaynaklarına dayanarak mı hesaplandığı, yoksa halkın gözünü korkutmak için mi bu şekilde belirlendiği bilinmiyor. Şehir sakinleri tarafından imzalanan belge, bütün kaza halkını sorumlu tutmaktaydı. ("cümle ahali i kazayı canibi miriye elli bin guruş nezre ket eylediklerinde...") Bu durum, köyler zaman zaman bağımsız olarak temsil edilseler de, şehir merkezinin kırsal kesime üstünlüğünü gösteriyor. Ayrıca, belirtmek gerekiyor ki, Ahmet'in cezasının, 14 Nisan tarihli tebliğde yazıldığı şekilde sürgün değil, Kavala Kalesi'nde sürgün cezası olduğu da açıkça belirtilmiş.

Hüccetin alındığını tasdik eden fermana göre, Karaferye sakinlerinin Ahmet'in, Mustafa'nın ya da Ramiz'in geri dönüşlerinde tutuklanmamaları durumunda, hüccette belirtilen miktardan çok daha fazlasını ödemek zorunda kalacakları duyuruluyordu. Dahası, ferman, kaza halkının

34 KS 81/6/373-74.

bu sorumluluğu kendi istekleriyle üstlendiklerini söylüyordu. ("bilcümle ahali i kaza taahhüd ... huzur i şer'de bittav v'ür-rıza verdikleri hüccet").[35] Ne var ki, Venedik konsolosu, 22 Mayıs tarihli raporunda, elli bin kuruşun, Abdi Paşa tarafından dayatıldığını söyleyerek fermanı yalanlıyordu.

Selanik Divanı'nın bir tebliğini takiben, 24 Haziran'da, ikinci hüccet yayımlandı. Bu hüccette Karaferye halkı, Molla Mustafa'nın adamlarından isimleri listede açıklanmış olan 27 tanesinin, kazaya döndüklerinde tutuklanmamaları durumunda, hazineye elli bin kuruş ödemeyi kabul ediyorlardı.[36] Bu kişilerin isimleri, fermanda yer almaktaydı.[37] Bunlardan 15 tanesi yeniçeriydi.[38] Aralarında ayrıca, kara Ahmet'in kardeşi Mustafa Ağa ile Molla Mustafa'nın bir yeğeniyle iki oğlu ve Sarıgöl'den iki kardeşi bulunmaktaydı. Hüccette isimleri yer alanlar, sadece, kasabanın Müslüman mahallesinden olanlardı. Zira saldırganlar, o bölgede yaşıyorlardı. 160 kişinin isimleri yer almaktaydı ve bunlardan dokuz tanesi imamdı. Temsil usulü yine farklıydı. Sözgelimi, bir önceki hüccette 24 kişiyle temsil edilen Cami-i Atik Mahallesi bu kez 24 kişiyle; on kişiyle temsil edilen Su Kapısı mahallesi ise, şimdi 16 kişiyle temsil ediliyordu.

Bu noktada, Karaferye'deki sorun, bölgedeki Arnavutların varlığı ile ilişkilendirilebilir. Selanik'teki Venedik Konsolosu, raporlarından birinde, Molla Mustafa'dan, –tesadüf eseri– "Arnavutların lideri" diye bahsediyordu.[39] 1759'un Mayıs sonu ve Haziran başında yayımlanan iki fermanda kaza halkına, elli bin kuruş para cezası tehdi-

---

35 KS 81/9/380/2.

36 KS 81/14/389/1, KS 81/15/391.

37 KS 81/11/383/2, KS 81/11/384/3. Bunlar, "derbeyan-i yeniçeri eşkiyası" ve "urur ferman-ı alide mukayyed eşkiyanın defteridir" ibareleri altında kaydedilmiş olan, tarihleri belirtilmemiş isimlerdir. Listeler, hüccetleri tasdik eden fermanlardan kopya edilmiş bile olsalar, aslında, sarayın bu isimlerden haberdar edilmiş olması ve sonuçta bir hüccetin yazılmasını istemiş olması, daha kuvvetle muhtemeldir.

38 Emirde, sadece mahallelerin sakinlerinin değil, serdarların ve üst rütbeli yeniçerilerin de taahhüt altına girmeleri istenmekteydi.

39 Ne var ki, 1770 tarihli bir sicile göre, Mustafa, bir "Türk"tü. (KS 91/3/850). Bu kayıt, Vasdravelles, Historika Arheia Makedonias, s. 184-85'te (belge 202) yer almaktadır.

diyle, bölgeyi orada etkin durumdaki çetecilerden temizlemeleri emrediliyor ve Müslüman haydutların, direnmeleri veya çatışma çıkarmaları halinde öldürülmelerinin, kanunen serbest olduğu vurgulanıyordu. Ek olarak, komşu kazalardaki (Yenice-i Vardar, Vodina, Ağustos) makamlara ve halka, Arnavutları bölgeden sürmeleri ve Karaferye halkına yardım etmeleri emredilmekte ve bölgedeki bütün Arnavutlar sürülmedikçe, düzenin sağlanamayacağı vurgulanmaktaydı. Karaferye askerî yetkilileri ile ayanları, Arnavutların geri dönmesine izin vermemeleri için özellikle uyarılmaktaydılar. Devlet makamları, bu meseleyi o kadar ciddiye almışlardı ki, gönderilen direktiflerden bir tanesi, sadece Karaferye'deki hükümet memurlarını ve ayanı değil, Hıristiyan "kocabaşları", hatta Hıristiyan köy nüfusunu muhatap almaktaydı.[40] Kazadaki Hıristiyan çoğunluğu devlet tebliğlerinin muhatabı kabul etmek, çok nadir görülen bir durumdu. Fakat bu olayda, buna iki kez –üstelik ikincisinde açık biçimde– başvuruldu.

Osmanlı makamları, 1759'dan sonra da, Güney Rumeli ve Mora'daki Arnavutlarla çeşitli vesilelerle uğraşmak durumunda kaldılar. Örneğin, 1779'da düzenlenen önemli bir askerî harekat esnasında yayımlanan bir ferman,[41] Arnavutların ayanlık hırslarının bölgeye kaos ve anarşi getirmesinden ötürü, merkezi yönetimin artık Rumeli'de daha fazla ayanın varlığına göz yummayacağının altını çiziyordu.[42] Selanik Sancağı'nda da, 1764 sonu ve 1765'e ait ferman ve hükümet emirleri, bütün Güneybatı Makedon-

40 KS 81/10/381, KS 81/10/382. İlk kayıt, Vasdravelles'in eserinin 168-170'inci sayfalarında yayımlanmıştır. Selanik divanının emirleri, Arnavut eşkıyanın imhası ve bu imhadan Karaferye bölükbaşısının sorumlu tutulduğu konusunda Karaferye halkını haberdar etmekteydi. (KS 82/12/385/1, KS 81/14/389/2). Selanik'teki Venedik konsolosu, 1759 yılının Nisan ortaları gibi erken bir tarihte Arnavutların sürülmesine dair fermanların yayımlandığına ilişkin bilgi vermektedir. (Mertzios, opcit, s. 61). Bu tarz fermanların kopyaları, Karaferye siciline geçememiştir.

41 Arnavut beylerin imhası konusunda bkz. dönemin raporlarından J.V. Anasy'nin M. Lascaris, Saloniquea ála fin du XVIII. siècle d'après les rapports consulaires français, Atina, 1939, s. 37-40. Ayrca bkz. Svoronos, op.cit, s. 29-31.

42 Vera Mutafceva, "L'insttution de l'ayanlık pendant les dernières décennies du XVIII. Siècle", Études Balkaniques 2-3, 1965, s. 237.

ya'ya ve Tesalya'ya saldırıda bulunan Arnavut çetecilerin imhasını emretmekte ve Arnavutların bölgeden sürülmesine ilişkin emirlere gereken özeni göstermediği için, Abdi Paşa'yı eleştirmekteydi.[43] Abdi Paşa, 1759'da Arnavutlara karşı düzenlenen harekâtta seraskerliğe tayin edilmiş ancak reayadan gelen şikâyetler üzerine görevden alınmış ve sonra da, 1760 yılının Şubat ortalarında, Selanik'ten İnebahtı'ya atanmıştı.[44]

Söz konusu fermanlar, Arnavutlardan başkalarını da hedef almaktaydı. Bu iki fermandan bir tanesi, Karaferye sakinlerinden üç kişinin –kaymakam nakib-i sabık Seyyid Mehmet, sipahi Hasan ve İmam başı Elhac İbrahim'in– olaylara bir ölçüde karıştıkları gerekçesiyle, "uzak yerlere" sürülmelerini emrediyordu. Daha da önemlisi, Arnavutlardan bir diğeri Hasan Ağa'nın, çocukları ve adamlarıyla birlikte, Karaferye kazasından içeri girmeleri yasaklanmaktaydı. Komşu şehir Katerin'in fiili yöneticisi ve Karaferye'nin en büyük toprak sahibi Hasan Ağa, Mustafa'nın adamı olmakla suçlanıyordu. Belgeye göre Mustafa, Hasan Ağa'dan borç para almış ve bu parayı halka borç verip zorla bir senet imzalattıktan sonra, yine zorla parayı tahsil etmeye çalışmıştı. Bununla beraber, Hasan'ın elindeki toprakların ve mukataa arazisinin statüsünün ne olacağı, fermanda net olarak belirtilmemiş. Hasan Ağa'nın kazanın güneyinde Çitroz'da bulunan mukataa arazisi üzerindeki denetimi, bu fermandan sadece birkaç ay önce, 1760 yılının Şubat sonuna dek uzatılmıştı.[45]

Hükümetin kargaşa olaylarına karşı faaliyetleri, Arnavutlar aleyhindeki kararnamelerin ve hüccetlerin yürürlüğe girmesiyle, -en azından Karaferye siciline göre– kesil-

---

43 KS 85/11/425/2 (1764), KS 85/9/301/2, KS 85/15/770/1 81765).

44 Mertzios, opcit, s. 65-68. Selanik'teki Fransız konsolosuna göre Abdi Paşa, Tesalya'daki Arnavutlara karşı iki sefer düzenlemiş ve onları bozguna uğrattıktan sonra, 16 Aralık 1759'da işinin başına dönmüştü. Yokluğunda Selanik, önce onun kethüdası tarafından, ardından da geçici bir vali tarafından yönetilmişti: Svoronos, opcit, s. 22-23 (belge no. 18), 373 (belge no. 161).

45 KS 81/5/372/3. Selanik'teki Venedik Konsolosu, 19 Haziran'da yazdığı raporda, Abdi Paşa'nın Molla Mustafa'yı koruyan bir Arnavut paşasının peşinde olduğunu bildiriyor. Bahsedilen bu "Arnavut Paşa", "Arnavut Hasan" olabilir. (Mertzios, opcit, s. 65).

mişti. Ne var ki, şehirdeki hayatın normale dönmüş gibi görünmesinden bir süre sonra da, olayın yankıları, devam etti.[46] 1759'un Aralık ayında, Karaferye esnafı, şehrin Hıristiyan ailelerinden biri olan Kritopulosların zimmetlerinde 15 bin kuruş bulundurduklarını, bu paranın, Molla Mustafa tarafından, kendisini aklatmak için İstanbul'daki memurlara rüşvet olarak verilmek üzere, aileden küçük Kritopulos namında birine verildiğini iddia etti. İddia edildiğine göre Kritopulos, Mustafa aleyhindeki fermanı duyduktan sonra Karaferye'ye dönmüş ve parayı teslim edemeden ölmüştü. Esnaf, Mustafa'dan üç bin kuruş alacaklı olduğunu iddia ediyor ve bu meblağın, Kritopulos'un parasından ödenmesini istiyordu. Bu kurnazca iddia, devletin ilgisini çekti ve böylece, geri kalan 12 bin kuruş, Mustafa'nın müsadere edilen mallarının parçası sayılarak devlet hazinesine geçti. Sonuçta saray, bu işi Rumeli Divanı'na ve Karaferye Kadısı'na havale etti ve parayı toplaması için, bir kapıcıbaşını görevlendirdi.[47]

1760'ın Şubat başlarında yayımlanan bir fermanın gösterdiği üzere, soruşturmanın ilerleyen aşamaları, davanın tümden düşmesiyle sonuçlandı. Karaferyeliler, esnafın iddiasını reddettiler ve bunun tamamen esnafın kişisel çıkarlarından kaynaklandığını iddia ettiler. Molla Mustafa'nın mal varlığına yapılan inceleme de, esnafın iddiasını doğrulamıyordu.[48] Bu olay, ayan çatışması sonrasında da yerel rekabetin –bezirgân (tüccar) Kritopulos'a karşı esnaf ve esnafa karşı Karaferye ahalisi– halen güçlü olduğunu gösteriyor. Her ne kadar, iddia doğrulanmamış olsa da,

---

46 Görüldüğü üzere, devletin aldığı tedbirler, halkın ezilmesini önlemede yetersiz kalıyordu: 1759'un başlarında Hıristiyan cemaati, cizye vergisini iki kere toplayan Cizyedar Hasan Ağa'yı yine şikâyet ediyordu. (RAD 15/135).

47 KS 81/23/868/1, KS 81/23/868/2, RAD 15/473. Bu belgeler, ayrıca, Aralık 1759'da Mustafa'nın halen yakalanamadığını ve Abdi Paşa'nın Karaferye'de düzeni sağlama görevinin son bulduğunu anlamamıza da yardımcı olmaktadır. Kritopulos ailesi, "Karitopulos" olarak da biliniyordu. Bu durum, büyük bir ihtimalle, Osmanlı belgelerinin yanlış okunmasından kaynaklanıyor: KS 81/23/868/1, yayımlayan Vasdravelles, opcit, s. 170-71, belge 190. (yine de, bu belgeler, pek çok hata içeriyor)

48 KS 82/1/613, RAD 15/667 (1760).

devletin, Mustafa ile bir Hıristiyan arasında işbirliği olabileceği ihtimalini reddetmemesi, kayda değer. İstanbul'la iş yapan ve orasıyla bağlantıları olan bir tüccarın, merkezi yönetimin gözünde, aracı olarak özel bir öneme sahip olduğu açıktır. Bilmediğimiz nokta ise, Mustafa'nın İstanbul'da bir hamisinin olup olmadığıdır.

Mustafa'nın akıbeti de bilinmiyor. Bir süre sonra, 1764'te, Kilindir Köyü'nün gayrimüslimleri, Sarıgöl'den Mustafa adında bir kişinin, zorla ve yasadışı biçimde –gerçekte olmayan– yedi yıllık borcun tahsili bahanesiyle 600 kuruş topladığından şikâyet ediyordu.[49] 1765 tarihli bir deftere göre, Mustafa, sadece Makroğuz köyü civarında bir miktar toprağa sahipti; ne var ki, 1770 yılında, Osmanlı ordusuna komuta edecek bir konumdaydı.[50]

Katerinli Hasan Ağa ise, rakibi olan ayana karşı, 1759 yılının Aralık başlarında İstanbul'a bir dilekçe sundu. Gerek dilekçe, gerekse Babıâli'nin yanıtı, kendisi aleyhindeki emirden tek söz etmiyordu. Aksine Hasan, sanki halka dehşet saçtığı gerekçesiyle Karaferye'ye girişi yasaklanan kendisi değilmiş gibi, kendisinin, haydutlara karşı düzenin koruyucusu olduğunu ileri sürüyordu.[51]

Kara Ahmet hakkında, daha ilginç bilgiler var. 1760'ın ilkbahar aylarında Karaferye halkı, Karaferye ve Yenice-i Vardar kadılarının raporları aracılığıyla Babıâli'den, Kara Ahmet'in affını istiyordu. Dilekçeye göre Kara Ahmet, yaptıklarından ötürü pişman olmuş ve bir daha yanına Arnavut almamayı kabul etmişti. Ahmet'in düşmanı Ramiz'in de ölü olduğu iddia ediliyordu.[52] Öyle görünüyor ki, devletin Karaferyelilere çok ağır sorumluluklar yüklemesinin tek sonucu, halkın panik halinde Ahmet'le uzlaşma arayarak onun geri dönmesini ve bu vesileyle, kendilerine dayatılan ağır para cezası tehdidinden kurtulmayı istemesiydi. Ne var ki saray, bu dilekçeyi kabul etmeye

---

49 RAD 21/497 (1764).

50 KS 85/17/1774 (1765), KS 91/3/850 (1770).

51 RAD 15/470.

52 RAD 157907 (1760). Sonraki bir belge, Ramiz'in öldüğünü yalanlıyor. (RAD 24/231 [1768]). Önceden de belirtildiği üzere, Kasım 1758 tarihli bir fermana göre Ahmed'in "düşmanı", Molla Mustafa idi.

pek de istekli değildi; kabul etmesi, ancak bu talebi tasdik eden ve saraya doğrudan doğruya Karaferyeliler tarafından yazılmış dilekçelerin ulaşmasından sonra mümkün olacaktı.

Son sözü söylemeden önce, kararnamelerin sicile kaydedilmeleri ile ilgili önemli bir ayrıntıyı irdelemekte yarar var. Bu olaya ilişkin pek çok tebligat, Karaferye siciline aynı gün kaydedilmişti. Abdi Paşa ve emrindekiler, bu emirleri, ellerine geçtiği anda sicile kaydetmiş olmalılar. Fermanlar, sicile en az sekiz günlük bir gecikmeyle kaydedilmiş. Kara Ahmet'le ilgili olarak Kasım 1758'de yayımlanan ferman, yayımlanmasından iki ay sonra deftere kaydedilirken, bir başkası, bir aylık bir gecikmeyle deftere geçirilmiş. Fermanların çoğunda ise bu süre, yirmi gün civarında. Bu kadar önemli ve acil emirlerin kayda geçirilmelerinin bu kadar uzun sürmesi şaşırtıcı olsa da, aslında bu fermanlar, öncelikli alıcılar olan Abdi Paşa gibi kişilerin eline çok daha erken ulaşmaktaydı. Örneğin, esnafın Mustafa aleyhine yazdığı dilekçeye ilişkin ferman, Aralık ayının ilk on gününde yayımlanmış ve muhtemelen, önce Rumeli Valisi'ne gönderilmiş ve Rumeli Valisi de, 19 Aralık'ta emirnamesini yayımladıktan sonra her iki emirname de Karaferye'ye gönderilmiş ve 27 Aralık'ta Karaferye siciline geçirilmişti.[53]

Sonuç

Bu makalede incelenen olay, 18. yüzyıl Osmanlı tarihinin ana konuları arasında bulunan, Rumeli ayanı arasındaki üstünlük mücadelesinden kaynaklanan sayısız çatışma olayından biridir. Vera Mutafçiyeva, böylesi çatışmalara ilişkin –en erkeni 1747'de Razgrad'da başlayan– çok daha fazla örnek ortaya koyuyor. Bruce McGowan da, 1760'larda Serez ve Vidin'de ayanlar arasındaki güç mücadelesinden bahsetmektedir.[54] Yerel para ve üretim kay-

53 2-3 Haziran'da yayımlanan yedi fermandan beş tanesi, Karaferye siciline 14 Haziranda, geri kalan iki tanesiyse, 18 Haziranda kaydedilmişti. Acaba bunlar, aynı tarihte mi alınmışlardı, yoksa aynı tarihte kaydedilmeleri, bir tesadüf müydü?

54 Mutafčieva, opcit, s. 236 ff.

naklarının denetimi, bu tarz rekabetleri körükleyen temel etkenler arasındaydı. Nitekim, gerek Kara Ahmet, gerekse Molla Mustafa, aşırı vergiler dayatmakla ve halkı istismar etmekle suçlanmaktaydı.

Karaferye'de devletin otoritesi, hiçbir zaman tehlikeye girmemişti. Ayanın baskısı ve düzenin çöküşü devlet müdahalesini zorunlu kılmış, böylelikle devletin eline, adaletin garantörü rolünü oynayarak tebaası ile bağlarını güçlendirme konusunda mükemmel bir fırsat geçmişti. Devletse, duruma müdahale etmesini isteyenlerin taleplerine, tebliğler, resmî görevliler ve askerî birlikler göndererek karşılık verdiyse de, bu yöntemler, kısa vadede, suçluların hiçbirinin yakalanamaması, yani tam bir fiyasko ile sonuçlandı. Uzun vadede de bu yöntemler, benzer olayların tekrarlanmasına, hatta 1758-59 olaylarının faillerinin bölgeye geri dönüşlerine bile engel olamadı.[55] Bu nedenle, Karaferye olaylarını bir taraftan devletin bu topraklarda otoriteye sahip olduğunu, öbür taraftan da bu otoritenin nasıl zedelendiğini göstediğini söylemek için yeterli dayanak noktamız bulunuyor. Devlet; yönetsel, mali ve toplumsal yapılardan kaynaklanan bu sorunun özüne inmek yerine, sanki birkaç kişinin sürülmesi bölgedeki kötü yönetimi ve baskıları sona erdirecekmiş gibi, soruna son derece yüzeysel önlemlerle yaklaşmıştır. Aslına bakacak olursak, devletin temel önceliği, vergi gelirlerinin kesintisiz biçimde hazineye akışının sağlanması olmasından ötürü, bölgeye yeni bir voyvoda atandığında sorun çözülmüş sayılıyordu.

Alınan tedbirlere bakacak olursak, Karaferye'de düzenin sağlanması sürecinin, İstanbul'u olaydan haberdar eden raporlar ve dilekçelerle başladığı görülür. Olaydan haberdar olmasından hemen sonra saray, bir bildiri yayımlayarak, paşaları ve askerleri, bu kişilerin üzerine gön-

---

55 Bruce McGowan, "The Age of the Ayans, 1699-1812", Halil İnalcık, Donald Quatert (ed.), *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, 1994, s. 665. Filistin'deki zahir el-divan konusunda bkz. Cohen, *Palestine in the Eighteenth Century*, passim İki olay, özü itibariyle çok farklı olmakla birlikte, ayanın hırsı ve devletin bunlara gösterdiği tepki bakımından, yine de arada benzerlikler var.

derdi. Hükümet politikasının bu ayağı, söz konusu kişileri yakalamaya yetmedi; sadece, bu kişilerin kaza sınırlarından kaçmaları ya da saklanmalarıyla sonuçlandı. Politikanın ikinci ayağı ise, voyvodalık makamı başta olmak üzere yeni atamaların yapılması ve bu yeni voyvodaların yerel işler ile devlet işlerini denetlemelerinin sağlanmasıydı. Devlet politikasının amacı, Ahmet, Ramiz ve Mustafa'yı tutuklamak yerine kaza sınırlarından içeri sokmamak olarak değiştiği için, kararnamelerdeki hususların yerine getirilmesinin sorumluluğu devletten –toplu sorumluluk ilkesi çerçevesinde– yerli halka kaydırılıyor ve bu yapılırken de, toplu sorumluluk ilkesine başvuruluyordu.[56] Böylece topluluk, diğer pek çok olayda olduğu gibi, yasal belgelerle sorumluluk altına giriyor ve olaya ilişkin kararname ve emirname yağmuru da bir anda kesiliveriyordu.

Yukarıda bahsedildiği üzere, Osmanlı hükümeti, toplumsal kurumlardan çok bireylere odaklanmaktaydı. Ama yine de Osmanlı, bir genel yargıya ulaşmayı başarabilmişti: Osmanlı'ya göre Karaferye Sorunu, güneybatı Makedonya'da yaşayan Arnavutların varlığıyla ilgiliydi. Bu Arnavutlar, bölgedeki pek çok baskı ve kargaşa olayının sorumlusu olarak görülüyorlardı ve eğer, sadece Molla Mustafa'yı 400 kişi destekleseydi, devletin neden Arnavutlardan kaygı duyduğu, daha iyi anlaşılırdı. Devlet, onlara karşı güç kullanmaya kalktığında yerli halk askere alınarak, Arnavutları anavatanlarına sürmek ya da imha etmek zorunda bırakıldılar. Fakat, uzun vadede devlet, yine başarısız oldu ve Arnavutlar, bölge hayatının bir parçası olmaya devam ettiler.

Karaferye'de durumun normale döndüğünün düşünülmesinin üzerinden bir yıl bile geçmeden, Kara Ahmet

---

56 1782'de, Hacı Mehmed Ağazade Osman Bey, iki oğlu (bir tanesi Osman Ağa'ydı) ve yirmi adamı, Karaferye serdarının evine hücum ederek onu öldürmüşlerdi. Selanik mütesellimi ile Karaferye naibine, düzeni tekrar sağlamaları emri verilmişti. Vasdravelles, *Historika Archeia Makedonias*, s. 156-157 (belge 179). (Metin, pek çok hata içeriyor.) Bu kayda göre Karaferye halkı, kazanın yollarının ve dağ geçitlerinin güvenliğinin sağlanması konusunda ortak sorumluluk almışlardı.

gibilerin statülerini tartışmaya yönelik ilk girişimler başladı. Sarayın bu konudaki isteksizliğine rağmen kaynaklar, Ahmet'in neticede kazaya geri dönmeyi, gücünü ve nüfuzunu yeniden kurmayı başardığını gösteriyor.[57] Esnafın Kritopulos hakkındaki iddiaları gösteriyor ki baskıcı bir devlet görevlisi, arkasının sağlam olması durumunda, Osmanlı düzeni içindeki konumunu koruyabileceğine, pekala kesin gözüyle bakabilirdi.

Ayanın baskıcı uygulamaları, halk için sıkıntı kaynağı olmakla birlikte, halkın sıkıntılarını yatıştırmak üzere bölgeye gönderilen devlet görevlilerinin de cefasını çektikleri ortadadır. Dahası, aranan kişilerin yakalanması sorumluluğunun devletten halka kaydırılması ve halka parasal yaptırımların dayatılması, halkın, mesele kapanmadığı sürece daha da fazla para cezası ödeme tehdidi altında bulunduğunu gösteriyor.

Halkı yüklü bir para cezasıyla korkutmanın onları, yapmakla zorunlu oldukları işi halletmeye yöneltmenin tek yolu olduğu düşünüldüğünde, insanın aklına, ister istemez şu soru geliyor: Halk, ya da o halkın ileri gelenleri, devlete başvururken ne gibi bir beklenti içindeydiler? Başka bir deyişle, Osmanlı düzeninde sahip oldukları konumu nasıl algılıyorlardı? Ancak böyle sorulara yanıt verebilmek için, öncelikle, cemaat ve "ahali" kelimelerinin Osmanlı bağlamında ne anlama geldiklerini ortaya koymak gerekiyor. Bunun da modern bir akademisyen için çok zor bir iş olduğunu ayrıca belirtmeye gerek yok.

Girit Üniversitesi

57 Örneğin, Ahmed'in 1772'de cepheye üç yüz piyade askeri göndermesi beklenmekteydi. (B.O.A., Mühime defteri 171, no 207, 329, 403, 459; bkz. Y. Nagata, Muhsinzade Mehmet Paşa ve Ayanlık Müessesesi, Tokyo, 1976, s. 105)

Pazvantoğlu Osman Paşa ve Belgrad Paşalığı 1791-1807*

Robert Zens

1804 Sırp Ayaklanması ve bunun çevresinde gelişen olaylar, çok sayıda çalışmanın konusu olsa da, bu olayların perde arkasındaki esas kişi olan Pazvantoğlu Osman Paşa, akademisyenlerin çoğunun ilgisinden uzak kalmıştır. Oysa Pazvantoğlu'nun Osmanlı merkezî yönetimine karşı isyanı, Sırp isyanını başlatmıştı. Aslına bakılırsa, nasıl ki Tepedelenli Ali Paşa 1821 Yunan Ayaklanması'na zemin hazırlamışsa, Pazvantoğlu da Sırp Ayaklanması için benzer şekilde zemin hazırlamıştı. Pazvantoğlu'nun padişaha ve devlet tarafından atanan memurlara karşı faaliyetleri, yerel yöneticilerin ya da o zamanki adıyla ayanların merkezî hükümetin otoritesine meydan okumaya yetecek ölçüde, insan topluluklarının ve bunlara ait ekonomik kaynakları zaptetme anlamında, Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder. Pazvantoğlu, Belgrad Paşalığı'nda otoritesini öyle kurmuş ve sağlamlaştırmıştı ki, devlet, normal şartlarda vergi aldığı, koruduğu ve yönettiği reayayı, kendisinin taşradaki temsilcisine karşı silahlandırmak zorunda kalmıştı. Bu durum, bünyesinde şöyle bir zıtlık barındırmaktaydı: Devlet, kendi dindaşları olan Müslümanlara karşı gayrimüslim unsurları kullanmak amacıyla gayrimüslimlerin kendi güvenliklerini ve ekonomik refahlarını kendilerinin sağlayıp korumalarına imkân veriyor, böylelikle de Osmanlı yönetimini onların gözünde gereksiz hale sokuyordu.

18. yüzyılın son on yılında Balkanlar'da yaşayan herke-

---

* Bu çalışma daha önce 2001 Ortadoğu Çalışmaları Kuruluşu'nun konferansında sunuldu.

si etkileyen bazı meseleler, Pazvantoğlu'nun kendi iktidarını kurmasını kolaylaştırmaktaydı. Bunların ilki, toprak üzerinde denetim uğruna verilen mücadeleydi. Ayanlar, sürekli olarak, toprağın denetimi yetkisini devletin elinden almaya, daha açık bir deyişle, toprağı piyasa ekonomisinin gereklilikleri doğrultusunda işleme imkânını elde etme amacıyla, miri araziyi mülk arazisine çevirme çabasındaydılar. Avusturya İmparatorluğu sınırına yakın bir yerdeki Vidin'de ikâmet eden Pazvantoğlu, elindeki toprakları genişletmesi ve üzerinde tam denetim kurması durumunda, sınırın öte tarafındakilere tarım ürünleri satışından büyük kazanç sağlayacaktı. Ne var ki, Pazvantoğlu'nun toprağı ele geçirmesi, özellikle de Belgrad Paşalığı sınırları içinde oturan reayanın güvenliğini ve ekonomik istikrarını yok etti.

Toprak mülkiyeti için verilen mücadeleyle çok yakından ilgili bir konu da, merkezileşmeydi. Sultan III. Selim'in zamanında, (1789-1807) üretim araçları üzerinde devlet kontrolünü yeniden kurmaya yönelik bir devletleştirme politikasına girişildi.[1] Toprağın temel ekonomik değer olmasından ötürü, buna sahip olacak kişi, (devlet, ayan ya da arazi sahibi) toprağın üzerinde yaşayan insanları da denetimi altına alıyordu. Padişahın merkezileşme önlemleri arasında, Nizam-ı Cedid adı verilen ve padişahın kendisini, güçleri giderek artmakta olan ayandan koruyacak ve devletin ana ordusu haline gelecek modern bir askerî birliğin kurulması da yer almaktaydı. Selim'in reform çabaları geniş kesimlerin tepkisini çekmekle beraber, bu tepki, Pazvantoğlu gibi, kaybedecek çok fazla şeyi olan, zengin ve güçleri giderek artan ayanların yaşadığı Balkanlar'da, özellikle daha güçlüydü. Pazvantoğlu, Vidin'i hem ayanlığının hem de padişaha ve onun reformlarına karşı oluşan hoşnutsuzluğun merkezi haline getirmişti. Pazvantoğlu'nun mücadelesi, binlerce kişiyi kendisine çekmişti ki bunların arasında, reformlardan olumsuz etkilenen yeniçerilerden, beş parasız kalan ve savaşıp ganimet toplamak isteyenlere kadar pek çok kesimden insan bulunmaktaydı.

---

1 Sultan II. Selim'in reformları hakkında bkz. Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Otoman Empire under Sultan Selim III*, 1789-1807, Cambridge, Yüksek Lisans Tezi, Harvard University Press, 1971.

Pazvantoğlu, sadece Sırp isyanının patlak vermesine neden olmakla kalmamış, isyanın oluşması için gereken bütün toplumsal ve askerî altyapıyı da, doğrudan ya da dolaylı olarak yaratmıştı. Bu isyanın kökleri, 18. ve 19. yüzyılların toplumsal ve ekonomik koşullarına dayanmaktaydı; yoksa Sırp milliyetçi yazarlarının iddia ettikleri gibi, 1389 Kosova Bozgunu'ndan sonra başlayan Sırp ulusal direnişinin doruğa çıkışı filan değildi. Bu isyan, toplumsal çıkış noktasından ötürüdür ki, önce siyasi, ardından da milliyetçi bir nitelik kazandı.

Pazvantoğlu Osman Paşa'nın iktidara yükseliş sürecini incelemek, Belgrad Paşalığı'nın 18. yüzyılın son on yılı ile 19. yüzyılın ilk on yılındaki durumunu daha iyi anlamamız için bize bir anahtar sunmaktadır. Osman, 1758'de, Tuna boylarında önemli bir kale olan Vidin'de dünyaya geldi.[2] Bosna'nın Tuzla şehrinde doğan babası Ömer'e, Vidin Sancağı'nda pek çok köy hediye edilmişti. Ömer'in elde ettiği toprakların ve servetin, bölgenin en zengin ağalarınınkinden bile daha fazla olduğu söylenir.[3] Ne var ki Ömer, bir süre sonra, bilinmeyen bir nedenden ötürü, sarayın gözündeki itibarını kaybetti ve Vidin'den sürüldü. Bu olaydan sonra, Belgrad'daki bir sınır kalesinde, yeniçerilerin 31. Bölüğü'nün ağalığını yaptı. Ancak savaşta gösterdiği başarılarla kendisini kanıtlayabildiği için, Vidin'deki mülkünün başına geri dönmesine izin verildiği gibi, kendisine iki köy ve ağalık unvanı bahşedildi.[4]

---

2 Bir kaynak, Ömer Efendi'nin Vidin sancağında iki yüzden fazla köye sahip olduğunu söylüyor. Bu rakamın, abartılı olma ihtimali vardır: Steryu Atanasov, *Selskite V'staniya ve B'lgaria k'm Kraya na XVIII vek i nachaloto na XIX vek i S'zdavaneto na B'lgarskata Zemska Voiska* (18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında Bulgaristan'da köylü isyanları), Sofya, Drjavna Voenna Izdatestvo [Devlet Ordu Basımevi], 1952, s. 47.

3 Grégoire Yakichitch [Grgor Yakiçiç], "Documents et Mémoires: Notes sur Pasvanoglou, 1758-1807", *La Revue Slave 5:1*, 1996, s. 266.

4 Ömer Pazvantoğlu'nun temsilcisinden Vidin Kumandanı'na arzuhal, 23 Ekim 1764, D. İçiev, *Turski Drjanvi Dokumenti za Osman Pazvanoglu Vidinski* [Osman Pazvantoğlu hakkında Türk devlet arşiv belgeleri], Sofya, Drjavna Peçatnitsa, 1909, s. 10. İçiev'in kitabındaki belgeler, Sofya ve Vidin kadılık arşivlerindeki sicil defterlerindedir. (Bu defterler, günümüzde, Sofya'daki Ulusal Kütüphane'de bulunuyor.) Bu gözden düşme olayı, büyük bir ihtimalle, Pazvantoğlu'nun Sırbistan ve Eflak'ta düzenlediği akınlardan kaynaklanıyordu. Bkz Yakichitch, "Documents et Mémoires", s. 227.

Maddi refaha, güce ve bağımsızlığa kavuşan Ömer, bir süre sonra, merkezî yönetimle, özellikle de Vidin Muhafızı (kale kumandanı) ile karşı karşıya geldi. Ömer, devletin zor durumda olduğu bir zamanda yerli halkı merkezi otoriteye ve şeriata karşı kışkırtmak ve masum reayanın mülkünü ve erzakını gaspetmek gibi yasadışı eylemler yapmakla suçlanıyordu.[5] Sonuçta padişah, Ömer'i, Ömer'in oğlu Osman'ı ve bazı başka "asileri" idama mahkûm etti. Aynı fermanda, merkezi hükümetin Vidin'deki temsilcileri, "hiçbir asinin Vidin sınırlarından içeriye girmelerine izin verilmemesi ve asilerin girişimlerinin, her yol kullanılarak bastırılması" emri veriliyordu. Yeniçerilerin asilere katılmalarından ya da yardım etmelerinden korkulduğu için –ki yeniçerilerin pek çoğu sonradan ayaklanmacılara katılacaklardı– bu askerlerin hepsi Vidin'den, başka sınır kalelerine nakledildi.[6] Ömer, 1788'in bahar zamanında, halkın önünde idam edildi.[7] Malı ve mülküne de, devletçe el konduktan sonra açık arttırmayla satıldı.

Bu gelişmeler yaşanırken Osman önce Sırbistan'a, sonra da tanınmış bir eşkıyanın yanında faaliyet göstereceği Arnavutluk'a kaçtı.[8] Bir süre sonra kendi çetesini kurdu. Osmanlı-Avusturya Savaşı sırasında Osman ve adamları, Eflâk'ta Avusturyalılara karşı öyle büyük başarı ve kahramanlık örnekleri sergilediler ki, padişah, Pazvantoğlu'nun Vidin'e dönmesine izin vermenin yanı sıra, ailesinin mülkünün bir bölümünü ona bağışladı.[9] Ek olarak,

5 I. Abdülhamit'in Vidin Kumandanı'na *Ferman*'ı, 9 Aralık 1787, İçiev, Turki Drjavni Dokumenti, s. 11-12.

6 Age.

7 Vidin mahkemesi tarafından yayımlanan 66 Haziran 1788 tarihli hüccet ile, aynı tarihli, I. Abdülhamid'den Vidin şer'i mahkemesine gönderilen ferman, Age., s. 13-14. Adakaleli Memiş Paşa, Ömer ve Osman'ı, Avusturya'ya karşı savaşta Osmanlı'ya karşı benzersiz hizmetlerde bulunmuş cesur kişiler olarak görmüş ve affedilmeleri için, boş yere çaba sarfetmişti. Bkz. Duşan Panteliç, *Beogradski Paşaluk: Pred Prvi Srpski Ustanak, 1794-1804* [Birinci Sırp İsyanı Öncesinde Belgrad Paşalığı: 1794-1804], Belgrad, Sırp Bilimler Akademisi, 1949, s. 7.

8 Yakichitch, "Documents et Mémoires", s. 269.

9 Maria Teofilova, *Bunt't na Pazvanoglu i Negovoto Znaçanie za B'lgarskoto Osvoboditelno Dvizhenie v XIX vek* [Pazvantoğlu ayaklanması ve bu ayaklanmanın 19. yüzyıl Bulgar bağımsızlık hareketi açısından önemi], Sofya, Hemus, 1932, s. 33.

Osman'a, Vidin'deki gayrimüslim Çingenelerden cizye vergisi toplama yetkisi verildi.[10]

Osman gibi, hırslı ve babasının intikamını almayı kafasına koymuş biri için, babasının toprakların bir bölümüne sahip olmak, tabii ki yeterli değildi. Vergi tahsildarlığı işinden aldığı düzenli gelir, Arnavutluk'tan beri hâlâ emri altında olan eşkıyanın, durumundan memnun olmayan yeniçerilerin ve 1791 Ziştovi Barış Antlaşması'ndan sonra dağıtılan eşkıya çetelerinin de yardımıyla, bir taraftan toprakları üzerindeki egemenliğini sağlamlaştırmasına ve öte yandan da topraklarını genişletmesine imkân veriyordu.[11] Özel birliklerindekilerin sayısı, kısa zamanda bini geçti. Bu birliklerde yeniçeriler, barış antlaşması sonrasında Belgrad Paşalığı'ndan kaçan ya da Belgrad muhafızı Ebu Bekir Paşa tarafından sürülen yamaklar (başıbozuk birlikler) de bulunuyordu. Belgrad'dan gelen bu "mültecilerin", hem Pazvantoğlu'nun bütün Paşalık üzerinde denetimini kurmasında, hem de 1804 Sırp Ayaklanması'nda büyük rolleri olacaktı.

1791'de, Vidin Sancağı'ndaki konumunu yeniden kurduktan neredeyse hemen sonra Pazvantoğlu, kuzeyde Erdel'e, batıda da Sırbistan'a yönelik akınlarına başladı. Bu akınlardan büyük ganimet sağlanıyor ve böylece, durumlarından memnun olmayan başka kişiler de, Pazvantoğlu'nun çapulcu takımına katılarak, onun İstanbul'a meydan okumasını kolaylaştırıyorlardı. Padişah, bütün bu olaylar üzerine, bir ferman yayımlayarak Pazvantoğlu Osman'ın ve onun yandaşlarından 15. Yeniçeri Bölüğü'nden Bulgarzade Hacı Bey ve 12. Yeniçeri Bölüğü'nden Selimzade Bekir Ağa'nın acilen yakalanmalarını emretti.

Aslında, fermana göre, Pazvantoğlu ve arkadaşları, zaten yakalanmış bulunuyorlar ve Kars'a sürülmeyi bekliyorlardı. Padişah'a kendilerini affetmesini rica ettikleri za-

---

10 Vidin Başkumandanı'nın Vidin vilayet makamlarına gönderdiği emir, 7 Ağustos 1792, içiev, *Turski Drjavni Dokumenti*, s. 15-16.

11 Balkanlar'da eşkıyaların oynadıkları rol ve Pazvantoğlu'nun faaliyetleri bakımından önemi hakkında bkz. Yücel Özakya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları*, 1791-1808, Ankara, AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1983.

man III. Selim, bütün tebaaya örnek olması düşüncesiyle, "babalığını göstererek" onları affetti.[12] Bununla beraber, III. Selim, bir taraftan onlardan "artık tamamen uslu duracaklarına ve devletin emirlerine karşı sadık kullar olacaklarına" dair kesin söz isterken,[13] öte yandan da bir fermanla, Deliorman Türkleri'nden, Pazvantoğlu ile şu ya da bu şekilde ilişkisi olan herkese yönelik takibatın başlamasını emrediyordu.[14]

Takip eden fermanlar serisinden anladığımız kadarıyla, Pazvantoğlu, "hürmetkâr ve sadık bir kul" olmadı. Tam tersine, bir taraftan giderek daha fazla güç kazanırken, bir taraftan da, "halkı makamlara karşı isyana ve itaatsizliğe teşvik etmeye" devam etti.[15] Vidin'i kuşatıp pek çok saldırı düzenledikten sonra, Vidin Muhafızı Ali Paşa'yı şehrin kapıları önünde yenerek şehre girdi.[16] III. Selim, önce 1793'ün Nisanında, sonra da Ağustos ayında Vidin seraskerine iki ferman göndererek, Pazvantoğlu'nun yakalanıp anında öldürülmesini emretti.[17] Ne var ki, Vidin'deki hemen hemen bütün ileri gelenlerin ve hükümet mensuplarının –ulema, imamlar, şeyhler, hatipler, turnacıbaşı (68. Yeniçeri Bölüğü'nün başı), emekliler, çorbacılar (albay), çavuşlar, odabaşılar, ayan gibi– oluşturduğu kalabalık bir grup, padişahtan, Pazvantoğlu'nu affetmesini rica eden ve onun "her bakımdan" masum olduğunu ve kanunların ve halkın üzerine titrediğini ileri savunan bir mektup gönderdiler.[18] Bu olay, Pazvantoğlu'nun ne kadar geniş bir taraftar kitlesine sahip olduğunun ve dolayısıyla hükümetin onu idam etmede ne kadar çaresiz kaldığının deliliydi. Bu

---

12 Sultan III. Selim'in Vidin makamlarına gönderdiği 26 Kasım 1792 tarihli ferman, İçiev, opcit, s. 17-19.

13 Age., s. 18.

14 Sultan III. Selim'in Rumeli makamlarına gönderdiği 17 Mayıs 1793 tarihli *Ferman*, ibd., s. 19-20.

15 III. Selim'in, Osman'ın yakalanmasına dair 19 Nisan 1793'te gönderdiği, age., s. 21.

16 Teofilova, *Bunt't na Pazvanoglu*, s. 36.

17 III. Selim'in Pazvantoğlu Osman'ın yakalanmasına dair 19 Nisan 1793'te gönderdiği *Ferman*, İçiev, opcit., s. 21.

18 Vidin ileri gelenlerinin Sultan III. Selim'e gönderdikleri 21 Temmuz 1793 tarihli mazbata, s. 24-25.

mektubu aldıktan sonra padişah, Pazvantoğlu'nu, yine hiçbir yasa dışı eylemde bulunmamak ve devlet otoritesine karşı gelmemek şartıyla, bir kez daha affetti.[19]

Pazvantoğlu, Rumeli'de devlet görevlilerini safdışı bırakan ve kalabalık bir kuvveti elinin altında bulunduran tek ayan değildi. Onu, bağımsız hareket etmek isteyen diğerlerinden ayıran nokta, elindeki toprakların stratejik önemiydi. Güneydoğu Avrupa'daki ticaret ve haberleşme olaylarının çoğunun merkezinde olan Vidin şehri, hem çevredeki bölgelere hem de Avusturya sınırına kolayca giriş yapılan bir yerdi. 18. yüzyılda Avusturya ve Rusya ile yapılan savaşlar, geride, yaşadıkları yerleri kaybetmiş ve kendisine yaşayacak ve geçimini sürdürecek yeni yerler arayan bir yeniçeri kitlesi bırakmıştı. Pazvantoğlu, bu insanlara hem himaye hem de çiftçilikten ya da devletin maaşına bağlı yaşamaktan daha çekici olan eşkıyalık hayatını sunuyordu.

Pazvantoğlu, ikinci kez affedildikten sonraki birkaç yılı, yeni çiftlikler elde etmekle ve hizmetine daha fazla adam almakla geçirdi.[20] Böylece, Rumeli'nin en güçlü ayanı haline geldiği gibi, bölgedeki pek çok küçük ayanın etkinliklerini yönlendirmeye çalışmak suretiyle de, bunların lideri oluverdi. Vidin'deki otoritesini, –kimi zaman zora başvurarak– toprak alımı yoluyla pekiştirdi. Bu kadar geniş bir özel mülkiyetin sahibi olmak, kuzeydeki Avusturyalı sınır komşularıyla yaptığı ticaretin de etkisiyle, onu daha da zenginleştirdi.[21] 1794 yazında, Vidin muhafızının makamını terk etmesi ve yerine atanan Mehmet Paşa'nın görev yerine ulaşması arasındaki, kendisine karşı koyabi-

---

19 Sultan III. Selim'in Vidin'deki şer'i mahkemeye gönderdiği 11 Aralık 1793 tarihli, *Ferman*, s. 29.

20 Pazvantoğlu Osman'ın taşınmaz mallarına ilişkin olarak Vidin mahkemesinin yayımladığı 12 Ağustos 1793, 9 Eylül 1793, 20 Ekim 1793, 18 Ocak 1794, 16 Haziran 1794, 8 Eylül 1794, 9 Eylül 1794, 17 Eylül 1794 ve 24 Eylül 1794 tarihli hüccetler, age., s. 25-35.

21 Pazvantoğlu, 1807'de hayata gözlerini yumduğunda, geride yedi milyon altın düka ve büyük bir elmas yığınının yanı sıra, çok sayıda silah ve cephane bırakmıştı. Bkz. Auguste Boppe, "La Mission de l'aujant commandant Mériage á Widin (1807-1809)", *Annales de l'École Libres de Sciences Politiques* (1886): 268.

lecek hiçbir hükümet görevlisin olmadığı ara dönem, Pazvantoğlu'nun işini epeyce kolaylaştırdı. Sonuçta Mehmet Paşa, Pazvantoğlu'na karşı koymaya ne gücü ne de isteği olan göstermelik bir yönetici olmaktan öteye gidemedi.[22]

Pazvantoğlu, farklı grupların ne gibi ihtiyaçları olduğunu bildiği ve onlara daha iyi bir yaşam biçimi vaat ettiği için, kitlelerin desteğini kazanıyordu. Kendisini, kitleleri devletin keyfi hareketlerine karşı koruyan, himaye eden adam olarak gösterdiği için, devletin her türlü yeni politikasına ve reformuna da karşı çıkıyordu. (Unutmayalım ki, halkın gözünde reform demek, yeni vergilerin konması demekti.) Muhafazakâr yönü de, pek çok yeniçerinin, ulemanın ve İstanbul'daki önde gelen devlet adamlarının desteğini sağladı. Her ne kadar Pazvantoğlu, askerî reformların gerekli olduğunu kabul etmiş olsa da, uygulamada, reform karşıtı ve eski düzene dönülmesini savunan politikasıyla ün kazandı. Açıkça görülmektedir ki, Pazvantoğlu, toprakları üzerinde bağımsız bir yönetici olmak istiyordu. Hükümetin merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla yapabileceği her şey, onun bu saltanatına son verebilirdi.

Vidin'i tahkim etmeyi sürdüren Pazvantoğlu, Türklerin yanı sıra, Arnavut, Bulgar ve Boşnaklar gibi farklı etnik ve dinî gruplara mensup, kendisine sadık ve gayet iyi eğitilmiş 12 bin askerden oluşan bir birlik kurdu.[23] Sonuçta Vidin Sancağı, tamamen kendi kendine yeterli bir yönetimin ve –maaşları Pazvantoğlu'nun reayaya dayattığı vergilerle ödenen ve tamamen Pazvantoğlu'nun diktatoryel yönetimi altında olan– askerî örgütle, tamamen özerk bir birim haline gelmişti.[24] Bununla beraber, Pazvantoğlu, bazı konularda şansını fazla zorlamamayı da bildi. Sözgelimi, daha fazla askere sahip olmak, daha fazla vergi toplamayı gerektirirdi ki, bu, halkı kendi aleyhine döndürebilirdi. Neticede, reayanın desteğini kazanmasının ana nedeni, onlara vergi yükünü hafifletme sözü vermiş olmasıydı. Bir taraftan da, Eflak ve Kraina'ya seferler düzenle-

---

22 Pantelic, *Beogradski Paşaluk*, s. 17.

23 Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları*, s. 34.

24 Teofilova, *Bunt't na Pazvantoğlu*, s. 39.

yerek ek gelir "tahsil ediyordu". Ama bu durum, Rusçuk ayanı ile aralarının açılmasına neden oldu. Rusçuk Ayanı Terseniklioğlu İsmail Ağa, Eflâk'a böylesi akınlar düzenlemenin tamamıyla kendi yetki alanı içinde olduğunu düşünüyor ve Pazvantoğlu'nun eylemlerini, kendi haklarına tecavüz olarak görüyordu.[25]

1790'ların ortalarına doğru Pazvantoğlu, Belgrad'dan Edirne'ye uzanan alanın çoğunluğunu denetini altına almış biri olarak, Kuzey Balkanlar'ın egemen gücü haline geldi. Bölgede, kendisiyle boy ölçüşme imkânına sahip sadece iki kişi bulunuyordu. Terseniklioğlu İsmail Ağa ve Belgrad Muhafızlığı'na yeni atanan Hacı Mustafa Paşa. Terseniklioğlu, kendi başına da güçlü bir ayan olmakla birlikte, padişaha ancak gereken durumlarda bağlılık gösteriyordu. Pazvantoğlu'nun büyük askerî kuvvetleriyle çarpışmayı, ancak kendi kişisel çıkarları tehdit altında olduğu zaman göze alırdı. 1796'nın kışında, bu iki büyük ayan, aralarında savaşa tutuştukları zaman Pazvantoğlu, Niğbolu'ya kadar, Tuna boylarındaki Terseniklioğlu'na ait köylerden pek çoğunu tahrip etmişti. Padişahın reformlarının taraftarı olan, Belgrad'ın eski Bina Emini Hacı Mustafa Paşa, 1793'te Belgrad Muhafızlığı'na getirilmişti.[26] Belgrad Paşalığı'nın güvenliğini sağlamak, artık ona düşüyordu.

Mustafa Paşa'nın göreve gelmesinden bir yıl önce, padişah, yıkıcı faaliyetlerinden ve reayayı sömürmelerinden ötürü yeniçerileri Belgrad Paşalığı'ndan süren bir ferman yayımlamıştı. Mustafa Paşa'nın selefi olan Ebu Bekir Paşa, yeniçeri liderlerini imha etmeyi de içeren bu fermanı, zor kullanarak uygulamak durumundaydı. Ek olarak, Paşalık sınırları içinde yaşayan Türklerin şehirlerin ve kasabaların dışında yaşamaları ve çiftliklerinin alanlarını genişlet-

---

25 Sırbistan'ın son derece verimli topraklara sahip bir ili olan Timok Nehri kıyısında bulunan Kraina bölgesi, padişahın kızlarına ayrılmış bir has arazisi durumundaydı. Pazvantoğlu, Kraina'nın padişah tarafından atanmış Rum beyini devredışı bırakarak, bölgeye kendi beyini atadı. Bu bölge, gayet hatırı sayılır bir gelir kaynağıydı.

26 Hacı Mustafa Paşa'nın Belgrad Muhafızı olarak atandığı tarih, kaynaktan kaynağa değişmektedir. Bazı kaynaklar, atandığı zamanı, 1795 ortaları olarak veriyorlar.

meleri yasaklanıyordu. Reayanın ödeyeceği vergiler sabitti ve artık, Sırp Knezleri (topluluğun önderleri) tarafından tahsil edilecekti. Bu reformlar, Belgrad'dan sürülmelerinin intikamını, bölgenin başayaklanmacısı olan Pazvantoğlu'na katılarak almaya çalışacak öfkeli bir yeniçeri ve yamaklar grubu yarattı.[27]

Yıkıcı unsurların Paşalık'tan sürülmesinden sonra bölge, bir kalkınma sürecine girdi ve domuz ticareti sayesinde hızla zenginleşti. Paşalığın, sadece Avusturya ile ticaretten kazancı, yıllık 1.300.000 Florin (130.000 İngiliz Sterlini) idi.[28] Şartların iyileşmesi, son Osmanlı Avusturya Savaşı'nda ya da bundan önceki 20-30 yıl içinde bölgeden kaçmış olan Sırpları geri dönmeye teşvik etmekteydi.[29] Bu gelişme, özenli bir Osmanlı yönetimiyle birleşince, bölgenin kalkınmasını sağladı. Hacı Mustafa Paşa, hem Paşalığın hem de orada yaşayanların üzerine öylesine titriyordu ki, halk ona, "Srpska Mayka" (Sırpların anası) adını vermişti ve her ilgili anne gibi Mustafa Paşa da kendi sorumluluğundaki bu kişileri, Pazvantoğlu'nun adamlarının akınlarından korumak istiyordu.

Mustafa Paşa, doğudaki düşman komşusunu yatıştırmak amacıyla, Pazvantoğlu'na hediyeler gönderdi. Pazvantoğlu'na, altı at ve bir at arabası hediye edildi; o da, bunun karşılığında Mustafa Paşa'ya seksen kese altın gön-

---

27 Mustafa Paşa'dan önce, Pazvantoğlu'nun İstanbul'daki arkadaşları, muhafızlık makamında sadece birkaç ay kalabilmiş olan ve Ebu Bekir Paşa tarafından uygulanan reformlara son veren Şaşit Paşa'nın yeniden bu göreve gelmesini sağladılar. Fakat, Sırp knezlerinin ayaklanma tehdidi üzerine devlet, Belgrad çevresinde büyük saygınlığı olan Mustafa Paşa'yı bu makama atadı.

28 Leopold von Ranke, *The History of Servia and The Servian Revolution*, Londra, Henry G. Bohn, 1853, s. 70.

29 Ayrıca, pek çok Sırp, İmparator Leopold'ün, barış antlaşmasını imzalamak suretiyle kendilerine ihanet ettiğini düşündükleri için, Avusturya topraklarını terk etmişlerdi. 4 Ağustos 1791 tarihli Ziştovi Antlaşması'na göre, iki taraf da, 9 Şubat 1788 tarihindeki statükoyu kabul ediyorlardı. Belgrad Paşalığı'ndaki bütün topraklar, yeniden Osmanlı kontrolü altına girmişti. Bu topraklara, Avusturya ordusunun 18 bin Sırbın desteğiyle ele geçirdiği Belgrad şehri de dahildi. Ziştovi Antlaşması'nın bir kopyası için bkz. Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, cilt II, Paris, Librairie Cotillon, 1990, s. 6-13.

derdi. Bu olay, beklenenin tam tersi sonuç vererek çatışmanın artmasına neden oldu. Pazvantoğlu, bölgeye askerlerini gönderip yağma yaptırıp esirler aldıktan sonra, Mustafa Paşa'ya hazırladığı hediyelerin bedeli olarak 72 kese talep etti.[30] Pazvantoğlu, Belgrad'dan sürülmüş olan eski Kul Kethüdası (Yeniçerilerde komutan yardımcısı) Çelebi Mustafa Ağa ve dört tane orta subayı ile ittifak yaptı. Bu ittifakın kuvvetleri Belgrad'ın eteklerine ulaştıklarında Hacı Mustafa Paşa, şehirdeki bütün asker ve sivil halkla beraber, kaledeki iç surlara sığınmak zorunda kaldı.[31]

Eflak Kapı Kethüdası (hükümet temsilcisi), İstanbul'a mektuplar yollayarak, Pazvantoğlu'nun faaliyetlerinin, bütün sınır bölgelerinde haberleşme, ticaret ve tarımı felce uğrattığını ve Belgrad için acil bir sorun oluşturduğunu bildiriyordu.[32] Bunun üzerine Babıâli, Belgrad'a askeri kuvvet gönderdi. Ama bu kuvvetler Belgrad'a vardıklarında Mustafa Paşa, Belgrad'ın iç kalesinden bir grup askerle beraber Pazvantoğlu'nun kuvvetlerine âni bir huruç harekâtı düzenlemiş ve onun bu cesur harekâtı sayesinde, kaleyi kuşatan birlikler darmadağın edilmiş bulunuyordu.

Kaçmayı başaran haydutlar Vidin'e dönerken, Çelebi Mustafa Ağa idam edildi. Savunmakla sorumlu oldukları kaleye Pazvantoğlu'nun saldırmasında ona yardımcı olan dört "orta"nın subayları ise, Sinop'a sürüldüler. Onların yerine, Mora, Menekşe ve Girit'in Hanya bölgesinin dört ortasından askerler getirildi.[33]

Pazvantoğlu, Belgrad ve başka yerlere yapılan pek çok akında, örgütçü ve parasal destekçi konumundaydı. Onun bu olaylardaki parmağı, Hacı Mustafa Paşa'nın tatarı (habercisi) Osman'ın 5 Temmuz 1795'te Babıâli'ye yazdığı mektupta açıkça ortaya konmaktadır. Osman, Belgrad Paşalığı'na girişleri yasaklanan yeniçerilerin Pasarofça çevresini talan ettiklerinden yakınıyordu. Pazvantoğlu da, bu "matrudların" (yasaklılar) Belgrad'ın

---

30 Yakitchitch, "Documents et Mémoires", Part 1, s. 276.

31 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, cilt 6, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1966, s. 293-294.

32 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A), Hatt-ı Hümayun, 14362.

33 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, cilt 6, s. 294.

kırsal kesimine saldırılarını düzenlemeleri için, bunlara silah ve cephane sağlamaktaydı.[34] Yeri gelmişken, Pazvantoğlu'nun 1790'ların ortalarından sonra akınlara bizzat katılmasının çok ender rastlanan bir durum olduğunu da belirtelim.

Pazvantoğlu'nun Belgrad saldırısında uğradığı bozgunun, uzun zaman onun elini kolunu bağladığı söylenemez. 1795'in yaz başlarında, yani bozgundan sadece birkaç ay sonra Pazvantoğlu, Eflâk'a girmek amacıyla, eşkıyalar grubunu topladı. Gelgelelim, saldırıları, Eflak Voyvodası'nın ve Pazvantoğlu'nun yıkıcı faaliyetlerine son vermek üzere Niğbolu'dan gönderilmiş olan Rumeli Valisi Gürcü Osman Paşa'nın direnişiyle karşılaştı.

Gürcü Osman Paşa'nın Eylül ayında Vidin'e doğru harekete geçmesi üzerine Pazvantoğlu, padişaha ve onun memurlarına sadakatini bildirdi. Vidin'in yeni muhafızı Srebrenitsalı Ahmet Paşa'nın emirlerine bağlı olacağına dair yemin etti. Ayrıca Belgrad'a ve komşu bölgelere saldırmama sözü verdi. Bunlara ek olarak devlet, Pazvantoğlu'ndan, kendisine bağlı haydutlarca işlenen suçlar için para cezası ödeme ve resmen özür dileme şartını koştu.[35] Pazvantoğlu'na dayatılan bu şartlar, bir yıl önce, "İslam'a hiçbir saygısı olmayan bu asinin yakalanıp imha edilmesini" isteyen dört adet Şeyhülislam fetvası ile karşılaştırıldıklarında, gayet önemsiz kalmaktaydılar.[36] Hatta bu belgeler, Pazvantoğlu'ndan, "Allahsız bir hain" (hain bidin ve bagi) diye bahsetmekteydiler.[37]

Böylesi yumuşak şartlar da Pazvantoğlu'nu uzun süre denetim altında tutmaya yetmedi. Belgrad'da tekrar başlayan saldırılar, Hacı Mustafa Paşa'yı, Kâhya Beyi Hüseyin Paşa komutasında bir birliği Vidin üzerine göndermeye sevk etti. Mustafa Paşa'nın emirlerine göre bu harekâttaki amaç, Pazvantoğlu'nu ve müttefiki –padişa-

---

34 B.O.A., Hatt-ı Hümayun, 12538. bkz. Hazim Şabanoviç (ed.), *Turski İzvori o Srpskoy Revolutsiyi, 1804*, Belgrad, 1956, s. 33-35.

35 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. VI, s. 295-296.

36 Şeyhülislam'ın Rumeli makamlarına gönderdiği fetvalar, 1794, İçiev, opcit, s. 35-37.

37 Bir örnek için bkz. B.O.A., Hatt-ı hümayun, 12477.

hın emriyle birkaç yıl önce Belgrad'da sürülmüş olan– Pöriçeli Köse Mustafa'yı cezalandırmaktı. Vidin halkı, düşman olmadıkları için cezalandırılmayacaklardı.[38] Ne var ki, Balkanlar'daki her türlü etkinlikten haberi olan Pazvantoğlu, bu saldırıya iyi hazırlanmıştı. Hüseyin'in kuvvetleri, bir meydan muharebesiyle geri çekilmek zorunda bırakıldı. Ek olarak, Pazvantoğlu, elinde hiçbir gücü olmayan Ahmet Paşa'yı tutuklayarak Babıâli'den, kendisiyle müzakere etmesini talep etti. Sonuçta devlet, Pazvantoğlu'na nazır unvanı vererek ve onun bütün kötü sicilini bir tarafa atarak, ilk kez Pazvantoğlu'nun Vidin'deki otoritesini tanıdı.[39]

Pazvantoğlu, daha yeni kazandığı prestije rağmen, Belgrad Paşalığı'na ve Eflak'a yönelik saldırılarına kaldığı yerden devam etti. Bu saldırılar, Bakanların baş ayanı olarak Pazvantoğlu'nun ününü arttırdığı için, düzenden memnun olmayan ve çok farklı toplumsal ve dinî gruplardan gelen pek çok kişi ona katılıyordu. Pazvantoğlu'nun askerlerinin sayısı, Sultan Selim'in "Nizam-ı Cedid" adlı reformlarına tepki duyan yeniçerilerin, Vidin'e gelerek ondan, eski imtiyazlarını geri almak için yardım istemeleri gibi durumlarda daha da artmaktaydı. Benzer biçimde, askerî reformları finanse etmek üzere devlet tarafından dayatılan vergileri ödeyecek gücü olmayan reayadan pek çok kişi, ya Pazvantoğlu'nun haydut çetelerine ya da diğer yerel ayanların yanına sığınmaktaydı.

Selim'in reformlarının etkisi, 1792'ye kadar yeniçerilerin büyük siyasi ve ekonomik güce sahip oldukları Belgrad Paşalığı'nda özellikle çok ağırdı. 1792'yi takip eden üç yıl boyunca, sultanın fermanları, yeniçeriler üzerinde ciddi kısıtlamalar koydu. Bütün Türklerin, kasaba ve köylerin dışında oturmaları ve çiftlik alanlarını genişletmeleri yasaklanıyordu. Ek olarak, Sırp reayadan alınan vergiler sabit hale geliyor ve bu vergilerle ilgili bütün işlemlerin sorumluluğu, Sırp knezlerine bırakılıyordu. Sırplara, ayrıca, kilise ve manastırlarını onarma ve kiliselerde çan çal-

38 Age., 3262.

39 Grgur Jakšić, *L'Europe et la résurrection de la Serbie, 1804-1854*, Paris, Librairie Hachette, 1917, s. 23.

ma izni veriliyordu. Sırpların lehine olan bu fermanlar, bölgede devlet otoritesinin yokluğundan çıkar sağlayan yeniçerilerin ve diğer unsurların gözünde, ihanet olarak değerlendirildi.

1796 yılı, Belgrad Paşalığı açısından, gayet sakin bir yıl oldu. Pazvantoğlu'nun varlığı bile bölgenin istikrarı için bir tehdit oluştursa da, bu yıl içinde onun komşu bölgelere saldırdığından söz eden hiçbir kayıt yok. Fakat 1797 yazında, Balkanları eşkıyadan kurtarmak için büyük bir çabaya girişen Hakkı Paşa'nın Rumeli Valiliği görevinden azledilmesi, Pazvantoğlu gibi ayanların görmemesi mümkün olmayan bir otorite boşluğu meydana getirdi.[40] 1797 yılının bahar sonunda, Belgrad'ın çalışkan ve özenli muhafızı Hacı Mustafa Paşa, Rumeli Valiliği'ne terfi etti. Ne var ki, Mustafa Paşa, bütün bölgenin valiliği gibi bir pozisyonda başarılı olacak güce ve beceriye sahip değildi. Kısa süre içinde, sadece Pazvantoğlu'na değil, Filibe bölgesindeki Kara Fevzi'ye karşı da mücadele etmek zorunda kaldı. Pazvantoğlu, valinin içine düştüğü bu durumdan yararlanmasını bildi ve geniş çaplı bir saldırı düzenleyerek, bir taraftan hâkimiyetini Niğbolu, Tırnova ve Ziştovi'ye kadar genişletirken, öte yandan da Terseniklioğlu'nu Rusçuk ve Şumnu'nun dışına attı.[41]

Pazvantoğlu'nun denetim altına alınması, ancak Mustafa Paşa'nın yerine Tepedelenli Ali Paşa'nın getirilmesinden sonra mümkün oldu. Tepedelenli Ali Paşa, Terseniklioğlu ile Hacı Mustafa Paşaların da yardımıyla, Pazvantoğlu'nun ordusunu, Şumnu yakınlarında bozguna uğrattı. Terseniklioğlu, Pazvantoğlu'nu batıya çekilmek zorunda bırakarak, Doğu Bulgaristan'da otoritesini yeniden kurdu. Pazvantoğlu'nun Genç Mustafa ile Köse Mustafa'nın komutası altındaki 1700 askeri Poriçe adası ile Pasarofça ve Semendire'yi ele geçirseler de,[42] Belgrad'da bu eşkıyalara karşı üç koldan yapılan saldırı so-

40 Hakkı Paşa'nın Balkanlar'daki çabaları konusunda ayrıntılı bir çalışma için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Vezir Hakkı Mehmet Paşa, 1747-1811", *Türkiyat Mecmuası* 6 (1936-1939), s. 177-284.

41 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, cilt VI, s. 396.

42 B.O.A, Hatt-ı Hümayun, 2877 A.

nucunda Pazvantoğlu'nun adamları, yüzlerce ölü ve 150 esir vermenin yanı sıra, bayrak ve cephanelerini de kaptırdılar.[43] Pazvantoğlu'nun adamlarının önemli bir kısmı, daha sonra saldırıya geçmek üzere Vidin'e doğru kaçtılarsa da,[44] Belgrad Kaymakamı Osman Paşa, İzvornik Mutasarrıfı Hasan Paşa, Böğürdelen Voyvodası Veli Efendi ve başka pek çok kişi, İstanbul tarafından kürkler ve kaputlarla ödüllendirildiler.[45]

24 Kasım 1797'de Pazvantoğlu Selva ve Tırnova bölgelerine akınlar düzenlemekle meşgulken, Hacı Mustafa Paşa, yeniden Rumeli Valiliği'ne atandı ve bu son saldırılar nedeniyle Pazvantoğlu'nun yakalanması emrini verdi.[46] Aynı gün, önemli bir tehdit oluşturan Pazvantoğlu'nun imhası için bir dizi ferman yayımlanmaya başladı. Takip eden iki ay boyunca, bütün Balkanlar'da, Pazvantoğlu'na ve onun Vidin'deki karargâhına karşı büyük bir seferin hazırlıkları sürdü.[47] 9 Aralık'ta, Sofya'ya, Pazvantoğlu'na karşı savaşmak üzere bölgedeki bütün hazır askerleri toplamaları emri gönderildi.[48] Bir ay sonra, Rumeli'deki bütün sipahiler, Hacı Mustafa Paşa'nın seferine çağrıldılar.[49]

Pazvantoğlu'nun ve eşkıyalarının tamamen imhasını kesinleştirebilmek amacıyla, Balkanlardaki bütün yollar ve dağ geçitlerinde denetimler başladı ve Vidin'e asker olmayanların girişi yasaklandı.[50] Pazvantoğlu'nun, kendisine sadık pek çok komutanın emri altındaki birlikleri Balkanlar'daki pek çok noktaya aynı anda baskın yapabildikleri ve büyük meydan muharebelerine girmediklerinden

43 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. VI, s. 405.
44 B.O.A, Hatt-ı Hümayun, 2877C.
45 Age., 12277.
46 Sultan III. Selim'in Hacı Mustafa Paşa'ya gönderdiği 24 Kasım 1797 tarihli *Ferman*, İçiev, opcit, s. 51.
47 Sultan III. Selim'in 24 Kasım 1797 tarihli, age., s. 45-51.
48 Sultan III. Selim'in Sofya'ya gönderdiği 9 Aralık 1797 tarihli *Ferman*, age., s. 55-56.
49 B.O.A., Cevdet Tasnifi Dahiliye, 2722. Bu belge, ayrıca, İstanbul'da Pazvanoğlu'nun affını isteyen kişilerin bu sefere alınmadıklarını aktarıyor.
50 Rumeli Seraskeri'ni Sofya'ya gönderdiği 13 Ocak 1798 tarihli emir, İçiev, opcit, s. 60.

ötürü, geçmişte ona karşı düzenlenen bütün harekâtlarda Pazvantoğlu'nun adamlarının önemli bölümü kaçmayı başarıyor ve bir süre sonra tekrar bir araya gelerek yeni saldırılar düzenliyorlardı.[51] Sonuç olarak, tehdidi yok etmenin tek yolu, Vidin'de Pazvantoğlu'nu imha etmek ve kırsal alana yayılan komutanlarının tamamını ele geçirmekti.[52] Vidin'e doğru harekat, 5 Şubat 1798'de, Kaptan Paşa (Amiral) küçük Hüseyin ile Rumeli Valisi Hacı Mustafa Paşa'nın komutası altında ve aralarında Gürcü Osman Paşa, Tepedelenli Ali Paşa, Serezli İsmail Bey, Çirmen Mutasarrıfı Silahtar Hüseyin Paşa, Selva Voyvodası Hasan Ağa, Terseniklioğlu İsmail Ağa gibi başlıca ayanlar ile Adana Mutasarrıfı Yusuf Rıza Paşa ve Bosna, Tırhala, Şumnu, Hezargrad (Razgrad), Varna ile Pravadı'dan ayanların katılımıyla başlatıldı.[53] Bu kuvvetlerin toplamının seksen bine ulaştığı söyleniyordu.[54]

Koalisyon kuvvetler, Pazvantoğlu'nun bulunduğu Vidin Kalesi'ni 8 ay boyunca, hiçbir teslim umudu bulunmaksızın kuşatma altında tuttular. Kaleyi kuşatan kuvvetlerin sayıca büyük olmalarına ve içlerinde pek çok güçlü ayanın olmasına rağmen bu unsurlar, zaferin kesin olmadığını anladıkları anda bu işi bırakıp gitmeye hazır durumdaydılar. Kuşatmanın birinci ayında kaçak askerlerin denetim altına alınmasına yönelik emirler, Sofya'ya yollanmaya başlamıştı bile. Asker kaçakları, kendilerini durdurabilecek herkes Pazvantoğlu'na karşı çarpıştığı için, Balkanların kırsal kesimlerinde büyük karmaşaya

51 Pazvantoğlu'nun komutanları arasında Macar Ali, Gavur İmam, Molla İdris, Emircik, Aliş, Rami Bayraktar, Poriçeli, Çorak Veli, Muslu ve Kara Mustafa bulunuyordu. Bkz. Özkaya, opcit., s. 47.

52 Pazvantoğlu'nun adamlarından Macar Ali, Gavur İmam, Sırıklıoğlu ve Emincik'in yakalanmaları hakkında 30 Ocak 1798'de bir ferman yayımlanmıştı. İçiev, opcit., s. 65-66.

53 Ahmed Cevdet, opcit., c. VI, s. 413. Vidin seferine katılan kişilerin ve bunların yanlarında getirdikleri askerlerin ayrıntılı bir listesi için bkz. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları*, s. 54-55.

54 Yakitcith, "Documents et Mémoires", 1. Bölüm, s. 418. Bir araştırmacı, Pazvantoğlu'nun kuvvetlerinin sayısını kırk ya da elli bin kişi olarak tahmin etmektedir. Bkz. G.A. Olivier, *Voyage dans L'Empire Ottoman, L'Egypte, et la Perse*, Paris, H. Agosse, 1801-1807, s. 211-218.

neden oluyorlardı.[55] Ek olarak, Vidin çevresindeki kuşatma, şehrin Tuna Nehri yoluyla yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını temin etmesini engelleyemiyordu. Sonunda II. Selim, Eylül'ün son haftasında, ordunun kısmen çekilmesini emretti ve Ekim ortasında da harekâtı yönetenler, Sofya'ya döndüler.[56]

Pazvantoğlu'na karşı düzenlenen bu geniş katılımlı harekâtın başarısızlığa uğraması, bu asiye, daha da büyük itibar kazandırdı. Pazvantoğlu, üç yıl önce yaptığı gibi, tekrar padişaha sadakatini bildirdi ve saray da, bunun karşılığında ona vezirlik, üç tuğlu paşalık ve Vidin muhafızlığı unvanlarını bahşetti.[57] Devlet tarafından yapılan bu tanınma, Pazvantoğlu'nun, -birkaç yıl önce ele geçirdiği Kraina da dâhil- toprakları üzerindeki kontrolünü meşru hale getirdi.[58] Fransa'nın Mısır'ı istila etmekte olduğu bir dönemde padişah, Pazvantoğlu'nun saraya bağlı kalmasını ve çevre bölgelere saldırmaktan kaçınmasını içinden dilemekten başka bir şey yapabilecek durumda değildi.

Fakat devlet ve özellikle Belgrad Paşalığı açısından ne üzücüdür ki, Pazvantoğlu, yasadışı eylemlerine yeniden başlamıştı. Pazvantoğlu ve diğer eşkıyalar, Balkanlar'da kendilerine karşı koyabilecek büyük bir ordunun olmamasının avantajını iyi değerlendirdi. Belgrad'dan Vidin'e kaçan yeniçerilerin çoğu, tekrar eski yerlerine döndü. Sırp knezleri, bu davetsiz misafirleri Hacı Mustafa

---

55 Rumeli Beylerbeyi'nin Sofya'ya gönderdiği buyrultu, 4 Mart 1798, İçiev, Turski Drjavni. s. 76-77.

56 Sultan III. Selim'in Vidin Seraskerine 27 Eylül 1798 tarihli *Fermanı* ile Vidin Seraskerinin Sofya'ya gönderdiği 16 Ekim 1798 tarihli buyrultu, age., s. 119-121.

57 B.O.A., Hatt-ı Hümayun, 12505. Ahmed Cevdet Paşa, Pazvantoğlu'nun 21 Haziran 1799'da bu rütbeyi aldığını belirtiyor. Pazvantoğlu'nun eşkıyaların Niğbolu, Plevne ve Borkofça'ya yaptıkları saldırılara destek vermesi üzerine kendisinden vezirlik ve muhafızlık unvanları geri alınmış fakat Pazvantoğlu, 1802'de bu unvanları yeniden kazanmayı başarmıştı. Bkz. Ahmed Cevdet, opcit., c. VII, s. 123-201.

58 Kraina'nın yönetimini padişaha devretmeyi ve bu bereketli bölgenin gelirlerini düzenli olarak İstanbul'a göndermeyi kabul etmesine rağmen Pazvantoğlu, bu bölgenin denetimini elinde tutmayı başardı ve kendi yandaşı olan Molla İdris Ağa'yı bu konuda yetkili kıldı; Jaksic, *L'Europe et la résurrection de la Serbie*, s. 24.

Paşa'ya şikâyet edince, Belgrad Muhafızı'nın Pazvantoğlu'na karşı bir kez daha tek başına mücadele etmesi şart oldu.

1799 yazında Mustafa Paşa, Kraina'ya düzenlediği hareketlerde, büyük başarı elde etti. Ama bunu takip eden Mart ayında, Şabaç Kalesi'ndeki Kez Ranko Lazareviç, bir grup yeniçerinin saldırısına uğrayarak hayatını kaybetti. Bunun üzerine, Paşalığın önde gelen knezlerinden Aleksa Nenadoviç, Mustafa Paşa'ya şu uyarıyı yaptı: "Biz knezler, kendimizi sizi ve padişahımızın hizmetine adadık. Her şeyimizle size hizmet etmek, boynumuzun borcudur. Ama eğer biz, sultana ait bir pazaryerinde bir saldırgan tarafından öldürüleceksek, buna daha fazla katlanamayız."[59] Bu uyarının üzerine Mustafa Paşa, Ranko'nun intikamını sert biçimde aldı. "Bütün yeniçeriler, öylesine dehşete kapılmıştı ki, bütün paşalık sınırları içinde yüksek sesle yeniçeri kelimesini telaffuz etmeye bile cesaret edemiyorlardı".[60] Bu operasyondan kurtulmayı başaran yeniçeriler, Sava Nehri'ni geçerek Bosna'ya kaçtılar.

Hacı Mustafa Paşa, ordusunun mevcudunu arttırmak ve buna bağlı olarak silah satın almak zorunda olduğu için vergileri arttırmak zorundaydı. Ne var ki, daha birkaç yıl önce vergilerde büyük bir artışa maruz kalmış olan reayanın, vergilerdeki büyük bir artışı kaldırabilecek gücü yoktu. Bununla birlikte, knezler, Mustafa Paşa'ya, Sırp reayanın silahlandırılması teklifini götürdüler. Bu plana göre knezler, kendi köylerinden, kendi donanımı için kendisi sorumlu olacak ve devletten maaş almayacak kişileri askere alacaktı.

Knezlerin planını kabul eden Mustafa Paşa, tellalların, her bir köy ve kasabanın pazaryerinde bu kararı bildirmelerini emretti:

"Duyduk, duymadık demeyin! Her kim ki bir Sırp'tır ve elinde bir tüfek, iki tabanca ve bir adet kasatura yoktur, tez, bir ineğini sata ve kendine silah ala. Her kim, bu emre

---

59 Mateya Nenadoviç, *Prota Matiya Nenadoviç*, Belgrad, Sırp Bilim ve Sanat Akademisi, 1978. (Bu eser, Ranko Lazareviç'in katilleri olarak Bega Noulyanin ile Çurtogliya'nın isimlerini zikreder: Bkz. S. 31)

60 Age., s. 32.

uymaz ise, falakaya yatırılıp elli sopa vurulacak ve elli kuruş cezaya çarptırılacaktır. Bu, vezirin emridir. Bunu iyi duyun ve iyi uyun!"[61] Yüzyıllar boyunca ilk kez, gayrimüslim reayanın silah taşımasına ve kendilerini savunmalarına izin veriliyordu. Hacı Mustafa Paşa'nın Şabaç'ta kazandığı zaferden sonra şimdi bir de Sırpları silahlandırmaya başlaması, onu, gerek Belgrad'da kalan, gerekse Vidin ve Bosna'ya kaçan yeniçerilerin hedef tahtası haline getirdi.

1800 yılına gelindiğinde Pazvantoğlu, padişahın, kendisini önleyebilecek askerî kuvvet göndermeye gücünün yetmediğini görüyordu. Bundan ötürü, büyük çoğunluğu eskiden Belgrad'da yaşayan yamakları, Kraina ve Vidin üzerinden, Belgrad Paşalığına saldırttı. Bu kişiler, yolları üzerinde olan Pasarofça, Çupriya ve Semendire'yi, fazla bir direnişle karşılaşmadan ele geçirdiler. Bu duruma karşı sarayın bütün yapabildiği, Arnavut ve Boşnakların, Pazvantoğlu'nun bölgesine seyahatlerine kısıtlama getirildiğin bildirmek oldu.[62] Yamaklar ve Pazvantoğlu'nun bütün yandaşları, Belgrad'a yaklaştıklarında, ilk direnişle karşılaştılar. Ne var ki, Hacı Mustafa Paşa'nın pek ufak ordusu fazla tutunamadı.

Mustafa Paşa'nın, Sırp yandaşlarından yardım istemesinin hemen ardından, Paşalığın batı bölgelerinden gelen knezler, yeni silahlandırılmış askerleriyle harekete geçtiler ve istilacıları şehirden dışarı attılar. Knez Birçanine, istilacıları şehir dışına kadar sürerken Aleksa Nenadoviç, geri kalan kuvvetlerle Mustafa Paşa'yı korumak üzere Belgrad'da kalmıştı. Pazvantoğlu'ndan ve Bosna tarafından gelebilecek yeni saldırılardan korumak amacıyla reayadan oluşan milis kuvvetleri aylarca dağıtılmadı.[63]

Reayanın silahlandırılması, sonuçta, Belgrad Paşalığı'nı kaosa sürükleyecek geniş bir kampanyanın başlamasına neden oldu. Belgrad Müftüsü, verdiği fetvada, Sırp reaya uğruna Müslüman yeniçeri ve yamakların topraklarından sürülmelerinin, şer'an caiz olmadığını bildiriyordu.[64] Bu ye-

---

61 Age., s. 36.
62 B.O.A., Cevdet Tasnifi Dahiliye, 2752.
63 Jakšić, *L'Europe et la résurrection de la Serbie*, s. 26.
64 Ranke, *History Of Servia*, s. 71.

rel tepki, İstanbul'da, Divan-ı Hümayun'un Mustafa Paşa'ya, yeniçerilerin tekrar Belgrad Paşalığı'na kabul edilmelerini emretmesiyle sonuçlandı. Oysa bu yeniçeriler Belgrad'dan, yıllar önce bir fermanla sürülmüşler ve bunun üzerine, devletin asi olarak tanımadığı Pazvantoğlu'nun saflarına katılmışlardı. Babıâli'nin sadık bir hizmetkârı olan Mustafa Paşa, böylelikle, yeniçerileri tekrar kabul etmek ya da padişaha açıkça karşı gelmek gibi bir ikilemle karşı karşıya kalıyordu. Geri dönen yeniçeriler, ilk zamanlarda, Paşa'ya baskı yapmak yerine, şehirde atandıkları makamların zevkini sürmeyi tercih ettiler.[65] Ne var ki, 1801'in ortalarında, yeniçerilerin reayayı tehdit yoluyla mal mülk edinmeye başlamaları üzerine, paşalık sınırlarının içinde mücadelenin yeni etabı başladı.

Belgrad'daki kalabalık yeniçeri güruhu, Pazvantoğlu'na da danışarak, paşalık kurumuna karşı ve özellikle Hacı Mustafa Paşa'yı hedef alan ortak bir saldırıya giriştiler. Bir grup yeniçeri, yamak ve diğer haydutların Belgrad'ı istila için Vidin'den hareket etmeleri üzerine Hacı Mustafa Paşa, bunları bozguna uğratmak üzere oğlu Derviş Bey'i gönderdi. Ancak Derviş Bey Niş'e yaklaştığında, Belgrad'daki yeniçeriler, şehrin denetimini ele geçirmeye başlamışlardı. 6 Eylül 1801'de Derviş Bey, Pazvantoğlu'nun kapanına düştüğünü anladı ve Rumeli Valisi'ne acil bir mektup gönderdi. Mektupta, Belgrad'daki durumun aciliyetinden ve yamakların şehirden içeri dalıp garnizonun komutanını öldürdüklerinden bahsediyor ve saldırganların Pazvantoğlu ile birleşerek Belgrad'ı Vidin'e benzetmeye çalıştıklarını açıkça belirtiyordu.[66]

Derviş Bey, ordusuyla beraber tekrar Belgrad'a daldığı sırada Hacı Mustafa Paşa, knezlere, tekrar milis kuvvetlerini toplamalarını emretmekteydi. Sırp milisler, Derviş Paşa'nın kuvvetleri ve Niş Mütesellimi Mustafa Ağa Bel-

---

65 Age.

66 B.O.A, Hatt-ı Hümayun, 3946. Evvelce Belgrad'dan sürülenlerin Pazvantoğlu'na katılarak, Belgrad'da ve çevre bölgelerde sorun yarattığından bahseden bir rapor, valinin eline ulaşmıştı. Age., 12371. Londra'daki *The Times* gazetesi bile, "asilerin bu vesileyle kendilerini Pazvantoğlu'nun taraftarları olarak ilan ettiklerini" bildiriyordu. *The Times* (Londra), 10 Eylül 1801, s. 2.

grad'a vardıklarında, artık çok geç kalmışları. Foçoğlu Mehmet Ağa, Küçük Ali Ağanlı ve Molla Yusuf'un komutasındaki yeniçeriler 27 Aralık 1801'de iç kaleye dalmışlar ve Hacı Mustafa Paşa'yı katletmişlerdi. Bundan sonra kale, Kuzey Afrika'daki yeniçeri liderlerinin unvanına özenerek kendisini "dayı" ilan eden dört tane yeniçeri liderinin kontrolüne girdi.

Hacı Mustafa Paşa'nın ölümüyle, Arnavutluktan, Bosna'dan ve bütün Rumeli'den yeniçeri çeteleri ve birlikleri, mantar gibi bitiverdiler. "Dayılar" tarafından hararetle karşılanan bu yeni konuklar, yönetimde makamlar ve "kabadayı", "binbaşı", "bölükbaşı", "subaşı" gibi unvanlar aldılar. Böylelikle paşalık sınırlarının içindeki köy ve kasaba yerel yönetimlerinde, knezlerin yerini almış oluyorlardı. Vergi toplama yetkisi de bu adamların eline geçtiği için, vergi almanın zora dayalı yapısı, bölgede büyük sorunlar yarattı. Bu yeni ortamda büyük sorunlarla yüz yüze gelenler, sadece Sırplar değildi. Zamanında muhafıza bağlılık göstermiş olan sipahiler de, makamlarını terk etmek ve dayıların yönetimi ele geçirmesine yardım etmiş olan yeniçerilere yüklü bir servet ödemek zorunda bırakıldılar. Muhafızdan farklı olarak, dayıların, sipahilerin desteğine ihtiyaçları yoktu; zira Pazvantoğlu'nun tam desteğine sahiplerdi. Dayılara sürekli olarak tavsiyelerini göndermenin yanı sıra Pazvantoğlu, "her yere, (özellikle de Bosna'ya) propagandacılar göndererek, kendi prensiplerinin propagandasını yaptırtıyor ve halkı Türk yönetimine karşı kışkırtmaya çabalıyordu."[67]

Babasının ölümünden sonra İstanbul'a kaçan Derviş Bey, padişahtan, dayılara karşı savaşmada kendisine yetki veren bir ferman aldı.[68] Sarayın arka çıkması ve Avusturya'nın da bir ölçüde yardımıyla Derviş Bey, silah alımına başladı.[69] Bu girişim, bütün hazırlıkların tamamlanmasından önce dayılar tarafından keşfedildiği için, Bel-

---

67 *The Times* (Londra), 9 Kasım 1801, s. 3.

68 Ahmed Cevdet, opcit., c. VII s. 179-180. Ebu Bekir'in harekatına ek olarak padişah, Vidin'e hiçbir biçimde erzak sevkiyatının yapılmamasını emretmişti; ne var ki, devletin elinde, bu yasağın uygulanmasını sağlayacak hiçbir imkân yoktu.

69 Jakšić, *L'Europe et la résurrection de la Serbie*, s. 29.

grad'la Niş arasındaki bölgeyi denetimi altında tutan Pazvantoğlu, Derviş Bey'in harekâta başlamasına engel oldu. Pazvantoğlu'nun bu bölgeyi denetlemesi, Belgrad Muhafızlığı'na yeni atanan ama hiçbir etkinliği olmayan Hasan Paşa'ya yardım gönderilmesini de engellemekteydi.

Sonunda, dayıların zorba yönetimi altında şartlar o kadar kötüleşti ki, Sırplar ve padişaha sadık olan Osmanlılar, 1804'ün kışında ortak bir ayaklanmaya giriştiler. Sırpların ayaklanmasının geniş çaplı bir savaşa dönüşürken Pazvantoğlu, Belgrad'daki kuklalarını Vidin'den, sahne gerisinden idare etmeye devam ediyordu. Belgrad'daki dayılara cesaretlendirici mektuplar, mühimmat ve kendisinin güvenini kazanmış Koşancalı Ali Ağa (Gushanatz Ali) komutasında bin kişilik bir birlik gönderdi.

Pazvantoğlu'nun yardımına rağmen Sırpların ve Bosna Valisi Ebu Bekir Paşa'nın komutasındaki kuvvetlerin saldırıları, dayılara, durumlarının ümitsiz olduğunu gösteriyordu. Tuna boyundan aşağı doğru kaçan bu dayılar, Orsava adasında Recep Ağa tarafından kıskıvrak yakalanarak idam edildiler. Belgrad Kalesi'nin yönetimi Koşancalı Halil'e bırakılmıştı ve şimdi Pazvantoğlu, Koşancalı Halil'e, asla Saray'la, Sırplarla ya da Avusturyalılarla müzakerelere girmemesini emrediyordu. Belgrad Sırplar ve Osmanlılar tarafından tamamen kuşatıldığı için Pazvantoğlu oraya doğrudan yardım gönderemese de, İstanbul-Belgrad yolunu denetimi altında tuttuğu için, padişaha bağlı onlara doğudan gönderilecek doğrudan yardımları engelleyebilmekteydi.

Belgrad'ın sonunda Sırpların eline geçmesi ve Koşancalı Halil'in Vidin'e kaçmak zorunda kalmasında şaşılacak bir nokta yok. Asıl şaşılacak nokta, Pazvantoğlu'nun Belgrad Paşalığı'ndaki mücadele ortamından tamamen kaybolmasıdır. Evet, Pazvantoğlu, Belgrad'dan kaçıp gelenlere kucak açmış ve hâlâ mücadeleye devam eden yamaklara da yardıma devam etmişti ama Pazvantoğlu, artık asıl gücünü, doğuya ve kuzeye yönlendiriyordu.[70]

70 1805 Temmuz ayı sonlarında Sırpların eline geçecek olan Vidin'den gelen yardımla, Pazvantoğlu'nun adamlarından Ömer, Belgrad Paşalığı'nın nüfus bakımından ikinci büyük şehri olan Ujiçe'de yönetimi ele geçirmişti. Bkz. Ranke, *History of Servia*, s. 89-96.

1805'te Sırplara kürkler ve kalpaklar gibi hediyeler göndermesi,[71] esas olarak, Terseniklioğlu ve Alemdar Mustafa Paşa ile kapışmaya başladığı bir dönemde Sırpları yatıştırarak batı sınırlarını garantiye alma çabasından kaynaklanmaktaydı.

1806'daki Osmanlı Rus Savaşı'nın başlarında, Sultan Selim, Rusçuklu Alemdar Mustafa Paşa'yı Osmanlı ordularının seraskerliğine atayarak, kendisini Balkanların en güçlü adamı olarak gören Pazvantoğlu'nun itibarını yerle bir etti.[72] Ne var ki, Pazvantoğlu, Rus ordularının Osmanlı topraklarını istilasına seyirci kalarak itibarının yıkılmasına razı olamazdı. İlk olarak, Molla İdris Ağa Komutasında Arnavutlardan oluşan bir askerî birliği, Sırbistan'la Eflak arasındaki bütün irtibatı kesmek üzere, Negolin'e gönderdi. 1806'da Sırpların toplumsal isyanı, uzun vadeli hedefleri olan, çok daha farklı bir mücadeleye dönmüştü ve Ruslarla aralarındaki temas, bir sır değildi. Sadece Pazvantoğlu'nun müdahalesi, Ruslarla Sırplar arasındaki irtibata engel olmuş ve sonradan Osmanlı'nın Sırp İsyanı'nı bastırmasını sağlamıştı.

Pazvantoğlu'nun efsanevi hayatı, 27 Ocak 1807'de son buldu. Hayatının pek çok yönünü böylesi kısa bir çalışmada ele almak mümkün olmasa da, Belgrad Paşalığı'nda oynadığı rol, tek kelimeyle özetlenebilir: Provokatörlük. Pazvantoğlu'nun eylemleri ve desteği olmaksızın, 1804'te bir Sırp isyanının patlak verebileceği, çok şüphelidir. O dönemde, bağımsızlık mücadelesi veren

---

71 B.O.A., Hatt-ı Hümayun, 5490.

72 Pazvantoğlu'nun kendisini Balkanların en büyük ayanı olarak görmesinin nedeni, sadece sahip olduğu zenginlik ve prestij değil, bunun yanı sıra, yabancı elçilerle sahip olduğu ilişkilerdi. Ruslar Vidin'de bir konsolosluk açmaya girişmişler; Napolyon ise, Pazvantoğlu'nu kendi saflarında çarpışmaya ikna etmek üzere 1801'de Vidin'e özel temsilci göndermişti. Napolyon'un özel temsilcisi Meriage, Vidin'e ancak, Pazvantoğlu'nun ölümünden hemen sonra varabilecekti. Öte yandan İngilizler, Pazvantoğlu'nun emri altında Fransız asker ve subaylarının çarpıştıklarını iddia ediyorlardı. Bkz. Ahmed Cevdet, opcit., c. VII, s. 18-19; Boppe, "La mission de l'ajudent commandant", s. 264-268; *The Times* (Londra), 25 Ağustos 1801, s. 2D ve 12 Temmuz 1802, s. 2D.

Sırplar, Avusturya İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan üç beş kişiyi geçmediğinden, 1790'lardaki Sultan III. Selim'in fermanları ve halk tarafından sevilen Hacı Mustafa Paşa'nın yönetimi, Belgrad Paşalığı sınırları içinde barış ve refahı, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'na kadar olmasa bile, en azından, daha uzunca bir süre devam ettirebilirlerdi. Sadece, Pazvantoğlu'nun saldırıları, Sırplar ve yönetime sadık Osmanlılar açısından hayat şartlarını katlanılmaz bir boyuta getirdiği zaman, isyan belirtisi ortaya çıkmıştı. Bu şartlarda ortaya çıkan toplumsal bir isyan, zamanla, paşalık dönemine bir daha dönülmemesini isteyen bambaşka bir hareket halini alacaktı.

Wisconsin-Madison Üniversitesi

Osmanlı'nın, 1730'da Mısır'da Çerkez Mehmet Bey'in İsyanına Gösterdiği Tepki:

Jane Hathaway

18. yüzyıl başları, Osmanlı'nın en büyük eyaleti olan Mısır'da değişimlerin olduğu bir dönemdi. 17. yüzyılda, Mısır'ın siyasi atmosferini belirleyen yapıda çözülmeler başlayınca, yeni güç unsurları ortaya çıktı. Bu dönem, özellikle, Mısır toplumuna en azından 1640'tan beri egemen durumda olan iki hizbin çöküşüne tanık oldu. Fakari grubu (kelime, "Zülfikar"dan türetilmişti), kendi içinden çıkan Kazdağlılar ailesi tarafından çökertildi. Kasımi grubu ise, bundan farklı olarak, kendi içindeki bölünmeler sonunda çöktü. Bu, kendi kendini parçalama süreci, Kasımilerin reisi İbrahim Bey Ebu Şanab'ın (ö. 1718) memlükü Çerkez Mehmet Bey'in, Ebu Şahab'ın silah arkadaşı (*khuşdaş*)[1] İvaz Bey'in (ö. 1711) genç oğlu İsmail Bey bin

1 "Kuşdaş" kelimesi, aynı gruptan bir memlükü (kölemen) ifade eder. Bu hususta bkz. David Ayalon, *L'esclevage du mamelukk*, Kudüs, 1951, s. 30-32-35. Bu kelimenin kökeni konusunda, halen ihtilaf bulunmaktadır. Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersische*, c. 3: *Türkische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden, 1967, s. 184-185. (Bu kaynak, kelimenin "havaga-daş" (hocadaş) kelimesinden geldiğini ileri sürüyor. Ne var ki bu yorum, kelimenin sonundaki –daş hecesinin yanlış yorumlanmasından kaynaklanıyor. "-daş" hecesi, sonuna geldiği kelimeyle aynı statüde olmayı değil, sonuna geldiği kelimeyi birisiyle paylaşma durumunu ifade eder. ("Yoldaş" kelimesinde olduğu gibi). Doerfer'in açıklamasına benim dikkatimi çeken Reuben Amitai – Preiss'a teşekkür borçluyum. Kelimenin kökenine ilişkin ikinci bir iddia, bunun "hawş" (Arapça'da avlu demek) kelimesinden türediğidir. Buna göre hawş-daş kelimesi, aynı efendinin köleleri için kullanılan bir kelimedir. Fonetik açıdan bakıldığında bu yorum, akla daha yatkın gözüküyor. Bana göreyse, kelime, Türkçe "koğuş-daş" kelimesinden geliyor ve aynı koğuşta kalanları ifade ediyor. Bu etimoloji, fonetik açıdan sorunludur: Öncelikle, şunu söylemek gerekiyor ki, "koğuş" kelimesindeki "ğayn" harfi, modern Türkçe'deki "ğ" harfine ya da "v" harfine dönüşmemektedir. Öte yandan, "kaf" harfinin Osmanlıca'daki sert "ha" harfine dönüşmesi ise, daha da az rastlanan bir durumdur.

İvaz ile rekabete girmesiyle başladı. Bu rekabetin kendisi, asilzadelerin, –1250-1517 arasında Mısır'ı yöneten Memlüklüler'den farklı olarak– askerî görevlerden dışlanmadıkları bir toplumda, hizmetkârlar ile soylu çocukları arasındaki gerilimi gösteren bir örnektir.[2]

İki bey arasındaki rekabet, 1720'ler boyunca, Mısır'ın siyasi hayatına egemen olmuştu. Bununla beraber bu rekabet, Mısır'la sınırlı değildi. Zira, her iki bey de, vergi toplama (iltizam) hakkını elde etmek ve kendilerine düşmanca davranan Osmanlı Valileri'nden korunabilmek için, İstanbul'daki divan-ı hümayun'dan kendilerine müttefik bulma çabasındaydılar. Kasımilerin kendi içindeki bu mücadele, geleneksel politikasını Fakarilerle Kasımileri birbirine düşürmek üzerine oturtmuş olan Osmanlı hükümetini, bir ikileme soktu. Şimdi artık Osmanlı'nın, sayıları giderek artan bu bağımsız davranan ailelerden desteğini çekmesi gerekiyordu. İşi iyice karmaşık hale getiren husus, imparatorluğun merkezinin kendisinin, bir çıkar çatışması ağı içinde olmasıydı. Sözgelimi sadrazam, valide sultan ve harem ağası ile, kimi zaman rekabet, kimi zamansa işbirliği içinde olabiliyordu.[3]

1720'ler boyunca, gerek İstanbul'da, gerekse taşrada görülen hizipleşmeler, İstanbul'dan Kahire'ye gönderilen ve mühime-i Mısır'da kaydedilen fermanlarda kendisini gösteriyordu. Bu fermanlar, hangi kesimin, divan-ı hümayuna hâkim çevrelerin gözünden düştüğünü ve "şaki" (eşkıya) olarak adlandırıldığını ortaya koymaktaydı. Bununla beraber, haydutluğun ya da ayaklanmanın tanımlanmasının da, biraz keyfi olduğu görülüyor. İstanbul'a yıllık vergiyi göndermemek, Mekke ve Medine'nin fakirlerine para ve erzak göndermeyi ihmal etmek ya da devletin kilerine gönderilecek mahsulü alıkoymak, bir beyi, kolayca "şaki" yapmaya yetiyordu. Padişahın bir fermanını ya da padişaha olan görevlerden birini ye-

2 Awlād al-ñas (halk çocukları) olarak bilinen Memlük sultanları ve emirleri hakkında bkz. David Ayalon, "Studies, On the Structure of the School of Oriental and African Studies 15, 1953, s. 457-58.

3 Bu konu hakkında bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1945, 1984, 1988, s. 175-177.

rine getirmemek, isyancı olmak demekti ama böyle bir yaftanın yapıştırılması, ancak İstanbul'daki güç dengelerindeki değişimin Mısır'daki aile ya da beylerden birini ya da diğerini gözden çıkarması sonucunu doğurduğu zaman söz konusu olmaktaydı. Bu duruma düşen bir beyin, divan-ı hümayun nezdinde, kendi itibarını kurtarması gerekiyordu. Zülfikar Osman Bey'in 1740'larda yaşadıkları, bu konuya ışık tutmaktadır. Osman Bey, kendisine düşman bir bey tarafından Kahire'den sürülünce, İstanbul'a kaçmıştı. Mühime defterlerine kayıtlı olan fermanlarında gösterdiği üzere Osman Bey, iki yıl boyunca lobi çalışması yürüttükten ve yüklü bir "özür tazminatı" (bedel-i afv) ödedikten sonra, Mısır'daki bütün kişisel mülkünün kendisine iadesini talep etti ve Edirne Sancakbeyliği görevine atandı.[4] 1720'li yılların fermanlarında Çerkez Mehmet ve İbni İvaz, "şaki" olarak anılmış olsalar da,[5] aslında onların da ihtiyacı olan tek şey, Divan'da iyi bir çevreye sahip olmak ve kendilerinden bu yaftayı kaldırtacak olan para miktarına sahip olabilmekti. Nitekim, Çerkez Mehmet Bey'in kendisi, meslek hayatının başlarında, merkezin affına mazhar olmuş ve belli bir bedel ödeyerek, devletin el koyduğu mülkünü yeniden elde edebilmişti.[6]

Ne var ki, 1720'lerin sonlarına doğru, Mısır'da dengeler değişti. Sevilen bir sima olan İbni İvaz Bey, Zülfikar Osman Bey'in Çerkez Mehmet Bey'le yaptığı bir işbirliği sonucunda, 1724 yılında, bir suikasta kurban gitti.[7] Bunun

4 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı arşivi, *Mühime-i Mısır*, c. VI, no: 15, 16, 88, 89, 93, 94, 113, 114, 126, 127, 140, 141, 143, 144, 147, 166 (H. 1157/ M. 1744-45); no. 200-203; 255. (H.1158/ M. 1745-46). Özür dilemesi ve özür tazminatı ödemesi konusunda *Mühime-i Mısır*, c. VI, no. 327 (H. 1159/M. 1746) ve 373 (H. 1161 /M. 1748)'de belirtiliyor. Ayrıca bkz. Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs*, Cambridge, 1997, s. 89-90.

5 Örneğin, *Mühime-i Mısır*, c. III, no. 30, 44-45 (H. 1131/M. 1718-19); 137, 146-148, 150-52, 157-161, 163, 168 (H. 1132/M. 1719-20).

6 *Mühime-i Mısır*, c. III, c. III, no. 166 (H. 1132/ M. 1719-20).

7 Ahmed Kethüda Azeban el- Demurdaşi, *Al Dura al-musāna fi akhbār al-Kināna*, British Museum, MS Or. 1073-74, s. 263-64; Ahmed Çelebi b. Abd el Ghani, *Awdah al- ishārat fi man tawalla Misr al- Kahir amin al-wuzura wa'l-buşat*, A.A. Abd ül Rahim (ed.), Kahire, 1978, s. 384-385.

sonucunda Çerkez Mehmet Bey, Kasımi grubunun mutlak lideri oldu. İbni İvaz'ın ortadan kaldırılması, eski Fakari-Kasımi çatışmasını dirilterek, Çerkez Mehmet Bey'i, daha dünkü suç ortağı Zülfikar ile ölümüne bir mücadeleye sevk etti. İki bey arasındaki gerilim yükseldikçe, her biri, diğerine yönelik daha tehlikeli adımlar atmaya başladılar.

Çerkez Mehmet Bey'in ölümünden sonra gönderilen fermanlar onun, hiçbir yerden yetki almaksızın kendisine "şeyh ül-beled"[8] (eskiden Arap köy muhtarlarına verilen unvan) unvanını verdiğini bildirmektedir.[9] Görülüyor ki, Mısır'daki Bedevilerle gayet yakın ilişki içinde olan Çerkez Mehmet Bey, böyle bir unvanı benimseyerek, Kahire'de üstün bir konumda olmaya gayret ediyordu. "Şeyhül beled" unvanı, Kahire'deki Osmanlı valisinin başını çektiği merkezi yönetimin taşra koluna ait bir unvan değildi. Bu hiyerarşi içinde yerel beylerin geldikleri başlıca makamlar, emir-ül hacc (hac komutanı) ve kaymakamlık (vali vekilliği) idi.[10] Fermanlar, Çerkez Mehmet Bey'in bu unvanı, yetkisi olmadığı halde kullanmasının, Osmanlı yönetimine karşı bir isyan anlamına geldiğini –yani, vergi vermemekten çok daha ciddi bir suç olduğunu– şüpheye yer bırakmayacak biçimde ortaya koyuyordu.

Fermanların kendisi, "şeyh ül-beled" unvanının ilk ortaya çıkışı konusunda bilim adamları arasındaki tartışmalara ışık tutması bakımından önemlidir. Peter Holt'un bundan otuz yıl önce işaret ettiği üzere, "şeyh ül-beled" unvanı ilk kez, İbrahim Kahya el-Kazdağlı'nın bir hizmetkarına atıfta bulunmak üzere bu unvandan söz eden Abdül Rahman el-Cabarti'nin vakayinamelerinde geçmektedir. Stanford Shaw ise, mühime defterlerine dayanarak, Çerkez Mehmet Bey'in bu unvanı ilk kullanan kişi oldu-

8 *Mühime-i Mısır*, c. IV, no. 334, 336 (H. 1143/ M. 1730-31).

9 Örneğin bkz. Abdülkerim b. Abdurrahman, *Tarih-i Mısır*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa'nın El Yazması, 705, cilt 75v.

10 Bkz. "Mısır Kanunnamesi", Ömer Lütfü Barkan (ed.), *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonomi'nin Hukuki ve Mali Esasları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 256, İstanbul, 1943, cilt I, bölüm 105.

ğunu söyler ve Holt'a bu açıdan karşı çıkar.[11] Ne var ki, mühimmeyi, Osmanlı'nın Çerkez Mehmet Bey'in diğer provokatif eylemlerine gösterdiği tepkiler bağlamında yeniden okuduğumuzda, Osmanlı merkezî yönetiminin, Çerkez Mehmet Bey'in bu unvanı kullanmasını, genel isyancı tavrını bir parçası olarak değerlendirdiğini görürüz. Bu durumda, diyebiliriz ki, bu unvan, ilk kez bu kişiye özgü olarak kullanılmıştı.

Sert içerikli fermanların birbirini takip ettiği on beş yıl boyunca Osmanlı divanı hümayunu şeyh ül-beled unvanını, Kahire'nin en güçlü beyinin unvanı olarak kabul ediyordu. Nihayet, 1746 yılına ait bir ferman, Zülfikar Osman Bey'i, gayet tabii bir biçimde, şeyh ül-beled olarak kabul etmekteydi.[12] Divanı hümayun, Osman Bey'i, 1744'te Kahire'den sürüldüğü dönemde "şaki" diye adlandırmış olsa da,[13] onun "şeyh ül-beled"liği artık tartışma konusu değildi. Aslına bakılırsa, Osmanlı, şeyh ülbeled unvanını Kahire'nin egemen çevresinin onayını aldıktan sora tanımıştı. Osmanlı merkezi ile eyaletler arasındaki bu diyalog ve görüşmeler, Osmanlı'nın, eyalet yönetiminde izlediği stratejiyi bize göstermektedir. Hükümetin, kendisine yönelen tehdit unsurlarını kurumsallaştırmak suretiyle bu unsurları nasıl ustaca kendi bünyesine katabilme becerisini, yani Osmanlı'nın taşra politikasının ana mantığını bizlere sunmaktadır.

Çerkez Mehmet Bey ile Zülfikar Bey'in birbirine karşı amansız bir mücadeleye girdikleri 1720'lerde Mısır'ın siyasi atmosferi, istikrardan son derece uzaktı, bu kaypak ortamda Çerkez Mehmet Bey, isyancılığın bir üst basamağına çıktı. Zülfikar Bey'in kuvvetleri tarafından Kahire'den çıkartıldıktan sonra, İstanbul'a gidip hükümet nezdinde lobicilik yapmak yerine, Akdeniz sahilleri üze-

---

11 P.M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History*, Ithaca ve Londra, 1966, s. 92; Stanford J. Shaw (yazan ve çeviren), *Ottoman Egypt in the Age of the Frech Revolution*, Cambridge, Yüksek Lisans Tezi, 1964, s. 11. El Demurdaşi'nin vakayianmesinde bu unvan ilk olarak, 1720'lerde ve 1730'ların başlarında önemli bir kişi olan, Fakari neylerinden Katamış Mehmed Bey için kullanılmıştır. Bkz. Dura, s. 414.

12 *Mühime-i Mısır*, c. VI, no. 279 (H. 1159/ M. 1746).

13 Hathaway, *Politics of Households*, s. 89-90.

rinden Cezayir'e gitmeyi seçti.[14] Cezayir ve Mısır'ın ileri gelenleri arasında o dönemdeki ilişki düzeyi hakkındaki bilgimiz son derece zayıf olsa da, Çerkez Mehmet Bey'in Cezayir'in yarı özerk beyinin desteğini almış olduğunu düşünebiliriz.[15] Çerkez Mehmet, Cezayir'den bindiği gemiyle Akdeniz'i aşarak, Avusturya'nın ana liman şehri Trieste'ye vardı ve buradan süratle Viyana'ya giderek, Avusturya İmparatoru VI. Şarl'dan (1711-40) kendisine destek ricasında bulundu. Mühimme'ye göre Çerkez Mehmet, hem Avusturya'dan (Gyah-i Nemçe) hem de Fransa'dan (Gyah-i Franca) himaye arayışı içindeydi. Padişahın Avusturya İmparatoru'na yolladığı sert içerikli bir mektup üzerine Viyana'dan apar topar Trablusgarb'a kaçmak zorunda kalan Çerkez Mehmet Bey, burada, Mısır'a geçip bedevilerden büyük bir ordu kurarak Zülfikar Bey'i bozguna uğratma planları yapmaya başladı.[16]

Çerkez Mehmet Bey, İstanbul'un tepkisini, ancak bu kadar çekebilirdi. Her ne kadar Avusturya, Avrupa arenasındaki prestijli konumunu Rusya'ya kaptırmaya başlamış olsa da, 15. yüzyılın başından beri, Osmanlı'nın Avrupa'daki başlıca düşmanıydı. Osmanlı, daha çok kısa bir süre önce, Avusturya karşısında bir dizi savaş kaybetmiş ve büyük kayıplara uğramıştı. Bu kayıplarının arasında, Belgrad kalesi de vardı, ki Osmanlı bu kaleyi ancak, savaş meydanlarında gösterdiği büyük kahramanlıklar ve barış masasında sergilediği başarılı bir diplomasi sonucunda, 1739'da geri alabilecekti.[17]

---

14 *Mühime-i Mısır*, c. IV, no. 61, 72 (H. 1140/1728-29); 127, 146 (H. 1141/ M. 1728-29). Ayrıca bkz. Ahmed Çelebi, Awdah, s. 478-493, 498.

15 Osmanlı döneminin Cezayir'i konusunda bkz. Tal Shuval, *La ville d'algers vers la fin du XVIII. siècle: cadre urbain et classe militaire*, Paris 1998; Mahfoud Kaddache, *L'Algeire durant la periode Ottomane*, Cezayir, 1998; John Baptist Wolf, *The Barbary Coast: Algiers under the Turks, 1500-1830*, New York, 1979; Nasır el-Din Saiduni, *Dirasat wa-abhath fi ta'rikh al Jazair: Al- ahd-al Uthmani*, Cezayir, 1984.

16 *Mühime-i Mısır*, c. IV, no. 169. (H. 1141/1728-29); no. 231, 246, 247, 295, 296 (H. 1142/M. 1729-30); no. 337 (H. 1143/M. 1730-31). Ayrıca bkz. Ahmed Çelebi, *Awdah*, s. 500, 534.

17 Bu olayların bir özeti için bkz. Virginia Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmî Efendi* (1700-1783), Leiden, 1995, s. 8-9, 18-19, 100, 117, 196.

Çerkez Mehmet Bey'in, Osmanlı'nın gözünde bir "şaki" ya da "asi"den çok daha kötü bir yere sahip oluşuna şaşmamak gerek. "Şaki", padişaha olan görevini bilerek ya da bilmeyerek ihmal etmiş olanlara deniyordu ve bu durumdaki bir kişinin, itibarını geri kazanabilmesi için, insanüstü bir çaba göstermesi de gerekmezdi. Gelgelelim, Çerkez Mehmet, Osmanlı'nın "kafir" düşmanı Avusturya'ya sığındığı için, hakkındaki fermalarda, kendisinden "şaki" değil, bütün Dar-ül İslam'ı (İslam ülkelerini) arkadan hançerleyen "hain" olarak söz ediliyordu. Buna göre Çerkez Mehmet, Osmanlı'nın yanı sıra Fas'a, Sahra'nın güneyindeki Müslüman sultanlıklara, Hindistan'daki Babür Devleti'ne ve hatta, Şii Safevi Hanedanı'nın yıkılışından sonra Sünni Afganların zayıf denetimine geçmiş olan İran'a da ihanet etmiş oluyordu. Dahası, merkezden gönderilen emirlerde, Çerkez Mehmet'in, herhangi bir Müslüman toprağına girmesi durumunda, derhal idam edilmek üzere yetkili makamlara teslim edilmesi ısrarla vurgulanıyordu.[18]

Kendisi aleyhinde yayımlanan bütün fermanlara ve ilanlara rağmen Çerkez Mehmet Bey, 1730'da Mısır'a girmeyi başardığı gibi, Bedevilerden büyük bir kuvvetle Zülfikar Mehmet Bey'in üzerine yürüdü. Eserlerini Arapça yazan el-Damudaşi'nin Çerkez Mehmet Bey'in akıbetiyle ilgili yazdıkları, bir meselden alınmış gibidir. Ölümden defalarca kaçmayı başaran Çerkez Mehmet Bey, Zülfikar'ın müttefiki Katamış Ali Bey'in kuvvetlerinden kaçarken, Nil kıyısındaki bataklıklarda boğuldu.[19] İki köylü, cesedini çamurdan çıkardı ve bir balıkçı teknesiyle Nil'in aşağılarına doğru taşıyarak Katamış Ali Bey'e teslim ettiler. Ali Bey, Çerkez Mehmet Bey'in kafasını kesip derisini yüzdürdükten sonra bedenini gömdürdü. El-Demurdaşi'nin ironiyle bahsettiği gibi, Çerkez Mehmet Bey'in sadece ve sadece Mısır'da gömülmek arzusu yerine getirilmiş oluyordu.

---

18 *Mühime-i Mısır*, c. IV, no. 169, 231, 246. ayrıca bkz. Ahmed Çelebi, *Awdah*, s. 542.

19 Ali Bey, el-Demurdaşi'ni "şeyh-ül beled unvanını alan ilk bey" olarak gösterdiği Katamış Mehmet Bey'in memlükü idi. (Bkz. 11 no'lu dipnot).

Katamış Ali Bey ve hayatta kalan Zülfikar liderleri, bir zafer havası içinde Kahire'ye girdiler ve Çerkez Mehmet'in zincirli bir zırh takılmış ve altın tepsiye konmuş kellesini, Osmanlı Valisi'ne takdim ettiler.[20] Fakat bu olaydan sadece beş gün önce, kendisine düşman bir beyin suikastına kurban giden Zülfikar Bey, bu zaferi göremedi.[21]

Hıristiyan düşmandan yardım alarak Osmanlı Padişahı'na ihanet eden biri, böylelikle, hainlerin layık oldukları akıbete kavuşmuş oluyordu. Osmanlı'da sıkça görülen kişiler olan "şakilerin" başkentle temas kurma ve dolayısıyla devletin gözünde aklanma imkânları olmalarına karşılık, Osmanlı Devleti'ni çökertmeye çalışan bir "hain", devletle herhangi bir şekilde iletişime geçme imkânını kendi elleri ile yok etmiş sayılmaktaydı. Müslüman cemaatine karşı ayaklanmayı tanımlamak için kullanılan ve bir çeşit günah olarak nitelendirilen "bağî" kelimesi,[22] Osmanlı'nın söyleminde çok az kullanılmaktaydı. Çerkez Mehmet Bey'e ilişkin belgelerdeyse, sadece "bağî" kelimesinin değil, geniş toplumsal çalkantı ve ayaklanmaları belirtmede kullanılan "fitne", "fesat" ve "isyan" kelimelerinin de kullanımından kaçınıldığını görüyoruz.

Çerkez Mehmet Bey'in hikâyesini, daha geniş bir imparatorluk perspektifinden değerlendirdiğimizde, olayın sadece Osmanlı'nın isyan ile ihanet arasında yaptığı ayırım çerçevesinden değerlendirilemeyeceğini görürüz. Osmanlı devleti, 18. yüzyıl başlarında, batıda Avusturya'ya, kuzeyde Rusya'ya ve doğuda İran'da önce Safevilere, sonra da onların yerini alan Afganlara karşı verdiği savaşlarda gü-

---

20 El-Demurdaşi, *Dura*, s. 384-89. ayrıca bkz. Ahmed Çelebi, *Awdah*, s. 567-68, daha az dramatik bir anlatım yapmakla beraber, 55 adet kelleden ve bir adet pirinç tepsiden bahsediyor. Ayrıca bkz. *Mühime-i Mısır*, c. IV, no. 303 (h. 1142/M. 1729-30).

21 El-Demurdaşi, *Dura*, s. 380. ayrıca bkz. Ahmed Çelebi, *Awdah*, s. 564-65, 567.

22 Joseph Schacht, *An introduction to Islamic Law*, Oxford, 1964, 1998, s. 187; Fazlur Rahman, "The Law of Rebellion in Islam", Fazlur Rahman, et al. *Islam in the Modern World: 1983, Paine Lectures in Religion*, Jill Raitt (ed.), Columbia, MO 1984, s. 1-10; Joel L. Kraener, "Apostates, Rebels and Brigands", *Israel, Oriental Studies* 10 (1980): 35-73; M.J. Kister, "... *illa bi-haqqiki*: A Study of An Early *Hadith*", Jerusalem Studies in Arabic and Islam 5 (1984): 33-52.

cünü tüketmekle meşguldü. Virginia Aksan'ın, bu kitaptaki makalesinde de belirttiği gibi, bu üç cepheli savaş ortamı, imparatorluğun her köşesinden kitlesel askere alımları zorunlu kılıyordu ve bunun sonucunda Arnavutlar Kafkasya'da, Kürtler ve Abhazlar ise Tuna boylarında çarpışmak durumunda kalıyorlardı. Öyle görünüyor ki, Osmanlı'nın ihtiyaçları sonucunda ortaya çıkan bu etnik ve bölgesel yer değiştirmeler, etnik ve bölgesel sınırları belirsizleştiren bir ortam yaratmıştı: Kendi memleketi Ruslara karşı Arnavutlar tarafından savunulan ve Mısır'da yaşayan bir Çerkez beyi, Mısır'daki bir rakibinin hakkından gelebilmek için Avusturya İmparatoru'na başvururken, kendisini tamamen haklı görüyordu. Üstelik, onun Viyana'ya varmasında diğer Osmanlı beylerinin yardımı olmuştu. Bu nedenden ötürü, onun isyanı, tamamen yerel bir amaçtan ibaret olan ama sürekli savaş halindeki bir imparatorluğun tüm hışmını üzerine çeken tümüyle yerel bir eylemdi. Osmanlı Devleti'ndeki etnik akışkanlığı gösteren bir diğer olay, Çerkez Mehmet Bey'in Mısır'daki ezeli düşmanlarının çoğunun, kendisi gibi Çerkez olmasıdır. İsmail Bey'in babası İvaz Bey, 17. yüzyıl Mısırı'ndaki pek çok ileri gelen gibi, aslen Çerkez "memluk"u idi.[23] Çerkez memluklarının Mısır'a getirilmesine, Memluk Devleti'nin son dönemlerinden beri devam ediliyordu. 1660'lı yıllarda Mısır'da bulunan Evliya Çelebi, Mısır'da kalabalık bir Çerkez grubun yaşadığından söz eder.[24] Evliya Çelebi'nin Kafkasya'ya ilişkin notlarında yazdığına göre, gerek Osmanlı Padişahı'na ve Kırım Hanı'na haraç ve hediye verilmesi gerektiğinden, gerekse Çerkezler, Abhazlar ve diğer Kafkas halkları arasında çocuk kaçırma olayları yaygın olduğundan ötürü, köle ticaretine, Kafkasya'nın her tarafında rastlanmaktay-

23 Bu hususta bkz. Jane Hathaway, "Egypt in the Seventeenth Century", Martin W. Daly (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, 2. cilt: *Modern Egypt from 1517 to the End of the Eighteenth Century*, Cambridge, 1998, s. 36-38, 46-48; idem, *Politics of Households*, s. 44-46; P.M. Holt, "The Exalted Lineage of Ridwan Bey: Some Observations on a Seventeenth Century Memluk Genealogy", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 22, 1959: 221-30.

24 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi*, Ahmed Cevdet (ed.), İstanbul, 1888-1938, VII: 723.

dı.[25] Ne var ki, Çerkezlerin Mısır'daki itibarlı konumu, 1730'lardan itibaren, Doğu Anadolulularn, Abhazların, –ve hepsinden önce– Gürcülerin bölgeye doluşmasıyla birlikte gölgelendi.[26]

Çerkez Mehmet Bey'in hikâyesi, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı'nın giderek artan oranda, coğrafi açıdan marjinal unsurlara dayanma eğiliminin tipik bir örneğidir. Çerkezler ve Abhazlar, tıpkı Arnavutlar gibi, sorunlu "dağlılar" idi ve içlerinden, hem imparatorluk uğruna çarpışan gözü kara savaşçılar hem de devletin başbelası isyancılar çıkabiliyordu.[27] "Hain Abaza" gibi bir kalıp yargı, muhtemelen, Erzurum Valisi Abaza Mehmet Paşa'nın, Genç Osman'ın katlinin intikamını almak üzere[28] ayaklanması (1622-23) ve Halep Valisi Abaza Hasan Paşa'nın, sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'ya karşı ayaklanmasından (1657) sonra ortaya çıkmıştı.[29] Fındıklılı Süleyman Efendi, Mısır'ın ileri gelenlerinden Bulut Kapan Ali Bey'in aleyhinde değerlendirmelerde bulunurken, Abhazlar hakkındaki bu önyargıları da iyice pekiştirdi.[30] Öte yandan, Osmanlı'nın Çerkez kökenli Memluk sultanlarını yenerek Mısır'ı fethettikleri dönemde Osmanlı yanlısı vakanüvisler, Çerkezlerden, "çerakise-i nakise" (pis Çerkezler) diye bahsederken, Evliya Çelebi döneminde Çerkezler, savaşçı, vahşi ve inatçı olarak tanınıyorlardı.[31] Bugün bile "Çerkez" kelimesi, Farsça'daki "jerk" kelimesi gibi, hakaret

---

25 Örn. bkz., Mehmet Güneş, *Evliya Çelebi ve Haşim Efendi'nin Çerkezistan Notları*, İstanbul, 1969, s. 8-95, passim.; Evliya Çelebi, *Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa*, çev. Josef von Hammer-Pürgstall, iki cilt tek bir ciltte, Londra, 1834, 3. bölüm, s. 52, 53, 56, 64, 174, 196.

26 Hathaway, *Politics of Households*, s. 43-46, 57, 61-64, 71, 101-06.

27 Bkz. Virginia Aksan'ın bu kitaptaki makalesi.

28 Bkz. Gabriel Piterberg'in ve Baki Tezcan'ın bu kitaptaki makaleleri.

29 Örneğin bkz. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, s. 105.

30 Şemdanizade Fındıklılı Süleymen Efendi, *Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi*, M. Münir Aktepe (ed.), İstanbul, 1976, c: III, s. 99. Virginia Aksan'ın bu kitapta da yazdığı üzere, Şemdanizade, Osmanlı'nın 1771 yılında Özü Kalesi'ni Rusya'ya karşı savunmasına da tanıklık etmişti.

31 Örneğin bkz. Keşfi Mehmed, *Selimname*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi'nin 2147 sayılı elyazması, c. 69r; Güneş, *Çerkezistan Notları*, s. 25-27, 30, 37, 46, 52, 55, 59, 62-64. Evliya Çelebi, Seyyidi Ahmed Paşa'yı, "bir Çerkezin bütün inatçılığını" sergileyen biri olarak tasvir eder. *Narrative of Travels*, 3. bölüm, s. 194.

içeren bir kelimedir. Ne var ki, Osmanlı Devleti'nin 17. ve 18. yüzyıllarda, nasıl ki, Arnavut ve Gürcüler olmadan düzeni sürdürebilmesi söz konusu değil idiyse, aynı şekilde, Çerkezler olmadan da sürdürmesi mümkün değildi.

İmparatorluğun çevre bölgelerindeki savaşlar, Osmanlı'nın Çerkez Mehmet Bey'in ayaklanmasına büyük bir yaygara koparmasında büyük rol oynamakla beraber, Çerkez Mehmet'in Viyana'ya geçmesinden kısa bir süre önce İstanbul, büyük çalkantılara sahne olmaktaydı. 1730 yılında Patrona Halil'in başlattığı isyan, bir donanma subayının öncülüğünde başlayıp Sultan III. Ahmet'in (1703-1730) tahttan indirilmesiyle sonuçlanan bir askerî isyandı.[32] Bu isyan, her ne kadar düşmandan yardım almamış olsa da, Osmanlı Devleti için o kadar büyük bir tehdit olarak algılandı ki, isyana katılanlardan Mısır'a kaçanlar, yakalanıp hemen idam ediliverdiler. El-Demurdaşi'nin iddiasına göre, sadrazamlardan biri, Mısır'dan İstanbul'a gelip Divan-ı Hümayunda Mısır Valisi'nin görevden alınmasını isteyen birini, sırf Pazvantoğlu'nun taraftarlarından biri olduğu için idam etmişti.[33] Böylesi bir ortamda Çerkez Mehmet Bey, hem içerden hem de dışardan saldırılara uğrayan bir imparatorluğun gösterebileceği en sert tepki ile karşılaşmıştı.

Çerkez Mehmet Bey'in isyanını diğerlerinden ayıran en önemli husus, düşmanla işbirliği yapılmış olmasıydı. Çerkez Mehmet'in düşmanla işbirliği yapmış olması konusu, –bu düşmanın kim olduğu, kaynaktan kaynağa değişmekle beraber– ilgili Arap vakayinamelerinin tamamında yer almaktadır. Demurdaşi'nin pek çok elyazması, Çerkez Mehmet'in Avusturya'ya kaçışı konusunda mühime kayıtları ile sözbirliği içinde olsa da, British Museum'daki elyazması, Çerkez Mehmet'in Rusya'ya kaçışından söz eder. Buna göre, Çerkez Mehmet ve adamları, Moskova'da Rus "Kralı" (elyazmasında, yanlış biçimde "kval" diye yazılmıştır) – muhtemelen Çar II. Petro (1727-30) kabul edilmişler ve çardan, para ve Mısır'a dönebilmeleri için bir gemi vaadini almışlardı. Bundan sonra Çerkez

32 M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı, 1730*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, No. 808, İstanbul, 1958. ayrıca bkz. *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, "Ahmed III" maddesi, yazan: Harold Bowen.

33 El-Demurdaşi, *Dura*, s. 471-472.

Mehmet ve adamları, Moskova'dan ayrılarak, o dönemde Katolik St. Jan şövalyelerinin merkezi olan ve Ortodoks Rus Çarı'nın denetimi altında bulunan Malta'ya doğru yola çıkmışlardı.[34] Malta'da ise, "şayka" adı verilen ve hem okyanuslarda hem de nehirlerde yol alan bir tekneyle Nil'e geri dönme imkânına kavuşmuş oluyorlardı.[35]

Bu hikâye, Çerkez Mehmet'in eylemleri konusunda yanlış bilgiler içerse bile, el–Demurdaşi'nin bu hikâyeyi, Rus Çarı'nın yardımının istendiği, gerçek bir isyan hikâyesine dayandırdığını düşünebiliriz. Avrasya coğrafyasındaki pek çok imparatorluğun, siyasi isyanlara ve bölgesel çalkantılara sahne olduğu 18. yüzyılın ilk dönemlerinde, bozguna uğrayan bir prensin ya da tebaası olduğu devletten kaçan bir asinin düşman topraklarına sığınması, son derece sık rastlanan bir durumdu. Sözgelimi, Ahmet Çelebi, son Safevi Şahı'nın oğlunun Afgan istilasından kaçarak 1722'de Moskova'ya vardığından bahseder.[36] 1715'teyse, Osmanlı'nın kendisi, Avusturya'ya karşı sekiz yıl süren (1703-11) bir isyana girişen ve sonunda bozguna uğrayan Erdel Prensi II. Ferenc Rakoçi'ye (1676-1735) kapılarını açmıştı. İlk başta Fransa'ya kaçan Rakoçi, ömrünün son yirmi yılını Tekirdağ'da geçirecekti.[37] Aslında, Çerkez Mehmet'in hikâyesi, –sonunda Mısır'a dönmesini saymazsak– Rakoçi'nin hikâyesinin daha ufak çaplı bir versiyonudur ve işin ilginci, bu benzerliğin, "resmî" kaynak olan "mühime"lerde bile zikredilmiş olmasıdır.[38] Bu esnada, 1711'de Osmanlı orduları Çar I. Petro'yu Prut

---

34 Bkz. Roderick Cavaliere, *The Last of the Crusades: The Knights of St. John and Malta, in the Eighteenth Century*, Londra, 1960; H.J.A. Sire, *The Knights of Malta*, New Haven, 1964. (özellikle 6. bölümü)

35 El-Demurdaşi, *Dura*, s. 350-57.

36 Bkz. *Awdah*, s. 410.

37 Bkz. *EI*, "Erdel", yazan: A.Decei; Kelemen Mikes (1690-1761), *Letters From Turkey*, çev: Bernard Adams, New York, 1998; Ladislas, Baron Hengelmüller von Hengervar, *Hungary's Fight for National Existence, or, the History of the Great Uprising Led By Francis Rakoczi II, 1703-1711*, Londra, 1913; William B. Slottman, *Ferenc II. Rakoczi and the Great Powers*, New York, 1997. Rakoczi konusuna dikkatimi çeken Gabor Agoston'a teşekkür borçluyum.

38 Vakayinametarzımühime defterleri için bkz. Jane Hathaway, "Sultans, Pashas, Taqwims and Mühimmes: A Recosideration of Chronicle Writing in Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources, Claremont, CA, 1990, s. 75-76.

Nehri'nde kuşatmışlar ve böylece, Petro'nun batılılaşma hareketlerini de, daha gelişmeden boğma imkânını ele geçirmişlerdi. Ne var ki, hâlâ karanlıkta kalan nedenlerden ötürü Osmanlılar, Azak Kalesi'ni boşaltmayı kabul ettirdikten sonra, Petro'nun kaçmasına izin verdiler.[39]

Her halükârda, savaşların getirdiği yıkım ve üç cephede savaşma zorunluluğu, gerek Çerkez Mehmet Bey'in isyanı, gerekse aynı dönemde diğer eyaletlerdeki askerî isyanlar için kaçınılmaz olarak zemin hazırlıyordu. İsyancı bir asilzadenin seçenekleri, başka hangi dönemde, Rus Çarı'na ya da Avusturya İmparatoru'na sığınmakla sınırlı olabilirdi ki? Bu zamandan sadece on beş yıl önce ya da sonra Çerkez Mehmet, bu iki seçeneğin dışında, İran'daki Safevi Şahı'na sığınmak seçeneğine de sahip olabilirdi. Ne var ki, Afganların İran'daki işgalleri, bu seçeneği, geçici olarak devredışı bırakıyordu.

Çerkez Mehmet'in, aradan geçen yılların etkisiyle, yeniden değerlendirildiği sonraki on yıllarda, Çerkez Mehmet'in Rus Çarı'na sığınma hikâyesi, daha mantıklı görülmeye başlandı. Zamanla, Rus Çarlığı, –Avusturya İmparatorluğu ile kıyas kabul etmez biçimde– Mısır'la ilgilenmeye ve burasını, Osmanlılarla Akdeniz üzerinde yaptıkları mücadelede bir sıçrama tahtası olarak değerlendirmeye başlayacaktı. 18. yüzyılın sonuna doğru Rus elçileri, Mısırlı beylerle yoğun ilişkilere girmişlerdi. Bunun sonucunda Osmanlılar, Ruslarla fazla sıkı fıkı olan, Gürcü kökenli İbrahim ve Murat Beyleri safdışı edebilmek için, 1786'da, Amiral Cezayirli Hasan Paşa'nın komutası altında bir deniz seferi düzenlemek zorunda kaldılar.[40]

Osmanlı Devleti, 1730'da, imparatorluk sistemine yönelik, kendi tebaasından kaynaklanan bir tehditle karşı karşıya kalmıştı. Patrona Halil ve Çerkez Mehmet Bey'in

---

39 Örneğin bkz. *EI*, "Ahmad III" maddesi, yazan Harold Bowen; Benedict Humphrey Summer, *Peter the Great and the Otoman Empire*, Oxford, 1949.

40 Abdül Rahman b. Hasan el-Cabarti, *"Ajaib al-athar fi'l taraqim w'al-aqbar"*, Kahire, 1958-67, III: 343 ff. Beylerin Rusya'yla ilişkileri konusunda bkz. Daniel N. Crecelius, "Russia's Relations with the Memluk Beys of Egypt in the Eighteenth Century", Ferhad Kazemi ve R.D. Mc Chesney (ed.), *A Way Prepared: Essays on Islamic Culture in Honor of Richard Bayly Winder*, New York, 1988.

yarattığı tehdide Osmanlı'nın sert tavır takınması, bu olayların meydana geldikleri dönemdeki ortam hakkında da fikir vermektedir. Çerkez Mehmet Bey'in isyanı, Patrona Halil'inkiyle kıyaslandığında, hiç şüphe yok ki, çok önemsiz kalmaktaydı. Mehmet Bey, yerel bir rakibiyle mücadeleye girişmiş bir taşra beyinden başka bir şey değildi. Bununla birlikte, başkentteki istikrarsız durumu bildiğinden, yabancı bir gücün yardımına başvurma seçeneğine sahip olduğunu düşünüyordu. Osmanlı Devleti ise, Fransa ya da Avusturya'nın Mısır'a yönelik en ufak bir müdahalesine bile razı olamayacağı için, bu girişime, "cihad" söylemiyle karşılık vermiş, bu suretle, Çerkez Mehmet Bey'in isyanını, olduğundan çok daha önemli bir konuma oturtmuştu. Ne var ki, cihat söylemi, Mısır'da, padişaha bağlılıktan şaşmayan ve hainin kellesini teslim eden sadık kullar arasında son derece etkiliydi. Bu kullar, kimi zaman "eşkıya" olabilirlerdi ama asla, "huvvan" (hain) değillerdi.

Ohio Devlet Üniversitesi

Asi Bir Hidiv Olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa – İsyanın Kökenleri*

Judith Mendelsohn Rood

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 1831'de Osmanlı Padişahı II. Mahmud'a (1808-39) karşı isyanı, Ortadoğu'da iktidarın meşruiyeti konusunda bir dönüm noktasıdır. Kavalalı, Mısır'daki iktidarının başından itibaren, Osmanlı Devleti'ndeki siyasi kültürü değiştirme arayışı içindeydi. Bunun bir sonucu olarak, şer'i mahkeme kayıtları, Kavalalı'nın isyanını, Osmanlı yönetimine isyan eden diğer mahkeme kayıtlarından özellikle ayırmakta. Bu makale, Kavalalı'nın isyan ettiği dönemde Osmanlı Devleti'nde hukukun ve siyasi kültürün değişen yapısını ele alıyor. Öte yandan da, Kavalalı'yı Osmanlı hukuk tarihi ve yerel yönetimler tarihi çerçevesine yerleştirmek suretiyle, gerek Kavalalı'nın isyanını, gerekse ona karşı yapılan isyanları irdeliyor. Burada, özellikle Osmanlı'nın Kavalalı'nın ömür boyu Mısır Valiliğini ve bu makamın Kavalalı'nın ölümünden sonra onun çocuklarına geçebileceğini tanımasının önemi ortaya konmaktadır. Osmanlı, her tarafta toprak kaybettiği bir dönemde Mısır gibi gayet verimli bir bölgedeki hâkimiyetini güvenceye almak için böylesi kararlar almak zorunda kalmıştı. Öte yandan, bu çalışmada, Kavalalı'nın, Mısır'ın –ve Suriye'nin kaynakları üzerinde

---

* Bu çalışmanın bir ön hali, Ortadoğu Çalışmaları Derneği'nin 1996'da Rhode Island'da "Askeri Ayaklanma: On Altıncı ve On Yedinci Yüzyıllarda Osmanlı Bağlamında Askerî İsyan Düşüncesi, Söylemi ve Meydana Gelmesi" başlıklı sempozyumun bir parçası olarak düzenlenen konferansta sunuldu. Bu noktada, Kavalalı'nın kökeni ve Hüsrev Paşa'yla ilişkisi konusundaki bilgilerini benimle paylaşan Halil İnalcık'a, paneli organize eden Palmira Brummet'ye ve yorumlarından ötürü John F. Guilmartin'e teşekkür ediyorum.

Osmanlı hâkimiyetini kırmaya yönelik çabalarında İslamiyet'i nasıl bir meşrulaştırma aracı olarak kullandığı da ele alınıyor.[1]

19. yüzyıl Mısır tarihine ilişkin yakın dönem kaynakları, 19. yüzyıl pozitivist toplumsal bilimlerinin kuramsal çerçevesine dikkat çekiyorlar. "Toplumu biyolojik sistemle karşılaştırarak inceleme anlayışından kaynaklanan bir evrensellik tasarımına dayanan pozitivist toplum bilimi, Batı sömürgeciliğinin hüküm sürdüğü zamanlarda Avrupa devletleri nezdinde epeyce kabul görmüştü".[2] Bu bağlamda, örneğin Halid Fehmi, Kavalalı'ya getirdiği yorumlarda, Timothy Mitchell'in "Mısır'ın Sömürgeleşmesi" adlı kitabına dayanır. Mitchell, güç gösterisinin, gücün sadece başkalarına gösterilmesinin aracı değil, gücün elde edilmesinin bir aracı olduğunu göstermek amacıyla, güç unsuruna, Jacques Derrida ile Mitchel Foucault'nun gözlüğünden bakar. Mısır'daki "modernleşme" sürecini, gerek gücün yasalar oluşturma, bürokratikleşme ve kurumlar yaratma yoluyla rasyonalize edilmesini ele alan Weberci yaklaşımdan, gerekse sınıf mücadelesine vurgu yapan Marksist ekonomik determinist yaklaşımdan bağımsız olarak değerlendirebilmek için "çerçeveleme" kavramını kullanır. Mitchell, modernistlerin güç gösterisini bir güç aracı olarak kullanma tasarılarına vurgu yaparken, Fehmi de, bu tasarıların nasıl oldukları ve ne şekilde uygulandıklarını irdeler.[3]

Her iki yazara göre, iktidarda bulunanların, uyrukları üzerindeki denetimlerini arttırma sürecinde ortaya koy-

---

1 Benim doktora tezim "Sadrec Law in the Holy City: A Study in the Theory and Practice of Islamic Jerusalem", (Chicago Üniversitesi, 1993), 1829-1842 yılları arasındaki Kudüs şer'i mahkeme kayıtlarının tamamen okunmasına dayalıdır. Taşra ileri gelenleri konusuna daha geniş açıdan yaklaşan bir yaklaşım için bkz. Bruce Mc. Gowan, "The Age of the Ayans, 1699-1812", Halil İnalcık ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Otoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, 1994, s. 637-758.

2 Bernard S. Cohn, *Colonialism and Its Forms of Knowledge*, Princeton, 1996, s. 3.

3 Khaled Fahmi [Halid Fehmi], *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, Cambridge, 1997, Timothy Mitchell, *Colonising Egypt*, Cambridge, 1988.

dukları güç gösterisi, aslında bir çıkar olgusudur. Bu güç gösterisi, doğulu gibi görünse de, özü itibariyle batılıdır. Bu bakış açısının temel söylemi, "akılcılık" ile ilgilenen, yayılmacı ve sömürgeci Batı üzerine odaklanmıştır: Doğu'nun Batı'ya dönüştürülmesi ve objektifleştirilmesi. Bunun aksine, bu güce boyun eğdirilenler –yani bu örnekte Mısırlılar–, bu eserlerde boyun eğdirilmişlerdir, denetim altındadırlar ve her ne kadar Fehmi ile Mitchell'in çalışmaları, Batılı boyunduruğun kurbanları için üstü örtülü bir üzüntüyü paylaşsalar da, siyasi haklara sahip, kavrayışlı varlıklar değillerdir.

Fehmi, Mısır ordusunun gelişimi konusuna yoğunlaşmak suretiyle, sadece boyunduruk altına alınanları değil, boyunduruk altındakileri, yani 19. yüzyıl Mısır köylülerini de (fellahin) ele alıyor. Fehmi, Kavalalı ile padişah arasındaki çatışmanın Osmanlı bağlamında değerlendirilmesi gerektiğine inanır ve Kavalalı'nın, uyrukları üzerindeki denetimini yoğunlaştırmasında kanunlardan (Kanun al-Filaha – Hasat Kanunu) nasıl yararlandığını kaydeder. Ne var ki, Fehmi'nin post modernist paradigması, Osmanlı iktidarının ve Kavalalı'nın uyguladığı politikalara İslami kesimin gösterdiği tepkinin anlaşılmasında hayati öneme sahip olan İslami ve Batı felsefelerinin klasik uğraşı alanlarını –iktidarın doğası ve rolü– gözardı etmektedir.

Dünya tarihine postmodernist yaklaşımlar, genel olarak, anayasacılığın gelişimini, yani iktidarla birey arasındaki ilişkilerin medeni haklara, siyasi özgürlüğe, mülkiyet hakkına, hukuk düzenine, ilgili süreçler ekseninde eklemlenmesini ifade eder. Ortadoğu ile ilgili çalışmalar yaparken devlet tarihinin bu yönünü görmezden gelmek, özellikle ölümcül bir hatadır. Zira böyle bir tutum, İslam'ın bir tür istina teşkil ettiğini ve Batı'da gelişen hukuk devleti ve insan hakları anlayışının Hıristiyan olmayanlara uygulanamayacağını savunan fikirleri devam ettirmek anlamına gelir. Böylesi bir yaklaşım, Ortadoğu tarihinin bütün manasını yok ettiği için, konuya yaklaşırken Harold J. Erman'ın İslam Hukuku tarihini genel hukuk tarihi bünyesinde yorumlayan sıradışı çalışmasına başvurmak, şart

oluyor. Özellikle, bu bakış açısını Osmanlı İmparatorluğu'nun arılı olan devletlere uyarlamak, kültürel, siyasi, ekonomik ve dini yönlerden birbirlerinden çok farklı olan bölgelerin karşılaştırılmasına imkân verir.[4]

Siyaset felsefesinin gerek Batılı, gerekse İslami yaklaşım gelenekleri, adaletin bilge bir yönetim aracılığıyla ortak iyiyi sağlamak isteyen adil bir Tanrı'nın evrensel kanunları tarafından sağlandığına yönelik ortak bir inanç paylaşırlar. Ne var ki, akademisyenlerin insan haklarına hâkim olan evrensel hukuk kurallarını yeniden değerlendirmek amacıyla Batı'daki ve İslam dünyasındaki bu ortak düşünme geleneğine eğilmeleri, ancak 20. yüzyıl sonları ile 21. yüzyıl başlarında mümkün oldu. Evrensel geçerliği olan bir hukukun var olmasına ilişkin teorinin kökleri, tektanrıcılığa ve Roma milletler hukukuna uzanmakla birlikte, akademisyenlerin evrensel medeni haklar ile insan hakları kavramının ortaya çıkışını anlamalarını sağlayan, Avrupa'daki Hıristiyan olmayan azınlıkların konumudur.[5] Sonuç olarak, Berman ve R. Po. Chia Hsia, hukuku değişmez, katı bir unsur olarak değil, dinamik ve esnek olarak gören yeni yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Berman'a göre:

> Hukuka ilişkin bir toplumsal teorinin, hukukun tanımlanması ve analiz edilmesinde gerek düşünceler ile deneyimin, gerekse ruh ile maddenin karşılıklı etkileşimine vurgu yapması gerekir. Bu teorinin, Batılı hukuk felsefesine ait üç ekolü – siyasi ekol (pozitivizm), ahlaki ekol (doğal hukuk teorisi) ve tarihsel

---

4 Harold J. Berman, *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*, Cambridge, 1983; ayrıca bkz. R. Po-Chia Hsia, *The Myth of Ritual Murder: Jews and Magic in Reformation Germany*, New Haven, 1988.

5 Bkz. Judith Mendelsohn Rood, "Government, Law and Family: Muhammed Ali, Marriage and Procreation in Syria, 1835", *Archiv Orientalni: Quarterly Journal of African and Asian Studies* (Czech Republic), *Supplementa VIII: Proceedings of the XII. Congress of CIEPO, 1996* (1998): 317-30; ayrıca bkz. Abdullahi Ahmed an. Naim, *Toward an Islamic Reformation; Civil Liberties, Human Rights and International Law*, Syrakuza, 1990; müderrislerin ve ulemanın şer'i hukuka neden farklı yaklaştıkları konusunda bkz. Amira Al- Azhary Sonbol, "Questioning Exceptionalism: Sharia Law", *Arab Studies Journal*, 1998, s. 76-86.

ekol, bütünleştirici bir felsefe bünyesinde bir araya getirmesi gerekir.[6]

Ayrıca Berman, "iktisat tarihi, felsefe tarihi ya da diğer tarih türlerinden kaynaklanan bir tarihçilik yerine, hukuk tarihine dayanan bir tarihçiliğin benimsenmesi gerektiğini"[7] vurgular. Buradaki amaç, normatif hukuku uygulamalı hukuka entegre edilmesi ve bunu da, özel bir hukuk türüne ya da bölgeye bağlı olmayan, evrensel bir paradigmaya dayalı karşılaştırmalı bir çerçevenin içine yerleştirilmesidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun idare hukuku, Eyyübiler dönemine (1170-1230) uzanan Sünni hukuk geleneklerince yorumlanan İslam Hukuku'na dayalıydı. Devlete hükmeden padişah, tebaasına adaleti getirmek üzere, bu hukuku yorumlama hakkına sahipti. Hükümdarın, şeriata bağlılığı aracılığıyla ilahi gücün temsilcisi olduğuna inanılırdı. Hükümdar, 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman'ın hazırladığı kanunnameye dayanarak tebaasını yönetmekteydi. Hükümdarın her bir temsilcisi, padişahın iradesine –ve dolayısıyla şeriate– sadık olduğu düşünüldüğü sürece, halkın itaat etmesi zorunlu olan kişilerdi. Şayet bir vali, padişaha isyan etmişse, bu durumda, adaletin sağlanması mümkün olamazdı. Adaletin sağlanmasında nihai hakem durumunda olan padişahın, şeriatte öngörülmeyen siyasi isyanları ölümle cezalandırma yetkisi olduğu için, kendisine isyan eden herkesi öldürebilirdi. Padişah, bu hukukun içinde hareket ettiği sürece, tebaası için, kanunun ta kendisiydi.

Batı'nın Osmanlı Devleti'yle ilişkilerinde emperyalizm unsurunun egemen olmaya başlamasıyla birlikte, Avrupa'daki özgürlükçü politik ortamı doğuran tarihsel süreç sona erdi. Haçlılara egemen olan "Kutsal Savaş" anlayışı, Ortaçağın bitiminden uzun süre sonra, Avrupalıların zi-

---

6 Berman, *Law And Revolution*, s. 44. Berman, bunu yapabilmek için, "Günümüz toplum bilimleri teorisyenlerinin 'liberal kapitalist toplumun seküler, materyalist ve bireysel yasa sistemleri' olarak tanımladıkları kanunlarla büyük benzerlik gösteriyor" dediği Katolik Kilisesi kanunlarını, yani ilk modern batılı hukuk sistemini analiz etmektedir.

7 Age.

hinlerinde yeniden egemen oldu. İlk başlarda gerek Napolyon'un yönetimi, gerekse İngiliz Dışişleri Dairesi, kendilerinin bütün diğer halklara medeniyet götürme misyonuna sahip olduklarını iddia ediyorlardı.[8] Emperyalist proje, Avrupalıların hükmetmek istedikleri ve kendileriyle aynı türden vatandaşlık hakları, yasal haklar ve siyasi haklardan yararlanabilecek düzeyde olmadıklarını düşündükleri halklara ilişkin "bilimsel" çalışmalarla başlamıştı. Bazı romantik milliyetçiler, Yunan milliyetçiliğini epeyce takdir ettilerse de, 19. yüzyıl politikacılarının çoğu, başkaları tarafından kurtarılmadıkça ya da İslam dininden çıkartılmadıkça kendilerini yönetmekten aciz oldukları düşünülen halklara siyasi hakların hemen verilmesi fikrine karşı çıkmaktaydılar. Bu tarz önyargılar, politikacıların Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi kültüründeki değişimlerin farkına varmalarını da önlemiş oldu.

Değişimleri ve Kavalalı'nın icraatlarını Osmanlı bağlamında anlayabilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi ve hukuki kurumların tarihine iyice yakından bakmamız gerekiyor.[9] Bunu yaparken, bir taraftan da Kavala-

---

8 Burada, farklı yönetimler altındaki her birimin tarihsel gelişimlerinde ciddi farklılıkların olduğunu söylemek yeterlidir.

9 Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", İnalcık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Londra, 1978, s. 54. Taşra beyleri konusundaki literatür için ayrıca bkz. Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", Hourani, *The Emergence of the Modern Middle East*, Berkeley, 1981, s. 166; Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, New York, 1989; Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy of Aleppo, 1600-1750*, New York, 1988, idem, "The 1850 Events in Aleppo. An Aftershock of Syria's Incorporation into the Capitalist World System", *International Journal of Middle East Studies* 22 (1990): 3-20; Deena A. Sedat, "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century", *Journal of Modern History*, 59 (1987): 346-63; Ruth Roded, "The Syrian Urban Notables: Elite, Estates, Class?", *Asian and African Studies*, 20 (1986): 375-84; Kenneth M. Cuno, "Egypt's Wealthy Peasantry, 1740-1820: A Study of the Region of the Region of al-Mansura", Tarif Khalidi (ed.), *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Beyrut, 1984; Linda Schatkowski Schiller, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of Eighteenth Centuries*, Stutgart, 1985; Judith E. Tucker, *Women in Nineteenth Century, Egypt*, Cambridge, 1985; 'Adel Manna', "The Sancak of Jerusalem Between

lı'nın kendi siyasi ve sosyo-ekonomik kökenini hesaba katmamız şart.

Büyüme çağını 1780'lerin Balkanları'nda geçiren Mehmet Ali, modernleşme ve siyasi ve dinî söylemlerden yararlanmak konularında Napolyonvari bir tutum takındı. Hayatının ilk dönemleri, Napolyon'un –Mısır seferinden epeyce önce– Güney Avrupa'da yürüttüğü istila hareketleri sonucunda Balkanlar'da patlak veren siyasi isyanlarla aynı zamana rastlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kıtasındaki vilayetlerinde, Osmanlı ile Avrupalılar arasındaki savaşların sonucundaki göç dalgaları nedeniyle patlak veren isyanlar, sınırların değişmesiyle sonuçlanmaktaydı. Bu dönemde pek çok Müslüman Arnavut, Balkanlar'dan ayrılarak Mısır ve Anadolu'ya geliyor ve burada Osmanlı ordularına katılıyorlardı. Değişen bu şartlar altında Kavalalı, bir lider olarak ortaya çıktı.

İyi bir gözlemci olan Kavalalı, Avrupa'daki güç dengesi politikasından ve merkantilist sistemin yararlarından, kendisi için gereken dersleri çıkartmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda reform konusuna yönelik kendisine özgü yaklaşımını, Güney Avrupa'daki Napolyoncu rejimlerin kararnamelerinden, Fransız ve İngilizlerin gambot diplomasisinden ve Rus yayılmacılığından esinlenerek oluşturmuştu. Sonuçta, ona göre, iktidar kurmak için yeni biçimleri kabul etmek ve pozitivist bir teknolojik kuramı benimsemek kolaydı.

Two Invasions, 1798-1831", yayımlanmamış doktora tezi, Kudüs İbrani Üniversitesi, 1986; Haim Gerber, "Sharia, Kanun, and Customs In the Ottoman Law: The Court Records of Seventeenth Century Bursa", *International Journal of Turkish Studies* 2:1, 1981, s. 131-47; idem, *Ottoman Rule In Jerusalem: 1800-1914*, Berlin, 1985; idem, *Social Origins of the Middle East, Boulder*, CO, 1987; Amnon Cohen, *Jewish Life Under Islam: Jerusalem In the Sixteenth Century*, Cambridge, yüksek lisans tezi, 1983; Ehud Toeldano, *State and Society In Mid-Nineteenth Century Egypt*, Cambridge, 1990; Amy Singer, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration Around Sixteenth Century Jerusalem*, Cambridge, 1994 (ayrıca benim Joural of Near Eastern Studies 59, 2000, s. 61-63'te, bu kitap hakkındaki değerlendirmeme bakın); Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of The Qazdağlıs*, Cambridge, 1997; Dina Rizk Khoury, *State and Provincial Society In The Ottoman Empire*: Mosul, 1540-1834, Cambridge, 1997.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp ve Yunan isyanlarının patlak vermesiyle birlikte siyasal düşünceler, milliyetçiliğe doğru kaymaya başlamıştı. Pek çok Batılı gözlemci, bu meselelere, Batılı milliyetçi düşüncelerin Osmanlı İmparatorluğu'na sızması söz konusu olduğu için ilgi göstermekteydiler. Ne var ki, meşruiyet ve iktidar sorunları, Sünni İslam'ın adil hükümdar anlayışına dayanıyordu. Bu anlayış, en iyi ifadesini, yine bir büyük istikrarsızlık, despotluk ve hızlı değişim dönemi olan 14. yüzyılda bulmuştu. Sünniliğin klasik "adil yönetim teorisi"ne dahil edilmiş olan Eşitlik Dairesi ve Adalet Dairesi kavramlarıyla uzun zamandır aşina olan Osmanlı entelektüellerine göre, sadece ve sadece İslami hukuka bağlılık, adalet ve huzuru, yani ortak yararı sağlayabilirdi. Kuzey Afrikalı tarihçi İbni Haldun da, *Mukaddime* adlı kendi eserinin saptamasını ortaya koyarken, el-Mesudi'nin İran Hükümdarı Bahram bin Bahram hakkında naklettiği olaydan yararlanır. Hükümdarın baş dini danışmanı, efendisine şunları söyler:

> – Haşmetmeap! Hükümdarlık otoritesinin gücü, yalnızca, dini hukuku uygulamak, Tanrı'ya sadık olmak ve O'nun emir ve yasaklarına uymakla sağlanabilir. Dini hukuk da, yalnızca hükümdarlık otoritesiyle etkili olabilir. Güçlü bir hükümdarlık, ancak insanlar aracılığıyla sağlanabilir. İnsanlar, yalnızca mal sahibi olarak ayakta durabilirler. Mal sahibi olmanın tek yolu, hasattır. Hasat yapmanın yegâne yolu, adaletli olmaktır. Adalet, insanlar arasında oluşturulmuş bir dengedir. Tanrı, bu adaleti yaratmış ve bunun başına bir nöbetçi atamıştır. Bu nöbetçi, hükümdardır.[10]

İbni Haldun'a göre bu hikâyeden çıkartılacak sonuç, adaletsizliğin, medeniyetlerin sonunu getirdiğidir.[11] Sünni İslam'ın siyasi teorisindeki adil yönetim kavramı; iktidar,

10 Ibn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, İngilizceye çeviren: Franz Rosenthal, Princeton, 1967, II, s. 104-110.

11 Age.

evrensel hukuk ve adalet arasındaki ilişkileri belirler. Sonuçta, şayet bir hükümdar adaletten uzaklaşmışsa, tarlaları başıboş bırakıyorsa, haksız vergiler dayatıyorsa, uyruklarının mallarına el koyuyorsa, zorla çalıştırma ve diğer başka hukuksuz görevler dayatıyorsa, bu durumda, bu hükümdarın uyrukları, adaletsizlikle karşılaştıkları zaman yapmaya hakları olduğu üzere, bu topraklardan kaçacaklardır. Böylesi bir durumda, ülkeyi savunabilmek amacıyla askerlere ödenecek para bulunamayacak, komşu hükümdarlar da saldırıya geçerek bu hükümdarı tahtından indirecek ve uyruklarını öldüreceklerdir.

17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, merkezî bir yapıdan iyice uzaklaşmıştı. Babıâli, yerel ayanlara geniş özerklik vererek dizginleri elinde tutmaya çalışıyordu. Fakat 18. yüzyıla gelindiğinde, bu ayanlar, Osmanlı reayasına baskı uygulayan tiranlar haline geldikleri gibi, kendi bağımsızlıklarını kazanabilmek için Babıali'nin düşmanı olan ülkelerle de ittifaklara girdiler. Tam bir felaketle sonuçlanan 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan, Napolyon'un 1798-99 yıllarında Suriye ve Mısır'ı almasına kadar geçen dönemde Osmanlılar, imparatorluğu koruyabilmek için yeni yöntemler bulmaya çabalıyorlardı. Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da darmadağın edilmesi ve tımar sisteminin kaldırılması, 16. yüzyıldan beri imparatorluğun yönetiminin dayanağı olan klasik Osmanlı askerî sisteminin sona ermesi anlamına geliyordu.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, meşruiyet konusunda çok geniş bir boşluk doğurdu. Taşradaki reaya sınıfından üyelerin yönetimindeki askerî tımarlar, yeni oluşmakta olan askerî ve siyasi kültür içinde kendilerine yer bulmaya çalıştıklarından ötürü Bab-ı Ali, ülkeyi Tanzimat sürecine kadar götürecek olan iç ve dış baskılarla karşı karşıya kaldı. Bu çalkantılı dönemlerde, Osmanlı'nın Sünni İslam'a dayanan meşruiyet anlayışı, taşra seçkinlerinin yönetim ve siyasi meşruiyete ortak olma isteklerine cevap veremez hale geldi.[12]

---

12 Meselenin bu yönüne, şu makalemde değindim: "The Beginning of the End of Sunni Preeminence: Muhammad Ali and Jerusalem, 1834", *Arab Studies Journal* 4, 1996, s. 86-95.

Kavalalı'nın isyanlarını, imparatorluk genelindeki merkez-çevre ilişkileri çerçevesinde değerlendirmek gerekiyor. II. Mahmud, 1812'de ayanları safdışı bırakma politikasına başlayarak, Anadolu'da, Balkanlar'da ve Ortadoğu'da yerel özerk liderlerin doğuşuna neden olan ademi merkezleşme sürecine son vermeye girişti. İlk olarak taşradaki derebeyleri (Diyarbakır, Urfa, Mardin, Musul, Bağdat, Bosna ve İşkodra Paşaları) ile işe başlayan II. Mahmud, sonunda Yanya'daki Tepedelenli Ali Paşa'yı da hedef tahtasına oturttu. Mehmed Ali Paşa ismindeki bu Arnavut, o dönemde Victor Hugo ve Lord Byron gibi Avrupalıların hayranlığını kazanmıştı; Babıali ile giriştiği mücadele, Avrupa'da takdir ediliyordu.[13]

1740'ta Tepedelen'de dünyaya gelen Ali Paşa, 1788'de antik Epir bölgesindeki Yanya'ya vali olarak atandı. Gençliğinde eşkıyalık yapmış ve yirmi yıl boyunca Tesalya ve Güney Arnavutluk civarında bir çapulcu çetesine önderlik etmişti. Ne var ki, bir zaman sonra, Babıali'ye başvurarak eski silah arkadaşlarını safdışı etme teklifinde bulundu. Babıâli de bunun üzerine onu Trikkala Paşalığı'na atadı. 1788'de, Babıali adına, isyancı Yanya şehrini zapt etti. O dönemde otuz bin kişilik bir nüfusa sahip olan Yanya, –bugünkü Yunanistan'ın da dahil olduğu bütün bölgenin

13 Miranda Vicker'in şu mükemmel çalışmasına çok şey borçluyum: *The Albanians: A Modern History*, New York, 1997, s. 18-24 (Ali Paşa ile ilgili bilgiler konusunda). Bununla beraber, Arnavutluk'taki Osmanlı tarihiyle ilgili yorumunda Vickers, yanlış olarak, Kara Mahmud'un babası olan derebeylerinden Buşati Mehmet Bey'in "Modern Mısır'ın Arnavut kökenli kurucusu Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın başarılarından etkilenerek" kendisini İşkodra'nın Beyi ilan ettiğini söylüyor. Böyle bir şeyin olmasına imkân yok. Vickers, muhtemelen 1760'larda Mısır'ı yöneten ve 1768'de padişaha karşı isyan eden (hatta kendi adına para bastırıp hutbe okutan) Bulut Kapan Ali Bey el-Kebir'i düşünüyordu. (Fakat Bulut Kapan Ali Bey, Arnavut değil, Gürcü ya da Abhaz'dı). Aslına bakılırsa, Ali Bey'den sürekli olarak Kavalalı'nın bir öncülü olarak bahsedilir. Ancak, verilen 1757 tarihi, biraz şüphelidir. Bulut Kapan Ali Bey ve Osmanlı Mısır tarihindeki askerî malikaneler hakkında bkz. Hathaway, *Politics of Households*, özellikle s. 47-48; ben, Hathaway'in aksine, Bulut Kapan Ali Bey'in Mehmed Ali Paşa'nın öncülü olmadığını düşünüyorum. Pek çok kitapta bulunan, Lord Byron'un ünlü "Childe Harold's Pilgrimage" adlı şiirine de bakabilirsiniz. Ayrıca, Balkanlar'da Osmanlı yönetiminin son yılları konusunda bkz. William Miller, *The Ottoman Empire and Its Successors*, 1801-1922, Cambridge, 1923.

en önemli şehri olduğu kesin olmasa bile– en azından, Arnavutluk'un en önemli şehriydi. Tepedelenli'nin yönetimi altında Güney Arnavutluk ve Batı Yunanistan bölgeleri, ticaret bakımından epey canlandı. (Tıpkı, aşağı yukarı aynı dönemde, bir başka ayan lideri olan Zahir el-Umar'ın yönetimi altındaki Celile'de olduğu gibi.)

1797 yılına gelindiğinde Napolyon, Güney İtalya'da ve Dalmaçya'da Fransız idaresini kurduğu gibi, Yunan adalarını işgal etmek suretiyle, Balkanlar'da da kargaşa yaratmaya başlamıştı. Osmanlılar, İngiltere ve Rusya'yla ittifak yaparak Fransa'ya savaş ilan ettiler. Fakat Ali Paşa, bu savaş esnasında Arnavutluk'taki Suliotları (bağımsız yaşayan büyük bir Hıristiyan aşiret) Osmanlı'ya karşı ayaklandıran Ruslarla bir türlü uzlaşamadı. Ali Paşa'nın, altı yıl süren acımasız bir harekâtın sonucunda Suliotları silip süpürmesi üzerine Osmanlılar, ona "aslan" adını taktılar. Suliotlar, kesin, hatta çok trajik bir bozguna uğramışlardı; dağlarda sıkışıp kalan Suliot kadınları, esir düşmektense önce çocuklarını, sonra da kendilerini uçurumdan aşağı atmayı tercih etmişlerdi.

Artık, belki bütün Balkanlar'ın olmasa bile en azından Güney Arnavutluk ve Yunanistan'ın en güçlü adamı haline gelen Tepedelenli Ali Paşa, 1805 yılında, Ruslara karşı İngilizlerle bir ittifak arayışına girdi. Ruslar, kararlı bir biçimde Balkanlar'daki Slav ve Ortodoks nüfusa desteklerini sürdürüyorlardı; aynı yıl imzalanan Pressburg Antlaşması da, zaten onlara bu hakkı vermekteydi. Bu esnada Osmanlı, Ali Paşa'nın oğullarını Mora ve İnebahtı Valiliklerine atadı. 1809'a gelindiğinde, artık, Arnavutluk'un tahıl ambarı durumundaki kale şehri Berat'ı ele geçirecek cesareti kendisinde buluyordu. Berat'ı ele geçiren Ali Paşa, oğlunu bu kalenin başına geçirdi ve ertesi yıl, çevredeki diğer bölgeleri topraklarına kattı.

Miranda Vickers'a göre Tepedelenli, gücünün zirvesine yaklaşınca, Bektaşî tarikatına girdi. Yeniçerilerin de mensubu oldukları bu tarikat, Osmanlı yöneticilerinin gözünde, sapkın Şii eğilimleri olan bir tarikattı.[14] 1820'ye ge-

14 Vickers, *The Albanians*, s. 22.

lindiğinde Tepedelenli, bölgede camiler ve kiliselerin yanı sıra kaleler ve surlar inşa ettirmeye ve bu bölgeyi Osmanlı ile çatışmaya hazır hale getirecek diğer düzenlemeler için harcamalar yapmaya başlamıştı.

Babıali'nin Ali Paşa'yı görevinden azletmesinden sonra Ali Paşa, Yunan bağımsızlığının taraftarı haline geldi. Kendisine yasal destek bulabilmek amacıyla, Rumların devrimci grubu Filiki Eterya'dan yararlandı. 1821'de, yedi bin Rum savaşçı, Tepedelenli'yi, liderleri olarak görüyorlardı. Fakat bu savaşçılar, bir süre sonra teslim olacak ve Ali Paşa'yı, kendi kaderiyle başbaşa bırakacaklardı. Sonunda Ali Paşa, sarayında öldürülüp başı kesildi ve kendisinin ve oğullarının kesik başları, İstanbul'da teşhir edildi. Victor Hugo da, dönemin Napolyon'la karşılaştırılabilecek yegâne dehası ve abidesi olarak nitelediği Ali Paşa'nın yasını tutuyordu.[15]

Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Tepedelenli'nin başarılarının ve felaketli sonunun anlamını, herkesten daha iyi kavrayabilmişti. Fakat ilginçtir, II. Mahmud, Tepedelenli'nin idamı sonrasında Rum İsyanı'nın bastırılması görevini Kavalalı'ya vermiş ve görev verdiği kişinin bu olaylardan ne gibi dersler çıkardığının pek de farkına varamamıştı.

Kavalalı'nın Osmanlı'ya karşı isyan etmeden önce Babıali'yle ilişkisi, uzun bir geçmişe dayanıyordu. Kavalalı'nın Babıali'ye karşı duyduğu kinin kökeni, muhtemelen Mısır'da elde ettiği ilk zafere kadar uzanmaktadır. O dönemde Kavalalı'nın emri altındaki Arnavut başıbozuklar, Mısırlı kölemenlerle birleşerek Osmanlı'nın Kahire Valisi Hüsrev Paşa'yı bozguna uğratmışlardı. Saraydaki Enderun mektebinden yetişmiş ve kapıkulu sınıfına ait olan Hüsrev Paşa, uğradığı bu kayba rağmen, II. Mahmud'un ölümünden sonra sadrazam olacaktı. Fakat Kavalalı'nın Babıali'yle yaşadığı tek sorun, rakibi Hüsrev Paşa'yla arasındaki sürtüşme değildi.[16]

---

15 Age., s. 21, 23.

16 Henry Dodwell, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad Ali*, Cambridge, 1931, s. 9-15; İnalcık, "The Nature of Traditional Society", s. 54; idem, "Hüsrev Paşa", *İslam Ansiklopedisi* V, s. 609-16; Fahmy, *All the Pasha's Men*, s. 41; 56-57, 66, 79-81, 272-73, 285-90, 300-01, 304. Dror

Kavalalı, gayet iyi anlıyordu ki, kendisi yönetici sınıfın bir üyesi olmadığı için daima kapıkullarının aşağısında yer alacaktı. Osmanlı sistemi içinde iktidara yükselişi, askerî sisteme tımarlı sipahiler olarak giren reayanın geleneklerinde yatıyordu. Tıpkı Abdullah Paşa ya da Akra'nın o dönemdeki son iki valisi Süleyman ve Cezzar Ahmed Paşalar gibi taşra ayanları zümresinden olan Kavalalı, saray mekteplerinden yetişenlerden değildi. Makedonya'nın ufak liman şehri Kavala'da, valinin ufak askerî birliğinin komutanının oğluydu; pek eğitimli biri olmamakla birlikte ticaret, gemicilik ve askerlik mesleğinin bazı incelikleri hakkında ustalaşmıştı. Askerliğe, Napolyon savaşları sonrasında Osmanlı ordusuna paralı asker olarak giren pek çok Arnavut'tan biri olarak başlamıştı fakat sonradan, Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en kurnaz ve en yenilikçi paşalarından biri olacaktı.

1828'de Sultan II. Mahmud, üç büyük tehditle karşı karşıyaydı. Birincisi ve en ciddi olanı, Rusya'ydı; ikincisi Fransızların Kuzey Afrika'da giriştikleri istila hareketleri, üçüncüsü ise, Napolyon'un Mısır'dan sürülmesine katkıda bulunarak bu ülkeye iyice yerleşen Kavalalı'ydı. Babıali, önce Vahabilerin, sonra da Rusların isyanının bastırılmasında Kavalalı'yı görevlendirerek onun deneyimli bir ordu ve güçlü bir donanma kurmasını sağlamıştı ve artık, Kahire'nin bu hırslı valisini alaşağı edebilecek durumda değildi.

Kavalalı, Hicaz'da başarılar kazandığı 1822 yılı gibi erken bir tarihte, Suriye bölgesinin yönetimini istediğini resmen açıklamıştı. 1825-27 arasında Yunanistan'da Osmanlı'ya yaptığı hizmetlerin bir karşılığı olarak Suriye valiliğini tekrar talep etmesine rağmen kendisine sadece Girit'in valiliği verildi. Osmanlı donanmasının 20 Ekim 1827'de

---

Ze'evi'ye göre, Hüsrev Paşa'nın Tanzimat'ın lağvında gösterdiği aktif çaba, Hüsrev Paşa ile Kavalalı'nın şahıslarında simgeleşen askerî kul ile askerî reaya arasındaki kutuplaşmanın mantıksal bir sonucu olarak görülebilir. Proceedings of the XII Congress of CIEPO, 1996 (1998): 411-16. Ayrıca bkz. Ehud Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Seattle, 1998; Y. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise*, New York, 1996.

Navarin'de uğradığı bozgundan sonra Kavalalı, elindeki kuvvetlerin sahip oldukları kapasiteye rağmen kendi düzenini kurmanın hemen bugünden yarına yapılabilecek bir iş olmadığını anladı. Ayrıca padişahın Batılı tarzdaki yeni askerî birliklerinin ve bu birliklerdeki teçhizatın ve danışmanların, ne Rus tehdidine karşı koymaya ne de kendisini Mısır'dan çıkartmaya gücünün yeteceğinin farkına vardı. Kavalalı'nın oğlu İbrahim Paşa, Navarin Savaşı'nda 53 gemi ve altı bin asker kaybetmişti. Bu tablo karşısında tam bir ümitsizliğe kapılan Kavalalı, 9 Ağustos 1828'de, kendi kuvvetlerinin Mora'dan çekilmesi emrini verdi. Aynı gün baba ve oğul, Osmanlı'ya isyan bayrağını açtı.

Osmanlı'nın Navarin'de uğradığı feci bozgundan sonra Rusların İstanbul üzerindeki baskıları arttı. Bundan bir yıl önce Ruslar, Osmanlı'yı 1812 tarihli Bükreş Antlaşması'nın şartlarını yerine getirmeye zorlamışlardı. (Bükreş Antlaşması, Osmanlı Rus sınırını Prut Nehri'nden geçiriyor, Besarabya bölgesini, Tuna ağzına giriş bölgesiyle beraber, Rusya'ya bırakıyordu.) Şimdiyse Rusya, Osmanlı'yı, bunlara ek olarak, Asya'daki bazı kalelerini terk etmeye, 1826'da saltanat yönetimi kurma hakkı kazanan Sırplara ve Eflak ve Boğdan'a özerklik vermeye zorluyordu. Osmanlı donanmasının Navarin'de imhası sonrasında Rusya, Karadeniz'deki tek deniz gücü haline geldiği için padişah, Ruslar'ın kaçınılmaz saldırısını oturduğu yerden beklemenin bir anlamı olmadığına karar verdi ve 1828 başında, Rusya'ya savaş ilan etti. Ne var ki, askerî bilgi ve uzmanlığın olmaması, askeri idare etmedeki beceriksizlikler ve bazı komutanların ihaneti, Osmanlı ordusunun bozgununa naden oldu ve II. Mahmud, 1829 yılının sonbaharında Edirne Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı.

Sultan III. Selim (1789-1807), Kavalalı'nın Kahire Valiliğini onayladıktan bir yıl sonra, onu Selanik'e, yani memleketi olan Kavala'dan 150 mil mesafedeki bir yere atamaya çalıştı. Kavalalı ise, Kahire'de kalarak bu atama emrine karşı çıktı. Kavalalı'nın İstanbul'la ilişkisine hâkim olan bu sert atmosfer, padişahın emrinde olduğu yıllar boyunca devam etti. 1805'te Kavalalı, Mısır Valisi olduğu dö-

nemde, oğlu ve Mısır kuvvetlerinin başkomutanı İbrahim Paşa ile birlikte Medine'de Vahabileri bozguna uğratmış ve Mekke'de yeniden Osmanlı'nın denetimini sağlamıştı. Bunun sonucunda, Müslümanların hac ibadeti yapmalarının önünde hiçbir engel kalmıyordu. Kazandığı bu zafer, Kavalalı'nın hırslarını kamçılarken, Müslümanların gözündeki lider konumunu da iyice güçlendirmişti.

Kavalalı'nın sınıfsal kökenini muhtemelen küçümseyen padişah, onun askerî yeteneklerini ortaya koymasına da engel olmuyordu. Bu çelişkili siyaset, Kavalalı'nın ayan sınıfının özgür, bölgeler üstü bir lideri haline gelmesini sağladı. Kavalalı, nihayet askerî kuvvetlerini, kendi bölgesinden, imparatorluğun farklı bir bölgesine kaydırabilmişti. Bu bölge, barındırdığı kaynaklarla, bir hanedanlığın kurulmasını sağlayabilirdi. Kahire'ye yerleşen Kavalalı, bundan sonra, nihai amacı, yani kendisinin ve soyundan gelenlerin yönetici sınıfa dahil olduklarının Babıâli tarafından daimi olarak tanınması için mücadeleye girişti.

Kavalalı, Suriye'yi istilaya giriştiğinde Sidon ve Trablus illerinin ve Kudüs ve Nablus bölgelerinin Valisi Abdullah Paşa, yazdığı bir mektupta, Osmanlı'nın tipik tehdit algılama biçimini dile getiriyorlardı. Kudüs Valisi'ne yazdığı mektupta Abdullah Paşa, bir taraftan Osmanlı donanmasının Akra'yı ve padişahın Suriye'deki mülkünü korumak üzere yola çıktığını belirtirken, bir taraftan da Kavalalı'yı en sert ifadelerle suçluyordu: Mektupta Kavalalı hakkında iblis (al-habuth), asi (al-khoraj), eşkıya (al-şaki al-khasir), şeytan (al-l'ain), "Allah düşmanı" ve "padişah düşmanı" gibi ifadeler kullanılıyordu. Ne var ki, Osmanlı Kaptanı Deryası'nın ve Şam Valisi'nin vaat ettikleri yardımlar bir türlü gelmedi.[17]

Kavalalı'nın Konya Muharebesi'ni kazanmasından ve 21 Aralık 1832'de Osmanlı Sadrazamı Reşid Paşa'nın esir edilmesinden sonra, İbrahim Paşa'ya İstanbul yolu açıldı. İbrahim Paşa, Reşid Paşa'ya saygıdeğer bir misafir muamelesi yapıyor ve onu Mısır ordusunun başına geçip İs-

---

17 *Kudüs Hukuk Mahkemesi Kayıtları* (KHMK), defter 315, no. 121-122 (14 Cemaziyülevvel 1247).

tanbul'a girmeye ve II. Mahmud'u alaşağı ederek yerine küçük oğlu Abdülmecid'i tahta geçirmeye ikna edebileceğini umuyordu. İbrahim, harekete geçmek için sadece babasından gelecek emirleri bekliyordu.

İbrahim Paşa, ulema arasında Kavalalı'nın siyasetini takip edecek birilerini bulmak için uzun çabalar sarfettikten sonra nihayet 1833'te bir fetva yayımlattırmayı başardı. Bu fetvada, "Şayet Müslümanların imamı, ümmetine zulmederse onu alaşağı etmek caiz midir" sorusu soruluyor, cevap olarak da, "Böyle bir eylem, ümmetten on iki bin kişinin onayını almak şartıyla caizdir" deniyordu.[18] Bu rakam, Kavalalı'nın üzerine gönderilen ve bozguna uğrayan Osmanlı ordusunun sembolik asker miktarıydı. Böylelikle Reşid Paşa, İbrahim'in tasarılarını onaylamak ve emrindeki birlikleri padişaha karşı harekete geçirmek suretiyle, fetvanın gereklerini yerine getirebilirdi. Bu andan itibaren, Kavalalı'nın siyasi arzularını meşrulaştırmak için şer'i hukuktan yararlanması, Suriye'nin işgali döneminde Arap vilayetlerinde giriştiği hukuki reformların bir parçası haline geldi.

Kavalalı, sadece padişaha isyan etmek ve padişahın topraklarını ele geçirmekle kalmayarak ele geçirdiği bölgelerde yeni yasalarını da yürürlüğe soktu. Bu yeni hukuk, Osmanlı Devleti'nin adli yapısı ve uygulamalarından ziyade, kendi siyasi ve ekonomik uygulamalarına dayanıyordu. Bunlara ek olarak Kavalalı, devlet adına yerel Müslüman makamlar tarafından yönetilen vakıf malları üzerinde de kişisel denetimini kurdu.

Kavalalı'nın meşru bir İslami yönetimin başında olma iddiası, devleti temellerinden yıkabilecek bir girişimdi. Suriyeliler, ilk başlarda Kavalalı'yı isyancı valilerin sıradan bir örneği olarak gördükleri için Müslüman cemaate yapılan saldırılara bir anlam verilememişti. Fakat Kavalalı, Suriye'de kendi siyasetini uygulamaya başladığında, hırsının boyutları, Müslümanları şaşkına çevirdi. Batılı askerî ve ekonomik politikaları uygulayabilmek için başvur-

18 Afaf Lutfi al Sayyid Marsot, *Egypt, in the Reign of Muhammad Ali*, New York, 1984, s. 224-25.

duğu güç gösterisi, temsil ettiği yönetim biçimi konusunda Suriyeli Müslümanlara yeterince fikir veriyordu. İslam siyaset felsefesinde buna verilen ad, mülk (şer'i hukuktan tamamen uzak olan kaba kuvvet) idi.

Kavalalı'nın yürürlüğe koyduğu kararlar ve uygulamalar, yeni bir siyasetin hukuku olarak, bizzat kendisi tarafından tasarlanmıştı. Bunlara ilk başlarda "Adil Mısır Devleti" (al-dawla al-Misriyya al-adila) ya da "adil devlet" (al dawla al-adila) adını vermesine rağmen, kısa bir süre sonra bu işin kesin adını koydu: Hidivlik. Suriye'nin işgali, bunu takip eden isyan ve yeni bir hukuk sisteminin kurulması gibi bütün bu uygulamalar, Osmanlı açısından, devleti temellerinden yıkabilecek girişimler olarak görülüyordu.[19]

Kavalalı'nın "Bilad-el-Şam"daki idaresi için seçtiği unvan dikkate değerdir. Farsça'da prens anlamına gelen "hidiv" kelimesi, Osmanlı'nın taşra valileri için kullandığı bir unvan değildi. Ayan üyesi bu adam, Sırpların yaptığı gibi, bağımsız bir bölge için meşruiyet kazanmak ve imparatorluk bünyesinde yeni bir idare şekli yaratacak olan yeni bir hanedan yönetimi kurabilmek için, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktidarın yapısını değiştirme mücadelesi veriyordu. Bu nedenle Kavalalı, kendisi ve yönetimi için, yeniliği ve monarşiyi vurgulayacak bir unvan seçmiş oluyordu. Mısır'da kurduğu hidivlik yönetimini "Mısırlı" olarak adlandırmak, yanlış olarak, Mısır'da o dönemde

19 KHMK, defter 317, no. 39, 49, 60; defter 318, no. 70, 110; defter 320, no. 34-35, 82, 171; defter 321, no. 234; defter 323, no. 33, 1832-39 dönemini kapsamaktadır. Sonbol, 1830 tarihli *Kanun El-Filaha*'ya ek olarak, Mısır'da Kavalalı tarafından konan diğer yasaları da saymaktadır: Meclis el-Ali (1825) ve Meclis el-Hakaniyye'yi düzenleyen kanunlar ile hanedan meşruiyetini sağlayan iki yasa: *Meclis al-Tuffar* (tüccarlar konseyi)-1846 ile, *Meclis el-Akam* (yasama organı, 1850): Sonbol, "Questioning Exceptionalism" s. 79-80. Ayrıca bkz. Raouf Abbass Hamed, "The Siyasetname and the Institutionalization of Central Administration Under Muhammad Ali", Nelly Hanna (ed.), *The State and Its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present*, Kahire, 1995, s. 75-86. Bu kanunların benimsenmesinde Fransızların etkisinin olduğu genel bir kabul görmekle birlikte, ne derece etkili bir rol oynadıkları konusu, hâlâ net değildir.

bir ulus devletin var olduğunu düşündürebilir. Babıâli, 1867'ye kadar Mısır yöneticileri için resmen "hidiv" unvanının kullanılmasını kabul etmemiş, eskisi gibi "vali" unvanını kullanmayı tercih etmişti. "Hidiv" unvanının kullanımı, 1914'te, Mısır'ın Osmanlı'nın elinden tamamen çıkmasıyla birlikte son buldu.[20]

Kavalalı'nın Suriye'yi istilası (1831-40), bölgenin Müslüman halkı –özellikle de Osmanlı'nın emrinde kadılık ve yöneticilik yapmış olanlar– arasında, iki farklı tepki doğurdu. İlk başta, Abdullah Paşa'yı sevmedikleri ve Kavalalı'yı tipik bir Osmanlı valisi olarak gördükleri için, Kavalalı'nın gelişini memnuniyetle karşıladılar. Ne var ki, 1834'e gelindiğinde Müslüman seçkinler, göçebe aşiretler ve köylü, karşılarında tamamen farklı bir despotun olduğunun farkına vardılar. Batılıların, ayaklanmaya dair 1834'te Kudüs'ten ve bütün Suriye'den gönderdikleri raporlar, siyasi haklardan bahsetmekte ve adeta İngiliz devrimcileri tarafından yazıldığı izlenimini vermektedir. Oysa, aslına bakılırsa Müslümanlar, Osmanlı hukukunun ve uygulamalarının ihlal edilmesine tepkilerini gösteriyorlardı.

Kavalalı, Mısır'ı denetiminde tutmayı ve ailesini ve zenginliğini korumayı başarmıştı. Napolyon'un Güney Avrupa'yı istila ettiği dönemde Balkanlar'da edindiği siyasi ve ekonomik derslerden ustaca yararlanmasını bildi. 1804'teki Sırp İhtilali bağımsızlıkla; Rum isyanı ise, Tepedelenli Ali Paşa'nın idamıyla sonuçlanmıştı. Kavalalı açısından, kendi konumunu ömür boyu korumasını sağlayabilecek hiçbir siyasi yöntem yoktu. Babıâli'nin de, bu asi valiyle başa çıkabilmek için, şiddete başvurmaktan başka bir seçeneği bulunmuyordu. Kavalalı, şayet hayatta kal-

---

20 Sir John Bowning, *Report on the Commercial Statistics of Syria*, Londra, 1840; J.N. Spyridon (ed.), *Annals of Palestine*, 1821-1841, *A Manuscript by the Monk Neophytus of Cyprus*, Kudüs, 1938; J.C.B. Richmond, *Egypt, 1798-1952: Her Advance towards a Modern Identity*, New York, 1977, s. 31-70; Robert Hunter, *Egypt, under the Khedives, 1805-1879*, Pittsburgh, 1984. Kavalalı'nın ulemadan destek bulma çabaları konusunda bkz. Daniel N. Crecelius & Hamza Abd ül Aziz Badr, *Tarih al-wazir Muhammad Ali Başa*, CIEPO'nun 12. Kurultayı'ndan, 1996 (1998), s. 101-10.

mak istiyorsa, elindeki tek seçenek isyandı. Böyle bir durumda, sadece isyanın zafere ulaşması ve Avrupalı diplomatların yardımı, onun amaçlarına ulaşmasını sağlayabilirdi. Yakın Doğu'daki uluslararası rekabetin kendi işine yarayacağını düşündüğü için bir kumar oynadı. Tahmininde haklı çıktığı için, başlıca amacının, yani Mısır'da kurduğu hanedan yönetiminin Osmanlı Devleti tarafından tanınmasının gerçekleşmesi mümkün oldu.

Kavalalı'nın isyanının kökenleri, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve hukuki tarihinin derinliklerinde yatar. İmparatorluk çapında uzun soluklu bir dönüşüm süreci, 19. yüzyıl başlarında sonuca ulaşmıştı. Bir sonraki aşama, reform çağıydı. Ayanın Osmanlı taşra yönetimine uyguladığı baskılar, bu güçlü taşra seçkinlerinin hırslarını dizginleyecek yeni bir idari düzenin uygulamaya konmasını gerektirmekteydi. Osmanlı isyanları konusunda oluşturduğu modelde Palmira Brummett, asilerin askerî-idari sınıfın üyeleri olduklarını ve aralarında valilerin de olduğunu vurgular. Bu kişilerin padişaha isyan etmelerinin ana nedeni, "konumlarını güçlendirerek güç ve zenginliklerini arttırmaktı". Böylesi isyanların cezası idam olmakla birlikte, Brummett'in de saptadığı üzere, çoğu zaman isyanlar bir dizi şiddet ve tehditle başlıyor ve sonunda, cezalandırmaktan ziyade, müzakere ve uzlaşmayla bitiyordu.[21]

Kavalalı'nın tekrar Osmanlı boyunduruğu altına girmesi, özellikle İngilizlerin Osmanlı'yla birlik olmasından ve Kavalalı'yı denizden saldırmakla tehdit etmelerinden sonra yapılan müzakereler ve uzlaşmayla mümkün oldu. Padişaha karşı güç kullanmaya karara vermesi, Babıali'yi, Kavalalı'nın özerkliğini tanımaya sevk etmişti. Büyük bir

---

21 Palmira Brummett, "Classifying Ottoman Mutiny: The Act and vision of Rebellion", *Turkish Studies Association Bulletin* 22:1, 1998, s. 91-107; Karen Barkey, *Bandits and Bureucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca ve Londra, 1994. Bu sonuncu eser, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin, özerk durumdaki haydutlarla uğraşırken, bir taraftan da onların hünerlerinden ve ellerindeki imkânlardan yararlanmak amacıyla nasıl esnek bir yöntem izlediğini ortaya koyuyor. Kavalalı'nın daha farklı türde bir özerk lider olmasına rağmen, devletin onunla uğraşma biçimi, pek çok açıdan, –Barkey'in sözünü ettiği– devletin bazı Celali liderleriyle ilişki biçimiyle benzerlikler gösteriyor.

Mısır Devleti kurma isteğini ise, II. Mahmud'un ölümü ve yerine Abdülmecid'in çıkmasıyla birlikte bir tarafa bıraktı. Osmanlı, kendisinin Mısır Valiliğini ve bu makamı oğullarına bırakabilme hakkını tanıdıktan sonra, Kavalalı da, yeni padişaha karşı yükümlülüklerini kabul etti. Bu durum, Ortadoğu'da yeni bir iktidar biçiminin ve yeni bir ayan sınıfının doğrulanması anlamına geliyordu.

Hidiv'in mezarı, Kahire'deki Alabastar Camii'nin içindedir. Bu durum, Kavalalı'nın İslam ve Avrupa'yla olan özgün ilişki biçimini, bütün diğer ayakta kalan eserlerden daha net biçimde gözler önüne sermektedir. Cami, Osmanlı mimarisine göre inşa edilmekle birlikte, Avrupa tarzında dekore edilmiştir. Öte yandan, pek çok Avrupalı kralın mezarlarının katedrallerin içinde olmasına rağmen bir Müslüman'ın caminin içinde gömülmesi ne görülmüş ne de duyulmuştur. Bu durum, Kavalalı'nın İslam ve Batı'yla olan karmaşık ilişki biçimini gayet kısa ve öz biçimde ortaya koyuyor.

Osmanlı siyasi yapısında ve kültüründe değişim yapılması için imparatorluğun içinden gelen baskılar, Batı'nın Osmanlı'da hukuki reform için yaptığı baskılardan bile daha şiddetliydi. Vilayetlerde uzun bir değişim süreci 18. yüzyılda kök salmış ve ayanların ortaya çıkışı, imparatorluğun merkezi ile çevresi arasında gerilime neden olmuştu. Bu taşra beyleri, hiçbir zaman bilinçli bir siyasi sınıf oluşturmadılar; daha ziyade, yükselişlerine ve çöküşlerine yol açan süreçlerde rol aldılar.

Kavalalı, Osmanlı tarihindeki ayan türünün bir örneğidir. Hem erken modern hem de modern düzenlere tanıklık eden biri olarak, taşradaki askerî birliklerde hizmet ederek liderliğe yükselmiş, ondan sonra da içinden yetiştiği bu sistemi, kendi amaçlarını gerçekleştirmek üzere yönlendirmeye girişmişti. Fakat diğer ayan liderlerinin aksine Kavalalı, ele geçirdiği bölgelerde kendi idaresini kurarken, Osmanlı hukukunu devredışı bırakmak amacıyla, İslami hukuk retoriği tarafından desteklenen, apayrı idare hukuku yasalarını yürürlüğe koydu.

Kavalalı'nın isyanını hukuk tarihi açısından irdeleyecek olursak, bu isyanın derinliklerinde Osmanlı İmpara-

torluğu'nda reayanın –yani, vergi yükümlüsü kesimin– yüzyıllarca süren siyasi meşruiyet kazanma mücadelesinin yattığını görürüz. İslami hukuku ve siyaseti esnek ve değişebilen olgular olarak görmek, bizi Ortadoğu ve İslamiyet konusundaki kısıtlı değerlendirmelerden kurtaracaktır. 1830'larda Suriye'de patlak veren isyan, yönetime isyan etme ya da kendi gücünü kabul ettirme mücadelesinden ibaret değildi. Bu isyanların özünde, aidiyetin, iktidarın, meşruiyetin ve kimliğin sınırlarının sınanması yatıyordu. Başarıya ulaşmış olan bu eyalet isyanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinde iktidar ve meşruiyet konusunda yeni ve modern bir mücadelenin başladığının habercisiydi.

William Tyndale College

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın "Nizam-ı Cedid" Ordusunda Çıkan İsyan

Halit Fehmi (Khaled Fahmi)

1824'ün Nisan ayında, 18 yılı aşkın zamandır Mısır'ı yöneten Kavalalı Mehmet Ali Paşa, yeni ordusuna asker bulmak için zorunlu askerlik sistemini uygulamaya koymasından kısa bir süre sonra, iktidarına yönelik ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya kaldı. Yukarı Mısır'da patlak veren büyük bir ayaklanma, kısa sürede Kus'tan İsne'ye kadar bütün köylere ve şehirlere yayıldı. Ayaklanmanın başını, oldukça karizmatik bir kişi olan Şeyh Ahmet çekiyordu. Şeyh Ahmet'in, yaklaşık otuz bin erkek ve kadını kendi saflarında topladığı söyleniyordu. Kendisinin uzun zamandır beklenen mehdi olduğunu söyleyen şeyh, çoğunluğu köylülerden oluşan taraftarlarını, Kavalalı'nın taşradaki adamlarına karşı kışkırtıyordu. Yağmalama ve kundakçılık almış başını yürümüştü. Çoğu şehirde köylüler, yerel hükümet memurlarının evlerine saldırıyor, resmî binaları ateşe veriyor, kimi zaman da memurları esir alıyorlardı.[1]

İzleyen haftalarda isyan, hiçbir yatışma belirtisi göstermedi. Nihayet, isyanın kuzeye, Orta Mısır bölgesine yayılma tehlikesinin belirmesi üzerine Kavalalı, yeni kurulmuş askerî birliklerinin bir kısmını asilerin üzerine yolladı. Bu birliklerdeki askerlerin çoğunun isyancı köylere mensup oldukları düşünülürse, bu, hiç şüphesiz, çok ciddi bir karardı. Sonuçta ordu, kendisine pahalıya mal olmasına rağmen isyanı bastırmayı başardı. Raporlarda, bir ay süren

1 Ma'iyya Saniyya Turki: S/1/48/1, mektup no. 236, 7 Şaban 1239/7 Nisan 1824. Bu mektup ve aksi belirtilmedikçe bütün diğer arşiv materyalleri, Kahire'deki Mısır Ulusal Arşivleri'nde bulunmaktadırlar. *Maiyya Saniyya*'nın harfiyen tercümesi, "yüce maiyet"tir ve bu terim, Kavalalı'nın kabinesi için kullanılmaktadır.

ve orduya da sıçrayan bu isyanda, dört bin kişinin öldürüldüğü bildiriliyordu. İsyanın orduya daha fazla yayılmasını önlemek için çok sert tedbirler almak gerekmişti. Şimdi, bu isyanın askerî boyutunu inceleyelim.

İktidarına yönelik hiç tahmin etmediği bir tehditle karşılaşan Kavalalı, köylüler ile isyana katılan askerlerin durumlarını özellikle birbirinden ayırdı. Köylüler, asi olarak görüldü ve isyan suçunun karşılığı olan cezaya çarptırıldılar. İsyana karışan asker ve subaylar ise, askerî otoriteye başkaldırmış kişiler olarak kabul edildikleri için, divanı harbe sevk edildiler. Burada bir taraftan isyana yol açan gelişmeleri inceleyip nedenlerini anlamaya çalışacak, öbür taraftan da Kavalalı'nın elindeki seçenekleri gözden geçireceğiz. Aşağıda kullanılan kaynaklar Kavalalı'ya ve onun ordusuna ait olduğu için, bu çalışma, araştırma sorusu olarak, köylü askerlerin tepkilerinden "korunmanın" mümkün olup olmadığını sormaktadır. Olayları komutanların bakış açısından görme ve bunun sonucunda onun mantığını tekrar etme tehlikesine karşı, "Astlar seslerini duyurabilir mi" sorusunun sorulması da yerinde olur.

Değerlendirmelere geçmeden önce, belirtmek gerekiyor ki, Kavalalı, bundan önce de emrindeki askerlerin büyük bir tehdidiyle karşılaşmıştı. 1815'in Ağustos ayında, yani henüz anadili Arapça olan köylüler askere alınmadan önceki bir tarihte Kavalalı, ordusunun belkemiğini oluşturan Arnavut askerlerin isyanıyla karşı karşıya geldi. Kendilerini ve Kavalalı'yı 1801'de Mısır'a getirten Osmanlı ordusunda bir nevi yabancı paralı asker olarak görülen Arnavutlar, sıkı bir disipline sahip olmaktan uzaktılar. Geciken maaşların ödenmesi ve eve dönme gibi taleplerle, sürekli olarak, Kahire sokaklarında ufak çaplı isyanlar çıkartıyorlardı. Ayrıca hâlâ aşirete dayalı yapılanmalarını koruyan bu askerler, Mehmet Ali Paşa'yı sadece "eşitler arasında birinci" olarak görüyorlar ve bu nedenle, onun disiplin dayatma çabasına karşı direniyorlardı.

Kavalalı, 1815'in Ağustosunda, askerlere kendi disiplinini dayatmaya ve "ücret ve masraflarını belli bir düzen altına almaya" ("rabıta ve nizam") karar verdi.[2] Kısa bir

2 Bahr Barra, kutu no. 4, belge no. 149, 30 Ramazan 1230/ 5 Eylül 1815.

süre önce İstanbul'dan gelen İbrahim Ağa'nın etkisi altındaki Kavalalı, Arnavut askerleri, talim yaptırmak üzere kalenin dibindeki El-Rumeyla Meydanı'nda topladı.[3] Askerler, üç saat boyunca, aralıksız olarak silah sıkıp durdular. Ertesi gün, Paşa'nın Arnavutları Fransız tarzı bir nizam-ı cedid ordusu düzeni içinde eğitimden geçireceği ve askerlere dar kıyafetler giydireceği, görünümlerini değiştireceği (uğayyir şaklahum) söylentisi yayıldı.[4]

Kavalalı'nın girişimi, tam bir felaketle sonuçlanmıştı. İlk gün askerler, Kavalalı'nın emirlerine –isteksizce de olsa– itaat etmekle beraber, kafalarında sadece, ertesi akşam Kavalalı'ya karşı girişecekleri suikast planları yatıyordu. Kavalalı, suikast planından zamanında haberdar olduğu için kaçıp kurtulmayı başardı. Ne var ki, isyancılar, planlarının açığa çıktığını öğrendikleri anda Kahire sokaklarına dökülerek dükkânları yağmalamaya ve malları tahrip etmeye başladılar. Kavalalı'nın tüccarları ve halkı yatıştırabilmesi, ancak çalınan malların iadesi ve zararın tazmin edilmesiyle mümkün oldu.[5]

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Arnavut askerlerden kurtulmaya karar vermişti. Ama bu işi, dört yıl önce Kölemen beylerine yaptığı gibi katliam yoluyla değil, başka bir şekilde çözmek istiyordu. Sultan II. Mahmut (1808-39) ona, Arabistan'daki Vahabilerle savaşmasını emrettiğinde Mehmet Ali Paşa, çoğunu Arnavutların oluşturduğu başbelası gruplardan kurtulma konusunda eline altın fırsatın geçtiğini anladı. Vahabilere karşı girişilen yedi yıllık çatışma boyunca Arnavutları, birbiri ardına Arabistan çöllerinde ölüme gönderdi.[6]

Arnavut tehlikesinden kıl payı kurtulan Kavalalı, bu olay vesilesiyle, Mısır'daki iktidarının nasıl pamuk ipliği-

---

3 P.M. Haqmont, *L'Égypte sous Méhémet Ali*, Paris, 1843, II, s. 4.

4 Abd ül Rahman el- Cabarti, *Acaib al athar fi'l tarafim wa'l akhbar*, Kahire, 1880, IV: 222 (Şaban 1230'daki olaylar hakkında).

5 Dhawat, kutu no. 1, belge no 76, 1 Ramazan 1230/ 7 Ağustos 1815; el-Cabarti, *Acaib al-athar*, IV: 223-25; Felix Mengin, *Historie de l'Égypte sous le gouvernement de Mohammed-Ali*, Paris, 1823, II, s. 49-50; J.J. Halls, *The Life and Correspondence of Hanry Salt*, Londra, 1834, I, s. 445.

6 J. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, Londra, 1938, s. 111; Abdal Rahman al-Rafi'i, *Asr Muhammad Ali*, Kahire, 1989, s. 121.

ne bağlı olduğunu daha iyi gördü. Mehmet Ali Paşa, bu bereketli bölgeye III. Selim'in isteğine rağmen atandığını unutmamıştı. III. Selim, Kavalalı'yı safdışı etmek için, onun Mısır'a tayininden sadece bir yıl sonra, 1806'da, Kavalalı'ya Selanik Valiliğini önermişti. II. Mahmut'un, kendisinin fazla güçlü bir vali olduğu ve bu yüzden, görevinden uzaklaştırılmasa bile, en azından eli kolu bağlı hale getirilmesi gerektiğini savunan III. Selim'le hemfikir olduğunun da Kavalalı'nın aklından çıkması mümkün değildi. Padişahın, tahta çıkar çıkmaz bir fermanla Kavalalı'ya Vahabi isyanını bastırmasını emretmesi, Mısır Valisi'ni batağa sürükleyerek güçten düşürmeye yönelik, çok bariz bir girişimdi. Gelgelelim, Arabistan seferi, Kavalalı'nın zayıflaması yerine, tam tersine, bütün imparatorlukta ününün artmasına neden oldu.

1813'ün Ocak ve Şubat aylarında, mukaddes Mekke ve Medine şehirlerinin ele geçirilmesinden sonra Kavalalı Mehmet Ali Paşa, birkaç yıldır yapılamayan hac ziyaretlerinin yeniden başlamasını sağladı. Bundan birkaç ay sonra, bir sadakat gösterisi olarak, Latif Ağa adında birini, mukaddes şehirlerin anahtarlarını sunmak üzere II. Mahmut'a gönderdi. Ne var ki bu hareket, II. Mahmut'un Kavalalı'ya bakışını yumuşatmadı. Tam tersine, padişahın Kavalalı'dan kurtulmak amacıyla Latif'i kışkırttığı ve bu maksatla ona paşa unvanı verdiği dedikoduları yayıldı. Bu dalaverelere ilişkin haberler Kavalalı'ya, Arabistan'da askerlere bizzat kumanda ettiği sırada ulaştı. Ancak bulunduğu yerde askeri durum gayet kritik olduğu için, cepheyi bırakıp Kahire'ye dönemedi. Bunun yerine, gayet güvendiği bir kişi olan Lazoğlu Mehmed'i (Mısır'da "lazuğli" diye biliniyor) Latif'ten intikam alması ve kale kapısının önünde kellesini vurdurması için Kahire'ye gönderdi.[7] Bu arada, padişahın icraatları, İstanbul'un kendisini alaşağı etmeye yönelik gelecekteki eylemlerine direnebilmesi için daha sadık askerî birliklere sahip olması gerektiği konusunda iyice gözünü açtı.

---

7 El- Cabarti, *Acaib al athar*, IV: 181-83 (Zilhicce, 1228'deki olaylar hakkında); Sir John G. Wilkinson, *Modern Egypt*, Londra, 1843, II, s. 534. Cf. al-Rafi'i, *Asr Muhammad Ali*, s. 138-40.

Mısırlı köylüleri zorla askere almanın, Kavalalı açısından iki sakıncası vardı. Birincisi, Mısırlı köylülerin kendisine sadakatle bağlı olacağından emin değildi. İkincisiyse, bu köylüleri askere almak, tarımsal üretime darbe vurabilirdi. Bu sebeplerden ötürü Paşa, gözlerini Sudan'a çevirdi. 1820'de, yaklaşık dörder bin askerden oluşan iki askerî birliği, Dongola ve Kurdufan'a gönderdi ama sonuç, tam bir felaketti. Bu birliklerden birine komuta eden İsmail (Kavalalı'nın oğlu) deneyimsiz, kararsız, inatçı ve karizmadan mahrum biriydi ve askerleri süratle firar ederken, İsmail'in zalim ve sabırsız kişiliği, en sonunda onun ölümüne neden oldu. Dahası, seferin iyi organize edilememesi ve ulaşım sisteminin kötü olmasından ötürü, binlerce köylü, Mısır'a varamadan hayatlarını kaybetti. Daha da sarsıcı olanı, 1824'te Asvan'a varmayı başaran yirmi bin köleden sadece üç bin tanesi hayatta kalacaktı.[8]

Öz oğlunu kaybeden ve kurmayı planladığı yeni orduya asker bulma planı başarısızlığa uğrayan Kavalalı, seferdeki birliklerde bulunan ve ana dilleri Türkçe olan subayların firar ederek kitleler halinde Mısır'a kaçtıklarını öğrendiğinde, Sudan seferinin tam bir bozgunla sonuçlandığını anladı. Bunun üzerine, Yukarı Mısır'daki illerden birinin valisine yazdığı bir mektupta, "Türkler bizim ırkdaşımız olduklarından ve tehlikeli bölgelere gönderilme görevinden muaf tutulmaları gerektiğinden, bunların yerine, Yukarı Mısır'dan dört bin kişinin askere alınması gerekmektedir" demekteydi. Belirttiğine göre bu kişiler, üç yıl boyunca askerlik yapacaklar ve bu sürenin bitiminde bunlara birer tezkere verilerek köylerine dönmelerine izin verilecekti.[9] Yukarı Mısır'dan toplanan bu askerî birlik, Kavalalı'nın ordusunun çekirdeğini oluşturacak ve on yıldan biraz daha fazla bir süre içinde, sayıları 130 bini bulacaktı.

Yeni ordunun önemli bir özelliği, etnik bileşimiydi. Arapça konuşan ve Nil boyundaki köylerden zorla askere alınan köylüler, ordunun çoğunluğunu oluşturmakla beraber, komutanların tamamı, anadili Türkçe olan kişiler-

8 Henry Dodwell, *The Founder of Modern Egypt*, Cambride, 1931, s. 64-65.

9 Maiyya Saniyya - Turki: S/1/50/2, belge no. 145, 25 Cemaziyülevvel 1237/17 Şubat 1822.

den oluşuyordu. Arapça konuşan bu köylülerin yüzbaşılıktan yukarıya terfi etmeleri, kesin olarak yasaklanmıştı. Bu sistemin iki amacı vardı. Birincisi, bu sistem, Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanından askerleri, Kavalalı'nın emrinde çalışmaya cezp etmeyi amaçlıyordu. Gerek bu makamlar, gerekse hızla genişleyen sivil bürokrasi, Kavalalı'nın ve onun ailesinin etrafında, ona sadık bir seçkinler zümresi yaratmaktaydı. İkincisiyse, bu sistem, Arapça konuşan kitlenin içindeki liderlerin Kavalalı'nın iktidarına tehdit oluşturmalarını önlemeyi amaçlıyordu.

Köylülerin çok büyük çoğunluğu, anadili Arapça olan kitleye mensuptu. Bu yüzden onların uysal ve itaatkar olmalarını sağlamak, çok büyük önem taşımaktaydı. Gelgelelim, binlerce kişiyi askere almanın tarımsal üretimi tehlikeye sokmasının yanı sıra, böyle bir ordu kurmaya girişilmekle, aslında, Kavalalı'nın sert politikalarına tepkilerin dorukta olduğu bir dönemde köylüler silahlandırılmış oluyordu. 1820'lere gelindiğinde Kavalalı, tarımsal üretimde tekelini artırmıştı. Bunun sonucunda köylüler, ürünlerini Paşa'nın belirlediği fiyattan devlet ambarlarına satıyorlar, sonra da kendi sattıkları bu ürünleri, oradan pahalı fiyatlara almak zorunda kalıyorlardı.

Bu sistem, aşırı sert yöntemlerle uygulanmaktaydı. Dahası Kavalalı, çok sayıdaki hırslı girişimlerini başarmak amacıyla, daha fazla insanı angaryaya (zorla çalıştırma) tabi tutuyordu. Köylüler için, sadece her yıl uzunca süreler çeşitli işlerde parasız çalıştırılmak değil, aynı zamanda, köylerinden ve –çoğu zaman– yaşadıkları illerden uzakta çalıştırılmak çok büyük sorun olmaktaydı. Bütün bunlar yetmezmiş gibi, Kavalalı, çeşitli tasarılarını finanse edebilmek amacıyla toprak vergisini arttırınca, Mısır'ın kırsal kesimi, 1820'lerde patlama noktasına gelmişti.

Kırsal kesimin baskıya daha fazla tahammülü kalmadığı için, zorunlu askerlik uygulaması kararıyla isyan kıvılcımı çakılmış oldu. 1823'te, Aşağı Mısır'a zorunlu askerlik uygulaması getirilir getirilmez, Kahire'nin kuzeyindeki Minufiye vilayetinde büyük bir isyan patlak verdi. İsyanı tetikleyen gelişme, zorunlu askerlik uygulamasıymış gibi görünse de, aslında bu, sadece aşırı yüksek vergilerin da-

yatılması ve bu vergilerin toplanması sırasında başvurulan sert yöntemlerin ardından, sadece bardağı taşıran damlaydı. Valilerden gelen raporlar, vergi tahsildarlarının Yukarı Mısır'da başvurdukları yöntemleri Aşağı Mısır'da da uygulamaları durumunda, köylerden kitleler halinde kaçışların yaşanacağı konusunda Kahire'yi uyarıyordu. Valiler, askere alımın en azından hasattan sonraya ertelenmesini önermekte ve halka dayatılan yüksek vergilerin ve askere alma işlemlerinin üst üste gelmesinin büyük risk oluşturduğunu söylemekteydiler. Paşa, bu konuda taviz vermeyi kabul etti.[10] Tavizi daha da ileri götürerek Nil Deltası'nda pamuk yetiştiren 22 köy ile Mansur ve Garbiye illerindeki pirinç yetiştiren köylerin askerlikten muaf tutulacaklarını bildirdi.[11]

Ne var ki, taviz için geç kalınmıştı. Köylülerin vergi ödemeyi reddettikleri ve ayaklandıklarına dair Minufiye Vilayeti'nden yeni haberler gelmesi üzerine[12] Kavalalı, hızlı ve kararlı bir tutum takındı. Başlıca komutanları Şubra'daki (o zamanlar Kahire'nin kuzeyinde bir banliyö bölgesi) sarayında toplayarak, bir "savaş konseyi" oluşturdu. Sonra da, yanına altı adet sahra topu alarak, isyanı bir haftadan kısa sürede bastırdı.[13] Bunun hemen ardından, asker toplanmasına ait yeni emirler yayımladı ve sonuçta, Aşağı Mısır'daki Minufiye ve Mansure illerinden sırasıyla 700 ve 936 asker toplandı.[14]

Minufiye'deki isyan Kavalalı'ya, zorunlu askerlik politikasına köylülerin nasıl tepki duyduklarını gösterdi. Ek olarak, bu olaylar Kavalalı'ya, taleplerinin ne kadar ağır olduğu ve iki isteğinin (tarımsal üretimin arttırılması ve zorunlu askerlik sistemi) ne kadar birbirleriyle çeliştiklerini de göstermiş olmalı. Ne var ki, bulunduğu valilik makamında kendisini güvende hissetmemesi, bu politikaları

10 Age., s/1/50/4, belge no: 46, 8 Şaban 1238/ 20 Nisan 1823; no. 55, 15 Şaban 1238/ 27 Nisan 1823.

11 Age., s/1/50/4, belge no. 50, 13 Şaban 1238/ 25 Nisan 1823.

12 Age., s/1/50/4, belge no. 51, 13 Şaban 1238/25 Nisan 1823; no. 63, 21 Şaban 1238/ 3 Mayıs 1823.

13 Age., s/1/50/4, belge no. 64, 21 Şaban 1238/ 3 Mayıs 1823.

14 Age., s/1/50/4, belge no. 72, 27 Şaban 1238/ 9 Mayıs 1823; no. 91, 7 Ramazan 1238/ 18 Mayıs 1823.

gerekli kılmaktaydı. Ayrıca köylüleri askere alma kararı bir kez alındıktan sonra bundan geri dönüş olmazdı. Aksine, Minufiye İsyanı, ona göstermişti ki, köylü direnişi kaçınılmazdı ve bu direnişi kırmanın tek yolu, şiddete başvurmaktı.

Nasıl ki Minufiye İsyanı Mehmet Ali Paşa'ya yumuşakbaşlı olmaması gerektiğini öğrettiyse, bu isyan ile, Yukarı Mısır'da bir yıl sonra çıkacak olan iki isyan arasındaki olaylar da ona, gelecekte ortaya çıkabilecek kargaşaların bastırılmasında yeni kurduğu orduya güvenebileceğini gösterdi. İlk isyandan kısa bir süre sonra Kavalalı, bütün gücünü çevre bölgelere dağıtmanın sonucunda ne kadar zayıf düştüğünün farkına vardı. Sudan'daki birlikleri, hâlâ, oralarda yakaladıkları köleleri Mısır'a yollamakta zorlanıyorlardı; Arabistan'daki yönetimine karşı, Asir'de yeni bir isyan patlak vermişti. Bundan bir süre sonra da padişah, Mora'daki Rum İsyanı'nı bastırma harekatına katılmasını emreden bir ferman yayımladı. Dahası, 22 Mart 1824'te, kale içindeki bir baruthanenin infilak etmesi sonucunda dört bin kişi ölmüş ve bu olaydan sonra, bu işin, Kavalalı'nın Nizam-ı Cedid ordusundan hoşlanmayan eski Arnavut ve kölemen askerlerce yapıldığı dedikodusu yayılmıştı. Şimdi Kavalalı'nın durumu, bundan 17 yıl önce yeniçerilerden kurtulmaya çalışan III. Selim'in durumuna benzemişti.[15] Bu sorunlarla başa çıkılmaya çalışıldığı sırada yeni birlikler, 18 aylık eğitimlerini, kendilerinden beklenenin çok üstünde bir başarıyla tamamlamışlardı.[16] 1824'ün Mart ayında, Asir'de 2500 Mısırlı piyadenin, kendilerinden on kat fazla olan Vahabi kuvvetlerini bozguna uğrattıkları haberi geldi.[17] Benzer şekilde, –her ne kadar Fransız Konsolosu bu patlamaların tesadüfen olduğunu söylese de– yeni askerî birliklerden oluşan bir müf-

---

15 Drovetti'den Chateaubriand'a, 30 Mart 1824, Eduard Dricault (ed.), *L'Expédition de Crète et de Morée* (1823-1828), Kahire, 1930, s. 11-12.

16 Askerlerin eğilimi konusunda bkz. Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army, and the Making for Modern Egypt*, Cambridge, 1997, s. 92-97, 120-55.

17 Maiyya Saniyya- Turki: s/1/5074, belge no. 327, 14 Receb 1239/15 Mart 1824; Driault (ed.), Expédition, s. 10.

reze, cephaneliğin etrafını çevirerek durumu kontrol altına aldı. Son olarak, Mora'ya gönderilen birlikler, o kadar başarılı olmuşlardı ki, bu askerlerden, sadece bozguna uğrayan Rumlar değil, Rumları bozguna uğratmayı beceremeyen padişah da ürktü.[18]

Kavalalı, yeni askerî birliklerin başarılarına dair her gün yeni haberler alırken, bu birliklerin kendisine sadakatini sınayacak asıl gelişme, Mart 1824'te meydana geldi. O tarihte Yukarı Mısır'da patlak veren büyük bir ayaklanma, kısa sürede orduya da sıçradı. Tıpkı daha önce Nil Deltası'nda çıkan isyan gibi, bu isyanını nedenleri de aşırı vergilendirme ve askere almaydı. Kavalalı'nın Kasım 1823'te, yeni askere alınanların köylerinin yakınlarında ve tarımsal faaliyetlerde bulunmalarını yasaklaması da isyanı tetikleyen nedenler arasındaydı.[19] Bundan kısa süre sonra, Mehmet Ali Paşa ve kurmaylarının istedikleri 12 bin askeri toplamak amacıyla, Yukarı Mısır bölgesine özel kuvvetler sevk edildi.[20]

1824'ün Mart ayı sonlarında, isyanın ilk belirtileri, Asyut yakınlarında kendisini gösterdi: Mehdi olduğunu iddia eden Şeyh Ahmet, çevresine topladığı altı yüz kişiyle beraber, hükümete ait depolara ve yerel memurlara saldırmaya başladı. İsyan hareketinin güç kazandığı kısa sürede anlaşılınca Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Minye'deki süvari birliklerinin subaylarına, Asyut Valisi'nin askerleriyle birleşerek isyancıların merkezine saldırmalarını emretti.[21] Kavalalı, Asyut Valisi Ahmet Paşa'ya, isyanı uygun gördüğü yöntemlerle bastırması konusunda tam yetki vermesine rağmen yine de ona genel bir talimatname vermekten geri durmadı:

> "Bu adamlar, birbirlerinin ardından körü körüne giderek bu berbat yola (isyana) saptıkları için, kesinlikle ce-

---

18 H.M.V. Temperley, *England and the Near East: The Crimea*, Londra, 1964, s. 53.

19 Maiyya Saniyya- Turk: s/1/147/7, belge no. 193, 21 Rebiülevvel 1239 / 25 Kasım 1823.

20 Age., s/1/48/1, belge no. 192, 25 Cemaziyül'ahir 1239/26 Şubat 1824. Ayrıca, Aşağı Mısır bölgesinde 16 bin kişi askere alınacaktı.

21 Age., s/1/47/7, belge no. 291, 24 Receb 1239 / 25 Mart 1824.

> zalandırılmaları gerekiyor. Ancak, bu cezalandırma işinin gelişigüzel yapılmaması ve olaya karışan herkesin aynı derecede sert cezalara çarptırılmamaları gerekiyor. Bunun yerine, bu haydutların köylerinde soruşturmalar yapılarak isyanın elebaşları saptanmalı ve sonra da, ancak çok yaşlı olup da köy işlerinde çalışamayacak olanlar, diğerlerine ibret olması amacıyla, köylerin giriş yerinde asılmalıdır. Daha genç olan ve eli silah tutabilecek olanlar ise, askere alınsın. Geri kalanların da, gelecekte aynı işi yapmamaları için uyarılmaları gerekiyor.[22]

Şeyh ve müritleriyle çarpışma görevi, Sudan'a ilk gönderilen birliklerden birinde albay olan Osman Bey'e verilmişti.[23] Güneye doğru ilerleyen Osman Bey, isyanın elebaşlarından ve Şeyh Ahmet'in müritlerinden Şeyh Rıdvan ve emrindeki üç bin piyade ve beş bin süvari ile karşılaştı. 23 Mart'ta, kanlı bir çatışmadan sonra asiler çevre köylere kaçtılar; Osman Bey'in kuvvetleri de onları takip etti. Mart ve Nisan aylarında, Osman Bey'in komutasındaki kuvvetlerle isyancılar arasında toplam yedi çarpışma meydana geldi.[24] Bunlardan birinde, şeyhin saflarındaki kadın ve erkeklerin sayısı, yirmi bin civarındaydı. İsyan, sonunda yatışmaya başlayınca ve şeyhin çölde kayıplara karışmasından sonra İsne ile Jirja arasındaki bütün şehir merkezlerine birer tane top yerleştirildi ve başlarına da, –çevre köylerden değil– çöl bedevilerinden toplanan askerler geçirildi.[25]

Elindeki kuvvetlerin Arabistan, Sudan ve Mora Yarımadası gibi, Osmanlı Devleti'nin farklı yerlerine dağıldığı sırada patlak veren bu isyan, Kavalalı'nın Mısır vilayetinin yönetimini ele geçirmesinden sonra karşılaştığı en tehlikeli gelişmeydi. İsyanın çok geniş çaplı oluşu, bir yıl önceki Minufiye İsyanı'nda kullanılan yöntemlerle –yani bir

---

22 Age., s/1/47/7, belge no. 306, 13 Şaban 1239 / 13 Nisan 1824.

23 Osman Bey, Sudan seferi için, Şubat ayı başlarında kamp kurmuştu. Ibid.: s/1/48/1, belge no. 179, 4 Cemaziyülahir 1239 / 5 Şubat 1824.

24 Age., s/1/48/1, belge no. 242, 13 Şaban 1239 / 13 Nisan 1824.

25 Age., s/1/148/1, belge no. 255, 25 Şaban 1239 / 25 Nisan 1824.

miktar süvari ve birkaç tane top göndererek– bastırılmasını imkânsız hale getiriyordu. Başında gayet karizmatik ve halkın dini duygularını kışkırtmayı başaran birinin olduğu yirmi bin erkek ve kadından oluşan bir güruhun başlattığı isyanın bastırılması, ancak basiretli ve sadık bir komutanın emri altındaki iyi eğitilmiş askerî birliklerle sağlanabilirdi. Ne var ki, bu yeni toplanan askerlere, kendi köylerinde çıkan isyanı bastırma emrini vermek meseleyi karmaşıklaştırıyordu. Ama Kavalalı bir aydan kısa bir süre içinde, oynadığı kumarı kazandı. İsyanın bastırılma sürecindeki olaylardan birinde, kendi köyündeki insanlara karşı çarpışma emri alan bir onbaşı, öz babasıyla karşı karşıya geldi. Babasını teslim olmaya ikna edemeyen evlat, silahını çekip babasını öldürüverdi. Kavalalı, olayı öğrenince bu onbaşıyı terfi ettirdi.[26]

Ne var ki, külleri altındaki kor,[27] kısa sürede tekrar alevlendi: Alışmadıkları bir baskıya ve aşırı derecede sert bir askerî disipline maruz bırakılan askerlerin bir bölümü de isyana karıştı. Askerlerin isyanının nedenleri arasında, maaş ödemelerindeki gecikme ve ailelerini ve halklarını Kavalalı'nın ağır vergileri, tekel sistemi ve korkunç polisiye baskıların altında inlerken görmeleri yer almaktaydı.[28] Bir keresinde 700 asker, birliklerinden firar ederek Şeyh Ahmet'in saflarına katıldılar. Bunda, muhtemelen, birliklerdeki gevşek disiplinin ve bazı subayların olaya göz yummalarının da rolü olmuştu.

Bu şartlar altında, Kavalalı'nın, acil bir soruşturma başlatması şart oldu. O günlerde İstanbul'da bulunan kapı kethüdasına (Kavalalı'nın İstanbul'daki temsilcisi), silahdarına ve söz konusu birliğin komutanı Osman Bey'e bazı genel direktifler verdi. Soruşturma askerî yasalara göre

26 Age., s/1/48/1, belge no. 253, 25 Şaban 1239 / 25 Nisan 1824.

27 Age., s/1/48/1, belge no. 263, 2 Ramazan 1239 / 1 Mayıs 1824; no. 268, 7 Ramazan 1239 / 6 Mayıs 1824.

28 Ödeme konusu, mektupların birinde, doğrudan doğruya ele alınmaktadır: Age., s/1/48/1, belge no. 421, 17 Şevval 1239 / 15 Haziran 1824. Bu mektupta Mehmet Ali, trajik geçen bütün bir ayın gelişmelerini, Sudan genel valiliğine atanan Defterdar Mehmed Bey'e gönderdiği mektupta özetlemektedir. Ödemenin ne denli adil olabildiği ve ilk dönemlerdeki firar olaylarında -varsa- oynadığı role ilişkin olarak bkz. Fahmy, *All the Pasha's Men*, s. 91.

yapılacak ve başçavuş, çavuş ve bölük emini rütbesindeki astsubaylardan suçlu bulunanlar, askerlerin gözü önünde kurşuna dizileceklerdi. Erlerden isyana karışanlardan ise, her on kişiden biri, kurşuna dizilecekti. (Askerler tek sıra halinde dizilecekler ve sıradaki her bir onuncu kişi bir adım öne çıkacak ve kurşuna dizilecekti.) Askerlerin saflarında bu suretle oluşan boşluklar ise, birliğin Sudan'a doğru ilerlemesi sırasında yol üzerindeki köylerden toplanacak askerlerle doldurulacaktı.[29] Sonuç olarak, 44 astsubay, kendi askerlerinin önünde kurşuna dizildiler.[30]

Kavalalı, bu olayların suçunu, Osman Bey'e ve onun emrindeki kölemen (memluk) kökenli subaylara çıkardı:

> "Bu alayın askerleri, Hicaz'da bin bir türlü zorluk altında disiplin, sadakat ve dürüstlük örneği göstermiş olan askerlerdi. Sizin alayınıza katıldıklarında, nitelikleri bu düzeydeydi... Ayrıca, asilere karşı en az altı kez çarpışmaya girdiler ve ne arkadaşlarına ne de akrabalarına ateş etmekten çekindiler. Kendilerinden beklenilebilecek dayanıklılık ve cesaretin çok daha fazlasını göstermişlerdi. Ama sonra, isyana ve firara cüret ettiler. Şayet kölemen kökenli astsubayların kışkırtma ve entrikaları ile sizin disiplinsiz tutumunuz olmasaydı, böyle bir olay yaşanmayacaktı."[31]

Osman Bey, yine de, Kavalalı'nın gazabından kurtuldu. Onun yerine, yardımcısı Ali Ağa kovuldu ve yerine, başka bir alaydan bir subay getirildi. Osman Bey, bu olaydan sonra kendisine ve alayına çekidüzen verdi ve –yolda bazı askerlerini de Halfa'daki başka bir isyana kaptırdıktan sonra– nihai varış yerine ulaştı. Defterdar Mehmet Bey'in yerine Sudan Genel Valiliği makamına gelen Osman Bey, Hartum şehrinin kurulmasına katkıda bulundu ve 1825'te burada hayata veda etti.[32]

---

29 Maiyya Saniyya Turki: s/1/48/1, belge no. 273, 15 Ramazan 1239 / 14 Mayıs 1824.

30 Age., s/1/47/7, belge no. 331, 2 Ramazan 1239 / 1 Mayıs 1824.

31 Age., s/1/48/1, belge no. 277, 15 Ramazan 1239 / 14 Mayıs 1824.

32 Abd-el Rahman Zeki, "The Governors of the Sudan", *The Egyptian Historical Review 1*, 1948, s. 429.

Yukarıdaki değerlendirmeler, tamamen, Kahire'deki Mısır Ulusal Arşivleri'nde bulunan Ma'iyya Saniyya (hükümet yıllıkları) kayıtlarından alınmıştır. İsyana katılanlardan birinin, yani olayın gerçek kahramanının, –değil yazdığı eserin ve yaptığı değerlendirmelerin arşivlerde kendisine yer bulabilmesi– okuma yazma bildiği bile son derece kuşkuludur. Dahası, isyancıların yargılandıkları divanı harplerle ilgili bilgi veren hiçbir kayıt, arşivlerde yer almıyor.[33] Ma'iyya Saniyya kayıtları, Kavalalı'nın Kahire'den İskenderiye'ye gönderdiği mektup ve emirlerden başka hiçbir kayıt içermiyor. Zira Maiyya, "Vali Hazretleri'nin Kabinesi" idi. Bu belgeler, Kavalalı'ya çeşitli subaylar, valiler ve diğer yetkililer tarafından gönderilen raporlara dayanıyordu. Paşa'nın eline geçen benzer raporlara bakacak olursak, bu raporların, gerçekte karmakarışık olan durumu Paşa'ya pembe bir tablo içinde sunmaya çalışan ifadelerle dolu olduklarını görürüz.[34]

Paşa'nın mektuplarına ve emirlerine dayanarak olayları analiz etmenin güvenli bir yol olmadığını akılda tutmak şartıyla, iki değerlendirmede bulunabiliriz. Bu emir ve mektuplara şöyle bir göz gezdirdiğimizde, Paşa'nın, kendi iktidarına yönelik bu tehdidin üzerine giderken ne kadar kendinden emin bir üslup kullandığını görmek, insanı şaşkına çevirir. Mehmet Ali Paşa, bu metinlerde, geleceğin mutlak yöneticisi edasıyla konuşur. İsne ve Asvan'daki isyanlarla mücadele edildiği ve nihayet bu isyanlar bastırıldığı sırada Paşa muhtemelen İskenderiye'deydi. Ancak Kavalalı'nın bu işi Osman Bey'e emirler göndererek halletmesi yetiyordu. Bu mektuplardan birinde, "Size doğru yolu göstermesi için silahdarımızı gönderiyoruz" diyor ve ekliyordu: "Ama eminiz ki, siz bu işle bizzat ilgilenecek ve bu esnada hiç şüphesiz, kanunlara ve düzenlemelere bağlı kalacaksınız." Mektuptaki imaların, üstü örtülü tehditlerin ve satır arası mesajların Osman Bey'in dikkatinden kaçmış olması düşünülemez. Kavala-

---

33 Arşivler, Sait Paşa'nın yönetimiyle başlayan (1854-63) dönemlerdeki askerî mahkeme kayıtlarını içeriyor.

34 Kavalalı'nın yönetimi altındaki bürokrasinin işleyişi konusunda bkz. Fahmy, *All the Pasha's Men*, 4. bölüm.

lı'nın, ikna etmek için ille de bir yıl önce Minufiye İsyanı'nda yaptığı gibi yanına altı adet top alarak bizzat ortaya çıkmasına gerek yoktu; yeni eğitilmiş askerî birliklerle desteklenen mektuplar artık yetiyordu.

Mektuplarda görünen özgüvenli ruh hali, Kavalalı'nın, isyanlara artık yabancı olmadığını da gösteriyor. Hatta, aslına bakılırsa, kendisinin bütün kariyer; Osmanlı padişahına karşı zekice tasarlanmış, başarılı bir isyan hareketi olarak görülebilir. Dahası, Kavalalı, 1807'de Sultan III. Selim'i tahtından eden yeniçeri isyanını dikkatle izleyip gereken dersleri çıkarmış ve 1815'teki büyük isyan da dahil olmak üzere, kendi Arnavut birliklerinin çıkardıkları pek çok isyanı bastırmayı başarmıştı. Bu nedenle, 1824 isyanının çok ciddi boyutlara ulaşmış olmasına rağmen bu isyan, özü itibariyle, Kavalalı'nın yabancısı olduğu bir olay değildi. Dahası, Kavalalı, 1824 isyanını yeni kurulan birliklerle bastırmaya kalkışmak gibi bir kumara girerken, aslında, aynı yılın başındaki olayları zekice irdelemiş ve askerlerin, maruz kaldıkları baskı karşısında yeterince güvenilir olduklarını anlamıştı.

Kavalalı'nın mektuplarından çıkarılacak ikinci sonuç, Paşa'nın köylülerin isyanı ile askerî isyan arasında yaptığı ayrımdır. İkisi için de "isyan" terimi kullanılmakla birlikte, bunlara öngörülen cezalar birbirinden farklıydı. Köylüler, sivil bir sorgulamanın ardından köy girişinde asılıyorlar; askerler ve subaylarsa, divan-ı harpte yargılandıktan sonra kurşuna diziliyorlardı. Geriye hiçbir yazılı hatırat bırakmadıkları için, köylü-askerlerin bu ikili kimliklerinden hangisini kendilerine gerçek kimlik olarak seçtiklerini bilmiyoruz. Kavalalı'ya göre bu kişiler, üniforma giydikleri için kesinkes asker sayılmalıydılar. Peki, acaba, sırf sırtına üniforma geçirmek, bu kişileri, emir verildiğinde hiç tereddüt etmeden babalarını öldürecek derecede itaatkâr askerler haline getiriyor muydu? Aslında, daha güçlü olan ihtimal şudur ki, bu kişiler, sonuna kadar, Yukarı Mısır'ın köylüleri olarak kalmışlardı ve Kavalalı'ya askerî isyan olarak görünen şey de bu askerler için –çok tehlikeli ve riskli de olsa– bir köylü ayaklanmasından ibaretti.

ISBN 978994414861-0

alkım